

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Albert Warso

A katolikus egyház Lengyelországban 1945 után

Noémi Harding

Sermons and Navigation: 17th Century English East India Company and the Sea

Lakatos Adél

Az Árkádia-mozgalom hatásai báró Patachich Ádám életében

Sarnyai Csaba Máté – Puchinger Noémi

Viták az erdélyi római katolikus státus eredete és kompetenciái kapcsán

Jordán Emil OSB

Brazíliai napló (1945. január – 1946. december)

Somorjai Ádám OSB

Mindszenty József (1945–1975) és Stefan Wyszyński (1948–1981)
bíboros prímási szolgálatának eltérő mozzanatai

A MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
FOLYÓIRATA

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Megjelenik 1988-tól mint évkönyv, 1993-tól évente négy számmal, két kötetben mint folyóirat. A második Vatikáni Zsinat szellemében értett Egyház Magyarországon és egyéb magyar nyelvű közösségekben megélt hit történetével kapcsolatos tudományos tanulmányokat, forrásokat és módszertani kérdéseket közöl magyarul, angolul és más, a magyar történelemmel kapcsolatos nyelven.

Essays in Church history in Hungary appears as a yearbook from 1988, beginning with 1993 twice a year with four issues as a scholarly review. It publishes studies in Hungarian, English, French and German languages dealing with events, parishes, persons, institutions, monuments, Church activities and writings, as well as photocopies of unpublished documents and sources related to the Church's history in Hungary and to Hungarian linguistic communities.

Minden tanulmányhoz kérünk rövid angol nyelvű rezümét.
A szerzők a folyóiratból egy példányt kapnak.

Megrendelhető: **Magyar Egyháztörténeti Vázlatok**

H-6701 Pf. 245

FIGYELEM: címünk megváltozott

H-6726 Szeged, Székely sor 15/A.

Tel./fax: +36+62+426+043.

Honlapunk:
www.heh.hu

Új e-mail címünk:
heh.szeged@gmail.com

Ára: 1000 Ft/kötet

Előfizetés és tagsági díj: 3000 Ft/év.

Subscriptions and membership:

In Hungary: 3000 Ft.

Outside of Hungary:

Individual: Can\$ 20.00; Institutions: Can\$ 30.00.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Scholarly manuscripts related to Church history in Hungary, academic comments on books, articles, — photocopies of unpublished documents and sources, — related to the Church's history in Hungary and in Hungarian linguistic communities with correct references, double-spaced and typewritten, are invited and should be submitted in two copies to the Editor:

Zombori István, Szerkesztő, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok,

H-6726 Szeged, Székely sor 15/A.

H-6701 PF. 245. Tel./fax: +36+62+426+043.

Website:
www.heh.hu

E-mail address:
heh.szeged@gmail.com

References should be included in text within parenthesis and arranged as this example (Gabriel, 1986, p. 15). All references should be listed alphabetically at the end of the manuscript, author, title, year, place, publisher, and should be arranged as in the following examples:

Book:

3 Gabriel, Astrik, L. 1986. *The University of Paris and Its Hungarian Students and Masters During the Reign of Louis XII and François I.* Frankfurt am Main: Verlag J. Knecht.

Article:

Fraknói, Vilmos. 1902. „Vatikáni levéltár és a római magyar intézet.” *A katolikus Magyarország 1001–1901.* Edited by János Kiss, János Sziklay. Budapest: Stephaneum, I. pp. 425–429.

Every contributor should include with his/her manuscript a short abstract limited to 250 words and a short introduction about him/herself.

Author will receive 1 complimentary copies of the issue.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

35 (2023/1–2)

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
BUDAPEST, 2023

Kiadó – Publisher

**MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
(METEM)**

Pannonhalma–Budapest

**METEM INTERNATIONAL SOCIETY FOR ENCYCLOPEDIA
OF CHURCH HISTORY IN HUNGARY**

Toronto, Canada

HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY

Szeged
www.heh.hu

Folyóiratunk digitálisan elérhető:

honlapunkon: www.heh.hu és

http://real-j.mtak.hu/view/journal/Magyar_egyhaztortenet_i_vazlatok.html

Alapító

† Horváth Tibor SJ

Főszerkesztő – General Editor

CSÓKA GÁSPÁR

Szerkesztőbizottság – Board of Editors

*HUNGARY: Balogh Margit, Barna Gábor, Beke Margit, Csóka Gáspár, Érszegi Géza,
Érszegi Márk Aurél, Kiss Ulrich, Lakatos Andor, Molnár Antal, Mózes Gergely,
Németh László Imre, Rosdy Pál, Solymosi László, Somorjai Ádám, Szabó Csaba,
Szabó Ferenc, Tóth Tamás, Várszegi Asztrik, Véghseő Tamás, Zombori István;*

ITALY: Tóth Krisztina

ROMÁNIA: Nagy Mihály Zoltán

GERMANY: Adriányi Gábor, Tempfli Imre

Felelős szerkesztő – Editor

ZOMBORI ISTVÁN

Felelős kiadó – Publisher

VÁRSZEGI ASZTRIK

ISSN 0865–5227

Nyomdai előkészítés:

SIGILLUM 2000 Bt. Szeged

Nyomás és kötés:

EFO Nyomda

www.efonyomda.hu

TARTALOM

TANULMÁNYOK – ESSAYS

A katolikus egyház és a kommunizmus Kelet-Közép Európában és a Szovjetunióban	5
Albert WARSO A katolikus egyház Lengyelországban 1945 után	7
Noémi HARDING Sermons and Navigation: 17th Century English East India Company and the Sea <i>Prédikáció és navigáció: A 17. századi Angol Kelet-Indiai Társaság és a tenger</i>	69
LAKATOS Adél Az Árkádia-mozgalom hatásai báró Patachich Ádám életében (1716–1784) <i>The effects of the Arcadia movement in the life of Baron Ádám Patachich (1716-1784)</i>	79
SARNYAI Csaba Máté – PUCHINGER Noémi Viták az erdélyi római katolikus státus eredete és kompetenciái kapcsán 1891–1932 <i>Debates on the Origin and Competences of Roman Catholic Status in Transylvania 1891-1932</i>	100

FORRÁSOK – SOURCES

JORDÁN Emil OSB Brazíliai napló (1945. január – 1946. december) <i>Diary: January 1945 – December 1946</i>	115
--	-----

MÓDSZERTAN, ADATTÁR, SZEMLE
METHODOLOGY, DATA STORE, SURVEYS

SOMORJAI Ádám OSB Mindszenty József (1945–1975) és Stefan Wyszyński (1948–1981) bíboros primási szolgálatának eltérő mozzanatai <i>Different moments in the life and work of Prince Primate of Hungary Joseph Mindszenty (1945-1975) and Stefan Wyszyński of Poland (1948-1981)</i>	147
CSORBA Erzsébet 200 éve halt meg Fischer István egri érsek. Beszámoló az Egri Főegyházmegyei Levéltár két konferenciájáról	152

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK
BOOK REVIEW

MAROSI NAGY Lajos (szerk.): <i>A baptisták múltja és jelene</i> (Ism.: Dudás Róbert Gyula)	158
Vallás, mint hatalmi eszköz (SMITH, HAIG Z.: <i>Religion and Government in England's Emerging Colonial Empire, 1601–1698</i>) (Ism.: Harding Noémi)	163
VÉGHSEŐ Tamás (szerk.): <i>Források a magyar görögkatolikusok történetéhez</i> (Ism.: Földvári Katalin)	167

A KATOLIKUS EGYHÁZ ÉS A KOMMUNIZMUS KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN ÉS A SZOVJETUNIÓBAN¹

BEVEZETŐ

Ezzel a címmel jelentette meg a Pápai Gregorián Egyetem egyháztörténelem professzora, a bécsi egyházmegyes lengyel pap, Jan Mikrut (<https://www.unigre.it/it/docenti/scheda/?id=914>) sorozatának első kötetét olasz nyelven 2016-ban, amelyhez Miloslav Vlk bíboros (1932–2017), Prága érseke (1994–2010) írt előszót. Ebből a kötetből válogatunk, amikor elsőként ebben a számunkban a cseh egyháztörténeti összefoglalást jelentetjük meg. A köznyelvben „Erdély”-nek nevezett fejezet változatát már korábban közöltük,² csakúgy, mint a két szlovák összefoglalást,³ előző számunkban pedig a Csehországról szóló részt. Terveink között szerepel, hogy e kötetből válogatva térségünk vonatkozó fejezeteit ismertessük meg, már azért is, mert sokan vélhetnének, hogy a világháborúk során a győztes országok sorába tartozó országokban könnyebb volt az élet. Éppen ellenkezőleg, és erre szeretnénk rámutatni, lehet, hogy még nehezebb volt az egyház, az egyházak sorsa, mint hazánkban. Saját fájdalmainkat így célszerű elhelyezni térségünk összefüggésrendszerében.

A szerzők és az egyes országok szerinti fejezetcímek a kötet sorrendjében:

Albert WARSO: *A katolikus egyház Lengyelországban 1945 után*

Jan MIKRUT: *A katolikus egyház Csehországban 1945 után*

TEMPFLI Imre: *A katolikus egyház Romániában 1945 után*

SOMORJAI Ádám: *A római katolikus egyház Magyarországon 1945 után*

Peter ŠTURÁK: *A görög katolikus egyház Szlovákiában 1945 után*

Peter OLEXÁK: *A római katolikus egyház Szlovákiában 1945 után*

Jure KRIŠTO: *A katolikus egyház Horvátországban 1945 után*

Tamara GRIESSER-PEČAR: *A katolikus egyház Szlovéniában 1945 után*

Roman DZWONKOWSKI: *A latin rítusú katolikus egyház Ukrajnában (1945–1991)*

Włodzimierz OSADCZY: *A görög katolikus egyház Ukrajnában (1917–1991)*

Az eredeti kötet ennél többet nyújt, már címadása szerint is, így:

Joseph RITHO MWANIKI: *A katolikus egyház Albániában*

¹ *La Chiesa cattolica e il comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, szerk. Jan MIKRUT, Gabrielli, Verona 2016. 797 lap.

² TEMPFLI Imre: *A katolikus egyház Romániában a kommunizmus ideje alatt (1945–1990)*, in: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 26 (2014), 1-4. szám, 60–120.

³ MEV 33 (2021), 3-4. szám

Antonio CASCONI: *A katolikus egyház Bulgáriában*
 Tomo VUKŠIĆ: *A katolikus egyház Bosznia-Hercegovinában*
 Sergiu SOICA: *A görög katolikus egyház Romániában*
 Roman DZWONKOWSKI: *A katolikus egyház Észtországban*
 Andris PRIEDE: *A katolikus egyház Lettországon*
 Irena VAIŠVILAITE: *A katolikus egyház Litvániában*
 Roman DZWONKOWSKI: *A katolikus egyház Belaruszban*
 Petru CIOBANU: *A katolikus egyház Moldáviában*
 Roman DZWONKOWSKI: *A latin rítusú katolikus egyház Ukrajnában*
 Roman DZWONKOWSKI: *A katolikus egyház az ázsiai köztársaságban*
 Roman DZWONKOWSKI: *A katolikus egyház a Kaukázusban*
 Natalia RYKOWSKA: *A katolikus egyház Kazahsztánban*

AZ EGYHÁZ TÖRTÉNETE KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN⁴

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy ez csak a nyitó kötet, a sorozatban már hat kötet jelent meg. A második kötet a lengyel kormány, a lengyelországi katolikus egyház és a vatikáni diplomácia összefüggéseit vizsgálja,⁵ a harmadik kötet térségünk hitvallóinak és vértanúinak élettörténetét ismerteti,⁶ benne magyar részről a következő életrajzokkal: a Tanácsköztársaság vértanúi (Tóth Tamás), Mindszenty József bíboros (Somorjai Ádám OSB), Apor Vilmos és Mészlányi Zoltán vértanú püspökök (Németh László Imre), a kommunizmus vértanúi 1945–1989 között (Tóth Tamás), a hét ferences vértanú (Kálmán Peregrin OFM), a Vajdaság vértanú papjai 1944–1945-ben (Tóth Tamás), a görög katolikus egyház a kommunista periódusban (Véghseő Tamás).

A sorozat negyedik kötete a Szovjetunió területén élő katolikusok történetét tárgyalja 1917-től a peresztrojkáig,⁷ az ötödik kötet a náciizmus idejét,⁸ ebben a magyar fejezet szerzője Fejérdy András, a hatodik kötet a náciizmus áldozatainak, hitvallóinak és vértanúinak élettörténetét dolgozza fel.⁹

A második kötet kivételével mindegyik kötetnek számos szerzője van, akiket a szerkesztő talált meg Rómában, ahol a világegyház, így térségünk is képviselve van. Mindegyik kötet terjedelmes, súlyra is tekintélyes.

Következzék tehát a lengyel egyháztörténeti összefoglalás.

A szerkesztőség

⁴ A sorozat „Storia della Chiesa in Europa centro-orientale” néven fut, szerkesztője Prof. Jan MIKRUT.

⁵ Paweł WÓJCIK: *Il Governo e la Chiesa in Polonia di fronte alla diplomazia Vaticana (1945–1978)*, Jan Mikrut előszavával, Gabrielli, Verona 2016. 560 lap.

⁶ *Testimoni della fede. Esperienze personali e collettive dei cattolici in Europa centro-orientale sotto il regime comunista*, Christoph SCHÖNBORN bíboros előszavával, szerk. Jan MIKRUT, Gabrielli, Verona 2017. 1248 lap.

⁷ *La Chiesa cattolica in Unione sovietica. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*, Tadeusz KONDRUSIEWICZ érsek előszavával, szerk. Jan MIKRUT, Gabrielli, Verona 2017. 1024 lap.

⁸ *La Chiesa cattolica in Europa centro-orientale di fronte al Nazionalsocialismo 1933–1945*, szerk. Jan MIKRUT, Gabrielli, Verona 2019. 951 lap.

⁹ *Perseguitati per la fede. Le vittime del Nazionalsocialismo in Europa centro-orientale*, szerk. Jan MIKRUT, Gabrielli, Verona 2019. 1000 lap.

ALBERT WARSO

A KATOLIKUS EGYHÁZ LENGYELORSZÁGBAN 1945 UTÁN

„A kommunista országok »családjában«, amelyben mindegyik saját múltjával, saját jellemzőivel élt együtt, Lengyelország sok évszázados dicsőséges és tragikus eseményekben bővelkedő történelme és nemzeti karaktere erősen különbözött a többitől.”¹

A HÁBORÚ ÁLDOZATAINAK STATISZTIKAI ADATAI

Röviddel a második világháború kitörése előtt, 1939. augusztus 23-ának éjszakáján a német Harmadik Birodalom megállapodást kötött a Szovjetunióval, amelyet a Ribbentrop-Molotov paktum néven ismer a történetírás. A paktumhoz csatolt titkos jegyzőkönyv szentesítette Lengyelország területének felosztását a Szovjetunió és Németország között, valamint meghatározta a befolyási övezeteket Európában. A Lengyelországot kettéosztó vonalak a Pisa, Narew, Visztula és San folyók mentén kellett húzódnia. Josef Sztálin már 1939 szeptemberében elutasította, hogy újra létrehozzanak egy független lengyel államot.²

1939. szeptember 1-én a Harmadik Birodalom Lengyelország megtámadásával elkezdte a második világháborút. A támadást északról, nyugatról és délről hajtották végre. Közben már szeptember 17-én a keleti határ teljes hosszában megindult a szovjet hadsereg inváziója. A reguláris lengyel hadsereg 1939. október 5-én vívta az utolsó csatáját, amely egyszersmind az ún. szeptemberi hadjárat utolsó csatája volt. Néhány nappal azelőtt, szeptember 22-én az agresszorok aláírtak egy másik, kiegészítő megállapodást Lengyelország felosztásáról, amelyet szeptember 28-án megerősítettek egy „kölcsonös barátsági szerződéssel”. Alig egy hónappal később Lengyelországnak a németek által megszállt középső területein létrehozták a Főkormányzóságot (*Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*), amit Hans Frank kormányzó 1939. október 26-án Krakkóban ünnepélyesen kihirdetett. Frank „a legnagyobb bűnnek” és „méregnek” nevezte a katolicizmust, „mesének” az evangéliumot és „pimasz gazembereknek” a pap-ságot.³

1 Agostino CASAROLI: *Il martirio della pazienza. La Santa Sede e paesi comunisti 1963–1989*. Torino 2000. 251. Magyar változata Szerdahelyi Csongor fordításában: *A türelem vértanúsága. A Szentek és a kommunista államok (1963–1989)*, Budapest 2001. 309.

2 Bolesław KUMOR: *Historia Kościoła. Czasy współczesne* [Egyháztörténet. A modern kor], 8. kötet, Lublin 1996. [A tanulmány erre az irodalmi tételre – más-más oldalszámmal – még 26 alkalommal hivatkozik. A további hivatkozásokat a magyar fordításban töröltük. – A szerk.]

3 I. h. 431. 447sk.

Rendkívül nehéz – ha nem teljesen lehetetlen – pontosan megállapítani a második világháború lengyel áldozatainak számát. A különböző kutatók adatai nagyon eltérnek egymástól. A nehézségek már a háború végén felmerültek. 1946 decemberében Jakub Berman, a lengyel kommunista párt egyik vezetője elrendelte, hogy „A megölt emberek számát 6.000.000 főben kell megállapítani.” Következésképpen 1989-ig ezt a számot idézték, 6.028.000 áldozatról beszéltek. Ez a szám azonban már az elején kétségeket ébresztett a szakértőkben. Még ma is folynak kutatások, hogy megállapítsák a konfliktus lengyel áldozatainak pontos számát.⁴

A második világháború éveit Lengyelország megszállóinak különös kegyetlensége kísérte, akik megszegték a nemzetközi normákat és a kulturált nemzetek szokásait. Nem csupán egyes katonák haltak meg, hanem egész csapatokat semmisítettek meg a parancsnokaikkal együtt, polgári lakosok és hadifoglyok csoportjait úgyszintén. Ennek a népiértámadásnak fájdalmas szimbóluma az a mészárlás, amelyet az NKVD követett el 1940 tavaszán Katynban, Mednojében és Harkovban 23.000 lengyel tiszt és katona meggyilkolásával.

A Német Birodalomhoz csatolt területeken csak 1939 végéig 120 ezer embert öltek meg a hitleristák, a főkeormányzóságban több mint ötezret. A németek a tetteik által kiváltott felháborodás miatt 1940-től korlátozták a tömeges kivégzéseket. Ugyanakkor nőtt azoknak a száma, akik az ún. „nyugalom helyreállításának” áldozatai lettek a főkeormányzóságban. 1942 augusztusától 1944 júliusáig 33.543 embert öltek meg. Az 1944-es varsói felkelés embervesztése elérte a 100-200 ezer főt. Csúpn a nyilvános kivégzések 93.000 ember halálát okozták. További áldozatokat szedtek a német bíróságok által hozott halálos ítéletek. 1942-ben 1.262 lengyelt ítélték halálra, 2.248 főt büntetőtáborra és 44.056 főt koncentrációs táborra. A hitleristák kilenc koncentrációs tábor és 223 altábor rendeztek be lengyel földön. A megsemmisítő táborokban 5.000.000 lengyel volt, közülük 3.000.000-t megölték. Ezekhez a számokhoz hozzá kell adni a német börtönök áldozatait. Becslések szerint a közvetlen megsemmisítés következtében 4.500.000 lengyel halt meg. Emlékeztetni kell arra, hogy a náci az elnyomás más formáival is élt. A Németországba bekebelezett területeken kb. 1.500.000 ember vesztette el az otthonát és a gazdaságát; közülük 460.000 embert erőszakkal átköltöztettek a főkeormányzóságba. A főkeormányzóságban Zamość tartományba telepítették a legtöbb embert. 1941 és 1943 között kb. 300 falu lakosait száműzték oda, összesen 100–110.000 embert. Ezek közül néhány tízezret a majdaneki és az auschwitzi koncentrációs táborban helyeztek el. Egy másik példa Radom tartomány, ahová 1940/41-ben 160 falu lakosait száműzték. A varsói felkelés után 400.000 embert űzték ki a fővárosból. Így kb. 1.700.000 lengyel szenvedte el a tömeges deportálást. Németországi kényszermunkára 2.857.500 lengyel állampolgárt deportáltak, míg kb. 200.000 lengyel gyermeket Németországba szállítottak, hogy elnémetesítsék őket. A háború után közülük mindössze negyedét tudták visszaszerezni.⁵ Czesław Łuczak 1993-ban idézett adatai szerint a náci Németország vezetése által követett népiértámadásban 5.100.000 ember halt meg, a hadműveletek során pedig 450.000

4 Janusz KURTYKA–Zbigniew GLUZA: *Przedmowa* [Előszó], in: Wojciech Materski, Tomasz Szarota [szerk.]: *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami* [Lengyelország 1939–1945. Az embervesztések és az elnyomás áldozatai a két megszállás alatt], Varsó 2009. 7–9; Waldemar GRABOWSKI: *Raport. Straty ludzkie poniesione przez Polske w latach 1939–1945* [Jelentés. Embervesztések Lengyelországban 1939–1945 között], in: i. h. 13–38.

5 I. h. 459–461.

lengyel pusztult el (nem számítva a varsói felkelés áldozatait). További 500.000 embert a Német Birodalom területén és a Szovjetunióban öltek meg vagy ott haltak meg.⁶

Az üldözések által különösen sújtott csoport a papság volt.⁷ A második világháború alatt 2.801 pap és szerzetes vesztette életét a hitleristák kezétől. A papság embervesztesége részletesen a következő: 1.932 egyházmegyes pap (köztük 6 püspök, 1.863 pap és 63 papnövendék), továbbá 869 szerzetes (köztük 289 pap, 205 laikus testvér, 86 papnövendék, 289 szerzetesnővér).⁸ A lengyel papság a dachau koncentrációs táborban szenvedte el a legnagyobb veszteségeket: 799 személyt kivégeztek, 68-at a németek szabadon engedtek, 818-an érték meg a felszabadulást.⁹

A fenti számokhoz hozzá kell adni a szovjetek áldozatait, amely a németekhez hasonlóan élt a terror, a bebörtönzés, a tömeges kivégzés és deportálás eszközeivel. Oroszországba 500.000 lengyel katonát deportáltak, sokukat megölték vagy meghaltak a táborokban. A deportálások összesen 1,650.000 embert sújtottak. Három év alatt, 1939 őszétől 1942 őszéig több mint 200.000 lengyel halt meg éhezés vagy a rendkívül nehéz életkörülmények miatt. Ezekhez az áldozatokhoz hozzá kell számítani az 1943-tól 1945-ig Ukrajnában folytatott etnikai tisztogatások során meggyilkolt lengyeleket. A háború előtt kb. 10.000 volt az egyházmegyes papok száma. Több mint 18%-uk életét vesztette, tehát csaknem minden ötödiket kivégezték, meghalt a börtönben vagy a koncentrációs táborban. Minden harmadik pap szenvedett valamilyen módon a német elnyomástól, és a papság csaknem felét eltávolították lelkipásztori hivatalából.¹⁰ Néhány egyházmegye elvesztette a papjai 40%-át.¹¹ Az egyház nagy emberveszteséggel lépett a háború utáni

6 Czesław LUCZAK: *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej* [Lengyelország és a lengyelek a második világháborúban], Poznań 1993. 683; vö. uő: *Szanse i trudności bilansu demograficznego Polski w latach 1939–1945* [A lengyel demográfiai mérleg megvonásának lehetőségei és nehézségei 1939–1945 között], in: *Dzieje Najnowsze* 2 (1994) 19–24; Stanisław CIESIELSKI–Wojciech MATERSKI–Andrzej PACZKOWSKI: *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich* [A szovjet iga a lengyeleken és Lengyelország állampolgárain], Varsó 2002.

7 1939. augusztus 22-én Hitler ezt rendelte el: „A politikai vezetőket, különösen a lengyel papság vezetőit az SS megsemmisíti, mihelyt befejeződik a háború”. Másutt: „A megszállt Lengyelországban, a parancsnokok döntésére van bízva, hogy a lakosságot letartóztathatják és amikor alkalmasnak tűnik, eljárás nélkül lőfegyverrel vagy akasztással likvidálhatnak, a papságot és a zsidókat azonnal meg kell semmisíteniük”. Auschwitzban Karl Fritzsche náci vezető e következőket mondta az újonnan érkező foglyoknak: „Nem azért vagyok itt, hogy pihenjete, hanem egy német koncentrációs táborban, ahol csak egy kijárat van: a kéményen keresztül. Ha valakinek nem tetszik, azonnal a [nagyfeszültségű] fémkerítésnek vetheti magát. Ha a szállítmányban vannak zsidók, nem élhetnek tovább két hétig, a papok – egy hónapig.” Hans Frank kormányzó úgy tartotta, hogy a katolicizmus a nemzet mérge és a katolikus papság a Harmadik Birodalom halálos ellensége. Mindenesetre, hogy fenntarthatóvá váljék a társadalmi nyugalom látszata, továbbá gyakorlati okokból, az egyházat s a papságot tolerálni kell. Vö. Tomasz KACZAREK: *Nazizm hitlerowski jako „prześladowca wiary”* (A hitleri náciizmus mint „a hit üldözője”), in: *Ateneum Kapłańskie* 135 (2000) 36.

8 Wiktor JACEWICZ–Jan Woś: *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945* [A lengyel római katolikus papság vértanúsága a hitleri megszállás alatt 1939–1945 között], 1. kötet, Varsó 1977. 82–86; Lucjan ADAMCZUK–Witold ZDANIEWICZ (szerk.): *Kościół katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny* [Katolikus Egyház Lengyelországban 1918–1990. Statisztikai Évkönyv] Varsó 1991. 151sk. Vö. Zygmunt ZIELIŃSKI (szerk.): *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945* [Vallási élet Lengyelországban a hitleri megszállás alatt 1939–1945], Varsó 1982.

9 JACEWICZ–Woś: *Martyrologium polskiego duchowieństw...*, i. m. 1. kötet, 33.

10 ADAMCZUK–ZDANIEWICZ (szerk.): *Kościół katolicki...* i. m. 131sk.

11 Antoni DUDEK–Ryszard GRYZ: *Komuniści i Kościół w Polsce* [A kommunisták és az egyház Lengyelországban] 1945–1989, Krakko 2006. [A tanulmány erre az irodalmi tételre – más-más oldalszámmal – még

időszakba, de a társadalmat is, amelyben működött, ugyanúgy megtizedelte a halál, ki-merítette a népiertás és az elnyomás.

A HÁBORÚ POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI: HATÁRVÁLTOZÁSOK ÉS EMIGRÁCIÓ

Lengyelország felszabadulása a német megszállás alól egy újabb elnyomatással járt, ezúttal a Szovjetunió részéről.¹² Hitler sztálingrádi veresége után már nem volt kétséges, hogy Lengyelországot a szovjet hadsereg fogja felszabadítani. A szövetségesek már 1943-ban Teheránban ideiglenesen felvázolták a jövőbeli lengyel határt. A keleti határnak a Curzon-vonalnál kellett húzódnia, a nyugatnak az Odera és a Neisse folyók vonalán, az északi pedig befoglalta Kelet-Poroszországot, Warmiát és Mazúriát. 1945. február 11-én a jaltai konferencia úgy határozott, hogy elveszi Lengyelországtól a Grodno-Bug-Przemysl vonaltól keletre eső területeit. A szövetségesek egy átmeneti nemzeti egységkormány alakítását is engedélyezték. Ez a kormány 1945. június 28-án alakult meg a Szovjetunió direktívái szerint. Júniusban és júliusban a szovjetek terrort és tömeges megtorlásokat alkalmaztak. A terror és a szőszegés legbeszédesebb példája az volt, hogy politikai tanácskozás ürügyével összehívták Moszkvába a földalatti lengyel állam 16 képviselőjét (a lengyelek önkormányzatának titkos szervezete a német megszállás alatt). Valamennyi küldöttet letartóztatták és kivégezték.¹³

Az 1945. július 17-től augusztus 2-ig tartó potsdami konferencián úgy döntöttek, hogy Lengyelországhoz csatolják az ún. nyugati területeket az Odera-Neisse vonaltól keletre és az északi területeket Danziggal (Gdańsk), valamint Kelet-Poroszország egy részét, de Königsberg nélkül. Elrendelték az ezeken a területeken élő németek kitelepítését is. Lengyelországnak viszont át kellett adnia a Szovjetuniónak a Niemen, Bug és San folyóktól keletre eső keleti területeit. Lengyelország elveszített a területéből 179.300 km²-t a Szovjetunió javára, cserébe kapott 102.700 km² – a háború előtt német – területet.¹⁴ 1946 februárjában Lengyelországban 20,500.000 lengyel élt, új határain kívül további ötmillió. A kommunisták, akik a hatalom átvételére törekedtek Lengyelországban, 1944 júliusában 20.000 tagot számláltak, a következő év decemberében a számuk 225.000-re nőtt. Az egyházigazgatás szervezete Lengyelország keleti területein *ipso facto* megváltozott az új szovjet határ kijelölése miatt. Azonban a Lengyelországnak nyugaton juttatott területeket a szövetségesek kétségtelenül úgy fogták fel mint kárpótlást a keleti veszteségeiért.

50 alkalommal hivatkozik. A további hivatkozásokat – ahol nem tartottuk lényegesnek – a magyar fordításban töröltük. – A szerk.]

- 12 „A második világháború után Lengyelország olyan befolyási övezetbe került, amelynek forrása a politikai, kulturális és ideológiai hagyományok megszokott szféráján túl esett és összeegyeztethetetlen volt a lengyelek legnagyobb része számára.” Zygmun ZIELIŃSKI–Sabina BOBER: *Kościół w Polsce* [Az egyház Lengyelországban] 1944–2007, Poznań 2009. 2. kiadás 15. [A tanulmány erre az irodalmi tételre – más-más oldalszámmal – még 11 alkalommal hivatkozik. A további hivatkozásokat, egy kivételével, a magyar fordításban töröltük. – A szerk.]
- 13 Zygmun ZIELIŃSKI: *Zasady polityki państwa wobec Kościoła w Polsce w latach 1944–1956* [Az állami politikai alapelvei a lengyelországi egyház ellen 1944–1956 között], in: uő (szerk.): *Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944–1956 wobec duchowieństwa katolickiego* [Az elnyomás apparátusa Lublin környékén 1944–1956 között a katolikus papsággal szemben], Lublin 2000. 7sk.
- 14 Józef MARECKI: *Zakony pod presją bezpieki. Aparat bezpieczeństwa wobec wspólnot zakonnych na terenie województwa krakowskiego* [A szerzetesrendek a titkosszolgálatok nyomása alatt. A titkosszolgálatok a szerzetesek ellen a krakkói vajdaság területén] 1944–1975, Kraków 2009. 9.

HÍVEK, EGYHÁZMEGYÉK, SZEMINÁRIUMOK, EGYETEMEK, ISKOLÁK, VALLÁSOK, NEMZETISÉGEK SZÁMADATAI

A második világháború után Jaltában rögzített rend Lengyelországnak az új határain belül 312.677 km² területet ítélte. Az ország a háború után nemzetiségi szerkezet szempontjából homogénebb lett, mint volt a háború előtt, ami a lengyelek felekezeti egységesülését is jelentette. A háború előtt az állampolgárok 65%-a vallotta magát római katolikusnak, a háború után a számuk több mint 90%-ra emelkedett. A vallási kisebbségek a lakosság alig öt százalékát tették ki. Hangsúlyozni kell, hogy a lengyel egyháznak is nagyon megnőtt a társadalmi tekintélye, mire elkezdődött az új korszak.¹⁵ Az 1946. február 14-i (a lengyelek és a németek tömeges költözködése és hazatelepülése miatt) hiányos adatok szerint Lengyelország lakossága 23,929.757 fő volt, közülük 20,937.609 lengyel származású. A kommunista korszak vége felé, 1987-ben Lengyelország 37,440.000 lakost számlált, közülük 35,865.500 (97,5%) volt megkeresztelve.¹⁶ Az 1946. március 4-i pápai döntés értelmében megszűnt a gnieźnói és a poznańi főegyházmegyéek perszonáluniója, és a gnieźnói főegyházmegye August Hlond bíboros primás idejében a varsóival egyesült, aki ennek a megoldásnak köszönhetően a lengyel fővárosban, Varsóban rendezkedhetett be.¹⁷

A háború utáni változások következtében két lengyel metropólia, Vilnius és Lwów az új keleti határ túloldalán maradt. Az előbbiből csak a łomżai egyházmegye, valamint a vilniuszi és a pinszki főegyházmegyéek kisebb töredékei maradtak Lengyelországban, az utóbbiból pedig a przemyśli egyházmegye egy része és a lwówi főegyházegye néhány egyházközsége. A háború előtt a vilniuszi főegyházmegyéhez tartozó területeken létrehozták a białystoki apostoli kormányzóságot (56 egyházközséggel), a lwówi főegyházmegyéből maradt területeken a lubaczówi apostoli kormányzóságot (27 egyházközséggel) és a régi pinszki egyházmegyéből a drohiczyński apostoli kormányzóságot (35 egyházközséggel).¹⁸ Nyugaton viszont Lengyelország határain belül volt a gdanszki [Danzig] egyházmegye, a piłai [Schneidemühl] prelatúra, szinte az egész wrocław [Breslau] egyházmegye, a warmiai [Ermland] egyházmegye, a berlini egyházmegye nagy része, a prágai és az olomouci főegyházmegyéek egy-egy része, valamint a meissenii egyházmegye egy kisebb töredéke.

15 Jacek ŻUREK: *Ruch „księży patriotów” w województwie katowickim w latach 1949–1956* (A „hazafias papok” mozgalma a katowicei vajdaságban 1949–1956 között), Varsó-Katowice 2009. 38. [A tanulmány erre az irodalmi tételre – más-más oldalszámmal – még nyolc alkalommal hivatkozik. A további hivatkozásokat – három kivétellel – a magyar fordításban töröltük. – A szerk.]

16 ADAMCZUK–ZDANIEWICZ (szerk.): *Kościół katolicki...* i. m. 50. 52.

17 August Hlond primás véleménye szerint, amelyben osztott sok pap és számos laikus, a háború utáni helyzet csak átmeneti volt. A harmadik világháború kitörését várták, amely a szovjet megszállás alól felszabadított volna. Vö. ŻUREK: *Ruch „księży patriotów”* ... i. m. 39. Gawlina érsek, Hlonddal való találkozás után ezt írta: „A politikát illetően, a primásnak az a felfogása, hogy az egy háború, amely különbözik az utolsó háborútól, mert túlnyomórészt a levegőben folyik. Minden megoldódik a következő három esztendő folyamán. Az oroszokat legyőzik, de a brit birodalom is megszűnik, így Nagy Britanniából csak a brit szigetek maradnak. A támadást nyugatról indítják, de Olaszország felé is. A bíboros felfogása szerint a szovjet rezsim sátáni”, lásd Jerzy MYSZOR (szerk.): *Józef Gawlina. Wspomnienia* [Józef Gawlina. Emlékiratok], Katowice 2004. 382.

18 Mariusz LESZCZYŃSKI: *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w granicach Polski* [Lemberg latin szertartású érsekség Lengyelország határain belül] 1944–1992, Lublin 2011.

1945-ben az egyház átalakította a szervezeteit az új geopolitikai helyzetnek megfelelően. A lengyelek számára fontos esemény volt August Hlond bíboros primás hazatérése, aki 1939-ben az ország elhagyására kényszerült. Az amerikai hadsereg szabadította ki 1945. április 1-jén a németországi Wiedenbrück kolostorból, ahová internálták. Onnan Párizsba, majd 1945. április 24-én Rómába utazott, hogy találkozzon XII. Piusszal. Római tartózkodása és a kúriában folytatott megbeszélései azt eredményezték, hogy a primás különleges jogokat (*facultates specialissimae*) kapott, hogy azok megkönnyítsék az egyház életének újjászervezését egy kommunista uralom alatt lévő országban. A primás Domenico Tardini 1945. július 8-án kelt levelében kapta meg ezeket a különleges jogokat, amelyekkel „az egész lengyel területen” élhetett. A megfogalmazás nem véletlenül volt ilyen általános, az értelmezés felelősségét magára a primásra hagyták.¹⁹ A különleges hatáskörök lehetővé tették számára, hogy olyan szervezeti és személyi döntéseket hozzon, amelyek rendesen a Szentszéknek illetik meg. Tehát kinevezhetett apostoli kormányzókat *ad nutum Sanctae Sedis*; bizonyos helyzetekben rendelkezhetett javadalmak felett, amihez csak a Szentszéknek volt joga. De a pápa fenntartotta magának a jogot, hogy indoklás nélkül bármikor megsemmisítse bármelyik döntést, amely a különleges jogok használatával született, és a primás által hivatalukba kinevezett papoknak mindig kérniük kellett a pápai megerősítést.

1945. augusztus 15-én Hlond bíboros új egyházszervezetet hozott létre a nyugati és az északi területeken, amit a kommunista hatóságok hallgatólágosan jóváhagytak. A kormány gyakorlatilag nem vett tudomást az apostoli kormányzók kinevezéséről, mert – ezzel magyarázták – a Szentszék nem ismerte el a varsói kormányt. De azért az egyházat tájékoztatták, hogy a kormány nem fogja akadályozni az apostoli kormányzókat feladataik ellátásában.²⁰ A primás különleges jogai nem terjedtek ki új egyházszervezeti egységek létrehozására. Hlond bíboros azonban éppen a különleges fakultásaira hivatkozott, amikor kinevezte az apostoli kormányzókat. 1946. október 24-én kelt levelében kifejtette, hogy rosszul értette az államtitkárság által ráruházott hatásköröket, de előadta azt is, hogy szükség volt erre az intézkedésre. Érdemes megjegyezni, hogy a Szentszéknek ugyan lehetősége volt azonnal eltörölni Hlond rendelkezését, mégsem tette meg.²¹

19 A speciális felhatalmazás szövegét lásd Peter RAINA: *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów* [Az egyház a Lengyel Népköztársaságban. A katolikus egyház és állam a dokumentumok fényében] 1945–1989, Poznań 1994. 1. kötet, 16sk; Jan ŻARYN: *Kościół a władza w Polsce* [Az egyház és az állam Lengyelországban] 1945–1950, Varsó 1997. 17–30; Jerz PIETRZAK: *Pelnia prymasostwa. Ostatnie lata prymasa Polski kardynała Augusta Hlonda* [A primási hatalom teljessége. August Hlond bíboros lengyel primás utolsó éve] 1945–1948, 1. kötet, Poznań 2009. 9–30; 1946. október 24-én Hlond a következőket írta a Vatikáni Államtitkárságra: „Ebben a tévedésben emlékezem Excelenciád egyik mondatára, amikor azt mondta nekem, hogy a régi [1939] és az új Lengyelország [1945] területére engedélyezte a fakultásokat, beleértve tehát az oroszoknak átengedett területeket és a korábban német, 1945 után lengyel kormány által átvett területeket egyaránt”. Lásd RAINA, i. m. 48.

20 Józef KRETOSZ: *Prymas Polski August Hlond twórca polskiej organizacji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej* [August Hlond lengyel primás a második világháború utáni nyugati és északi területek egyházkormányzatának alkotója], in: Józef Sliwiak (szerk.): *Ksiądz kardynał dr. August Hlond Prymas Polski. Działalność i dzieła. Materiały poseszyjne* [August Hlond Lengyelország primása. Tevékenysége és művei. Konferencia előadásai], Katowice 1998. 70–77; Dudek – Gryz: *Komuniści i Kościół w Polsce*, i. m. 32. E két szerzőnél azt találjuk, hogy az alacsonyabb rangú kormányhivatalok támogatták a papokat a nyugati és északi területeken és 1945-ben egyenesen „el is rabolták” azokat és a helyszínre szállították, mert jelenlétük bátorította a lengyel lakosságot, hogy letelepedjenek a korábban német lakosságú területeken.

21 Żaryn idézi a kor néhány tanújának véleményét és értékelését. Rev. Edmund Nowicki a következőket írta: „Alighogy a potsdami konferencia engedélyezte, hogy ezek a területek Lengyelországhoz csatoltassanak,

Lengyelország és a Német Szövetségi Köztársaság csak 1970 decemberében kötötte meg azt a szerződést, amely utat nyitott a nyugati területeken lévő egyházmegyék új területének kialakításához. 1972. június 28-án VI. Pál az *Episcoporum Poloniae coetus* kezdetű bullával új egyházszervezetet hozott létre a nyugati és az északi területeken. A gorzówi apostoli kormányzóságot három új egyházmegyére osztotta: Gorzów 206 plébániával (ordináriusa Wilhelm Pluta püspök lett), Szczecin-Kamień 172 plébániával (püspöke Jerzy Stroba) és Koszalin-Kołobrzeg 172 plébániával (püspöke Ignacy Jeż). A két egyházmegye kettős neve utalás ezeknek a területeknek a régi lengyel püspöki székhelyeire. Megalapították az opolei egyházmegyét is (püspöke Franciszek Jop) 445 egyházközséggel, amely a wrocławui főegyházmegyével (567 egyházközség) és a gorzówi egyházmegyével együtt a wrocławui metropolíát alkotta Bolesław Kominek érsek kormányzása alatt. A wrocławui főegyházmegye elveszítette a berlini, a warmiai és a piłai szuffragáneusait. A danzigi, a Szczecin-Kamień-i és Koszalin-Kołobrzeg-i egyházmegyék a gnieźnoi érsekséghez kerültek, míg a warmiai egyházmegyét a varsóihoz csatolták.²²

VI. Pál bullájának nagy jelentősége volt Lengyelország számára, de az egész keleti tömb számára is, mert a pápa először létesített új egyházmegyéket egy olyan világban, amelyben az egyházi szervezeteket a kormányzat módszeresen megszüntette vagy tönkretette. Meg kell említeni, hogy 1981-ben II. János Pál a sandomierzi püspök, Edward Materski kérésére a sandomierzi egyházmegye nevét Sandomierz-Radom-ra változtatta.²³ A lengyelországi egyházszervezet újabb reformjára 1992-ben, a kommunizmus bukása után került sor.²⁴

1944-ben csak kilenc, gyakorlatilag félig titkos nagyszeminárium volt, vagyis hivatalosan nem vehettek föl új jelölteket. A többi tizennégyet bezárták. A következő évben mindegyik folytatta a működését. A lwówi nagyszeminárium Kalwaria Zebrzydowskába (1950-ben bezárták) és a vilniuszi Białystokba költözött. A következő években új szemináriumok jöttek létre, főleg a nyugati és az északi területeken. 1950-ben 21 szeminárium volt, 1981-ben két másikat is alapítottak (Koszalinban és Szczecinben). A szerzetesrendeknek is voltak szemináriumi, 1989-ben harminc körül volt a számuk.

1944-ben az állami hatóságok úgy döntöttek, hogy újraindítják a Lublini Katolikus Egyetemet. A következő években azonban akadályozták az egyetem működését, és 1954-

az apostoli Szentszék azonnali hatállyal megvonta a joghatóságot a német ordináriusoktól [püspököktől] és létrehozta a lengyel apostoli kormányzói hivatalokat.” Karol Milik is úgy tartja, hogy az Apostoli Szentszék fehér lapot adott a kérdésben a prímásnak, a nyugati és északi területek esetében. A hatvanas években Bolesław Kominek bíboros azt írta, hogy az a felhatalmazás, amelyet Hlond prímás kapott, „mintegy pápai jogok voltak e területek fölött”. ŻARYN: *Kościół a władza w Polsce*, i. m. 26.

22 Peter RAINA: *Rozmowy biskupa Dąbrowskiego z władzami PRL. Stolica Apostolska regulują organizację kościoła na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski* (Dąbrowski püspök tárgyalásai a Lengyel Népköztársaság kormányával. Az Apostoli Szentszék szabályozza Lengyelország nyugati és északi területeinek egyházigazgatását], Olsztyn 1998. 63–79.

23 Peter RAINA: *Arcybiskup Dąbrowski – rozmowy watykańskie* [Dąbrowski érsek – vatikáni tárgyalások], Varsó 2001. 233. 238; *Komunikat* [Közlemény], in: *Kronika Diecezji Sandomierskiej* 75 (1982) 5; *Telegram od Ojca Świętego* [Távirat a Szentatyához], in: *Kronika Diecezji Sandomierskiej* 75 (1982) 14; Edward Materski: *Dekret*, in: *Kronika Diecezji Sandomiersko-Radomskiej* 75 (1982) 110.

24 Adam MAZUREK [szerk.]: „*Progrediamur oportet in spe*”. 20-lecie bulli Jana Pawła II „*Totus Tuus Poloniae populus*”. *Księga Jubileuszowa dedykowana Jego Ekszelencji Arcybiskupowi Józefowi Kowalczykowi Metropolicie Gnieźnieńskiemu Prymasowi Polski z okazji Złotego Jubileuszu Kapłanstwa* [Józef Kowalczyk gnieźnoi érsek, Lengyelország Prímása tiszteletére kiadott jubileumi könyv aranymiséje alkalmából], Varsó 2012.

ben már csak négy kara maradt. Visszaállították a Lengyel Teológiai Társaságot.²⁵ 1945. február 1-től a krakkói teológiai kar is folytatta a működését, és később Varsóban is létesült egy teológiai kar. Az ezt követő években a kormány gátolta ezeknek az egyetemeknek az oktatási és tudományos tevékenységét.²⁶ 1954 augusztusában megszüntették a teológiai kart a krakkói és a varsói egyetemen. Helyettük létrehozták Varsóban a Katolikus Teológiai Akadémiát 1954. november 20-án, amelynek az igazgatását a kormánybarát PAX mozgalomhoz kötődő papokra bízták. Eugeniusz Baziak érsek szorgalmazásának köszönhetően a Szentszék visszaállította a teológiai kart a krakkói nagyszemináriumban. A következő években Karol Wojtyła bíboros ezt átalakította Pápai Teológiai Karrá, és később, már pápaként, 1981-ben megalapította a Pápai Teológiai Akadémiát. Más pápai teológiai karokat is alapítottak Lengyelországban: 1974-ben Wrocławban és Poznańban, 1984-ben Varsóban és ugyanebben az évben a filozófiai kart Krakkóban. 1970 után a Lublini Katolikus Egyetem kezdte visszanyerni egykori tudományos arculatát.

AZ EGYHÁZMEGYÉK ÉS AZ EGYHÁZKÖZSÉGEK KORMÁNYZÁSA A HATÁRMÓDOSÍTÁSOK UTÁN

A háború után Lengyelországban három bíboros prímás állt az egyház élén: August Hlond (1926–1948), Stefan Wyszyński (1948–1981) és Józef Glemp (1981–2009). Közvetlenül a háború után hét püspöki szék maradt betöltetlen és valamivel később öt apostoli kormányzóság. Bár az egyháznak nem kellett megkérdeznie a kormányt az egyházi hivatalokra jelölt személyek felől, mivel a kommunisták nem ismerték el a Szentszékkal korábban kötött konkordátumot, és az szabadon nevezhetett ki püspököket, 1951-től a hatóságok mégis kezdték akadályozni az új püspöki kinevezéseket, mi több, elmozdítani őket egyházmegyéjükből. 1956-ban Lengyelország 25 püspökségéből 14-et káptalani helynökök igazgattak, mert 14 ordinárius püspököt a kommunisták bebörtönöztek vagy akadályoztak. 1956 októbere után az állami hatóságok sokszor elutasították az egyház által javasolt jelölteket, ezért néhány püspöki szék megüresedett. A sandomierzi egyházmegyét 1967-től 1980-ig Piotr Gołębiowski püspök vezette, akinek ordináriusi kinevezését a kormány megakadályozta. Ennek következtében Gołębiowski volt az egyetlen, aki mint apostoli kormányzó vezetett egy egyházmegyét Közép-Lengyelországban.²⁷ 1958-tól kezdtek nagy számban kinevezni szuffragáneos püspököket.²⁸

25 Jan ZIOŁEK: *Katolicki Uniwersytet Lubelski w latach 1944–1992* [A Lublini Katolikus Egyetem 1944–1992 között], in: Marian Rusecki (szerk.): *Księga pamiątkowa w 75-lecie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego* [Emlékkönyv a Lublini Katolikus Egyetem fennállásának 75. évfordulójára], Lublin 1994. 31–55.

26 Grazyna KAROLEWICZ: *Represje wobec społeczności Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w latach 1944–1956* [A Lublini Katolikus Egyetem elleni repressziók 1944–1956 között], in: Zygmunt Zieliński, Marian Peret (szerk.): *Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944–1956 wobec duchowieństwa katolickiego* [A Lublin-környéki elnyomó apparátus 1944–1956 között a katolikus papsággal szemben], Lublin 2001. 47–65.

27 Tadeusz WÓCIK: *Wspomnienia kapelana* [Egy lelkész emlékei], in: *Studia Sandomierskie* 3 (1982) 233; Albert WARSO: *Kwestia przejścia na emeryturę bp. Piotra Gołębiowskiego, administratora apostolskiego diecezji sandomierskiej* [Piotr Golebiowski püspök sandomierzi apostoli kormányzó nyugdíjaztatásának kérdése], in: *Rocznik Kolbuszowski* 13 (2013) 149–170.

28 Szuffragáneos: a lengyel egyházi nyelvhasználatban segédpüspök jelentésben. Amúgy az érseknek alárendelt ordináriust jelenti.

Kelet-Lengyelországban az egész kommunista korszak alatt három apostoli kormányzóság létezett, amelyek a régi egyházmegyéek, Białystok, Drohiczyn és Lubaczów részei voltak. A vilniuszi főegyházmegye ordináriusát, Romuald Jałbrzykowski a németek internálták Mariampolban, utána a szovjetek börtönözték be. 1945 júliusában kénytelen volt elhagyni a püspöki székhelyét és Białystokban telepedett le, onnan kormányozta egyházmegyéje 64 plébániáját, amelyek a háború után Lengyelország új határain belül maradtak. Kazimierz Bukraba pinszki püspök segédpüspökével együtt már 1939-ben elhagyta az egyházmegyéjét. A háború utáni határmódosítások következtében Lengyelországban lévő egyházmegyéjének Drohiczyn lett a központja. Bár Bukraba püspök 1945-ben Bielsk Podlaskiban telepedett le, öt évvel később az általános helynök, Michał Krzywicki áttette az egyházmegye székhelyét Drohiczynba. Lwówban ellenben a háború egész ideje alatt az ordináriusa, Bolesław Twardowski székelt a szuffragáneusával, később koadjutorával, Eugeniusz Baziak püspökkel együtt. Twardowski érsek halála után, 1944 vége felé Baziak lett az utódja. Már 1946-ban kénytelen volt elhagyni Lwówot és elköltözött főegyházmegyéjének Lengyelországban maradt részébe, ott Lubaczówban telepedett le. Ki is nevezte Rev. Jan Cieńskit általános helynökének Lwówba a főegyházmegye egész területére érvényes különleges jogokkal. Keleten maradt az egész łucki egyházmegye is, amelyet a jaltai egyezmény értelmében elválasztottak Lengyelországtól. Most a területe az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz került. A püspökét, Adolf Szelążeket már 1945 januárjában bebörtönözték a kommunisták, a háború végén pedig el kellett hagynia az egyházmegyéjét és Lengyelországba kellett költöznie. A Vatikán által Hlond bíborosnak adott különleges jogok „az egész lengyel területre” vonatkoztak, ennek ellenére, mint Jan Żaryn történész hangsúlyozza, „a lengyel püspökök tényleges lehetőségei arra, hogy kapcsolatban maradjon a Szovjetunióban maradt híveivel, 1946 áprilisában Baziak lwówi érsek elutazásával végleg megszűntek”.²⁹

1949 után a nyugati és az északi területek lakossága kb. feleannyi volt, mint a háború előtti időszak lakosainak száma. Ezeket a területeket a németek elhagyták, és lengyelek jöttek a helyükre Közép- és Dél-Lengyelországból, valamint a Szovjetunió által bekebelezett területekről. Fontos feladat volt létrehozni ezekben a tartományokban a lengyel szervezeteket, beleértve az egyházi szervezeteket is. Nehéz megállapítani a kivándorlás pillanatában ezeken a területeken lakó katolikusok számát. Német források szerint a Lengyelországhoz csatolt területen a háború előtt több mint 24% volt a katolikusok aránya, a háború utáni migrációt követően pedig meghaladta a 90%-ot.³⁰ Ebben a helyzetben

29 ŻARYN: *Kościół a władza w Polsce*, i. m. 26.

30 Krzysztof KOWALCZYK: *W walce o rząd dusz. Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim, w latach 1945–1965* [Harcban a lelkek fölötti hatalomért. Az államhatalom politikája a katolikus egyházzal szemben a Nyugat-Pomerániában 1945–1965 között], Szczecin 2003. 18–123. Jan KOPIEC: *Pobyt i rola ks. Bolesława Kominka w Opolu w latach 1945–1951* [Bolesław Kominek opolei tartózkodása és szerepe 1945–1951-ben], in: Jan Krucina (szerk.): *Szkice do portretów. Kardynał Bolesław Kominek* (Vázlat portrékhoz. Bolesław Kominek bíboros), Wrocław 2005. 142–149; Sławomir BREWCZYŃSKI: Ks. Adalbert (Wojciech) Zink: *Rządca diecezji warmińskiej w latach 1951–1953* [Adalbert (Wojciech) Zink. A warmiai egyházmegye kormányzója 1951–1953-ban], Olsztyn 2006. 31–38; Andrzej HANICH: *Kościół katolicki na Śląsku Opolskim w okresie przejścia z państwowości niemieckiej do polskiej* [A katolikus egyház az opolei Sziléziában a német államiságból a lengyelbe való átmenet időszakában] 1945–1946, in: Marcin Worbs (szerk.): *Kościół Opolski w PRL. Wykłady otwarte zorganizowane w okresie Wielkiego Postu 2007* [Az Egyház Opolében a Lengyel Népköztársaság idején. Nyitott tanfolyamok 2007 nagybőjtjén], Opole 2007. 105–131; Tadeusz CEYNOWA – Paweł KNAP (szerk.): *Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim i ziemi lubuskiej w latach 1945–1989*

kérdések merültek föl a német egyház szervezeteinek jövőjéről ezeken a területeken. A lengyel lakosság a régi falvaiból és egyházközségeiből érkezett oda összetartó csoportokban, a papjaikkal együtt, tudva, hogy a német egyházi kormányzatot nem fogadják el a kommunista hatóságok. Hlond bíboros, aki tudatában volt, hogy sürgősen stabilizálni kell az egyház életét ezeken a területeken, a Rómában kapott különleges jogokkal élve 1945. augusztus 15-én egyházkormányzati egységekre osztotta fel a területet, miután találkozott a német főpapokkal. Így, miután a pilai prelatúrát elhagyta ordináriusa, Mons. Franz Hartz, a primás tájékoztatta a döntéséről a káptalani helynököket, Johannes Bleskét. Nem tudott találkozni a danzigi püspökkel, Karl Maria Splett-tel, mert a kommunisták bebörtönözték. Ugyanabban az évben, augusztus 2-án Hlond bíboros elfogadta a wrocławui főegyházmegye káptalani helynökének, Ferdinand Pionteknek a lemondását, miután értesítette őt, hogy ez a Szentszék kívánsága. Warmia püspökével, Maximilian Kallerrel augusztus 16-án beszélt. Nem tudott érintkezésbe lépni Konrad Preysing püspökkel, ezért nem szerezte meg a joghatóságot a berlini egyházmegye Lengyelországban lévő részén. A korábban az olomouci egyházmegyéhez tartozó egyházközségekről a prágai főegyházmegye általános helynökével állapodott meg. Nincsenek dokumentumok, amelyek megerősítenék e területek aktuális kormányzóival folytatott megbeszéléseket, de mindegyikükben működött valamilyen egyházi tekintély. Hlond bíboros hangsúlyozta, hogy az intézkedésének köszönhetően egyetlen egyházmegye kormányzójának sem kellett hivatalosan lemondania a saját joghatóságáról, ami nehéz helyzetbe hozta volna őket a híveik előtt. Valójában folyamodhattak a Szentszékhez, és örültek, hogy a dolgok ilyen fordulatot vettek.³¹ A Szentszéknek is könnyebb volt megmagyaráznia a helyzetet a német püspöki karnak.³²

Nem lehet azt állítani, hogy Hlond bíboros önkényesen cselekedett volna, ugyanakkor bizonyos szempontokból, bár jóhiszeműen, visszaélt a különleges jogokkal.³³ Egy 1946. október 24-én az államtitkársághoz intézett levelében azzal magyarázta a magatartását, hogy a Vatikánban félreértette a tárgyalópartnere szavait.³⁴ A primás eltökélten cselekedett, világosan látva, hogy haladéktalanul rendezni kell az egyház ügyét ezeken a területeken.³⁵

Hlond bíboros döntését soha nem törölte el a Szentszék, pedig fenntartotta magának a jogot, hogy megtegye.

A nyugati és az északi területek új apostoli kormányzói 1945 augusztusa és szeptembere között foglalták el a hivatalukat. 1946. szeptember 1-én az apostoli kormány-

[Az állami tényezők katolikus egyházpolitikája Nyugat-Pomerániában és Lubus-környékén 1945–1989], Szczecin 2010. Casaroli bíboros kiemelte azt a tény, hogy Lengyelország a második világháborút követően majd' teljesen katolikusá vált és segített a nemzet egyesítésében és a kommunista rezsimmel szembeni ellenállásban. Lásd CASAROLI: *Il martirio della pazienza*, i. m. 252.

31 RAINA: *Kościół w PRL*, i. m. 66.

32 ŻARYN: *Kościół a władza w Polsce*, i. m. 28.

33 Domenico Tardini Kazimierz Papée lengyel szentszéki követtel való tárgyalás folyamán megállapította: „Az elhunyt Hlond bíboros illetékességét meghaladóan cselekedett, amikor kinevezte a nyugati területek apostoli kormányzóit. Mindenesetre az intézkedés nagyon szerencsés volt, máskülönben sokkal nagyobb problémáink lennének.” ŻARYN: *Kościół a władza w Polsce*, i. m. 28.

34 ŻARYN: *Kościół a władza w Polsce*, i. m. 48.

35 Valójában Hlond primás a törvényes egyházi hierarchiát egy általa kinevezett ideiglenes hierarchiára cserélte fel. Ez a lépés csak a kommunista hatalomgyakorlás ellenében igazolható, amelyeket ezeken a területeken folytattak, eltekintve Hlond személyes meggyőződésétől, hogy kapott-e erre felhatalmazást vagy sem. Vö. ZIELIŃSKI – BOBER: *Kościół w Polsce 1944–2007*, i. m. 38.

zóságok helyzete a következőképpen nézett ki: a warmiai egyházmegye Teodor Bensch által igazgatott apostoli kormányzósága a kalinyingrádi enklávéval együtt 24.081 km² területet ölelt fel. Az ottani lakosok száma 465.182 fő, közülük 358.824 lengyel, 24.000 német származású katolikus; a lelkipásztori szolgálatot 140 lengyel és 15 német pap végezte. Az 1.959 km² kiterjedésű danzigi egyházmegye apostoli kormányzóságát Andrzej Wronka igazgatta. 237.000 lakosból a német katolikusok 15 ezren, a lengyelek 221 ezren voltak. Ott 69 lengyel és 12 német pap dolgozott. A gorzówi apostoli kormányzóság felölelte a pilai prelatúra területeit, a berlini egyházmegyének az Odera folyótól keletre fekvő esperesi kerületeit és a wrocławui főegyházmegye három esperességét. Apostoli kormányzónak Edmund Nowickit nevezték ki. A kormányzóság területe 47.836 km², lakosainak száma 1.200.000 volt, köztük több mint 1.000.000 lengyel és 20 ezer német katolikus. A lengyel papok száma 272, a németeké 30 volt. A 9.713 km² területű opolei apostoli kormányzóság vezetését Bolesław Kominekre bízta. Lakosainak száma 1.300.000 fő volt, köztük 1.150.000 lengyel és kb. 28.000 német származású katolikus, a lengyel papok száma pedig 570, a németeké 10 volt. Az egész Alsó-Sziléziát felölelő wrocławui apostoli kormányzóságot Karol Milik igazgatta. Területe 24.504 km² volt, amelyen 1.600.000 ember élt, köztük 1.300.000 lengyel és 123.328 német származású katolikus. Ott 441 lengyel és 182 német pap dolgozott. A warmiai és a danzigi egyházmegyekben Hlond bíboros kizárólag lengyel egyházi kormányzást vezetett be. A régi wrocławui főegyházmegye gyakorlatilag megszűnt létezni, a helyén három ideiglenes apostoli kormányzóság létesült.

Hlond bíboros döntése értelmében a chełmnoi és ugyanakkor a danzigi egyházmegye apostoli kormányzója is Andrzej Wronka lett, aki a Karl Splett püspök által korábban általános helynökké kinevezett Leon Kozłowskit váltotta fel, mert Hlond bíboros Splett püspök minden személyes döntését érvénytelenítette. 1964. március 11-én VI. Pál kinevezte Edmund Nowickit danzigi püspökné. A warmiai egyházmegyébe nem neveztek ki püspököt a nyugat-németországi tiltakozások miatt. 1967-ben a nyugati és az északi területek egyházi vezetői apostoli kormányzók lettek megyéspüspöki jogokkal.³⁶ A háború után a nyugati területeken esperesi kerületeket hoztak létre. A kommunisták politikája miatt 1953-tól 1956-ig egész Lengyelországban akadályokba ütközött, az új esperesi kerületek létrehozása. A háború utáni átszervezés egy plébánia-hálózat kialakítását is megkívánta. 1945-től 1952-ig az állami hatóságok általában nem avatkoztak bele új egyházközségek alapításába. A problémák az 1953. februári kormányrendelet után kezdődtek. Ez a politika 1956 után enyhült. Az új egyházközségek alapításához új templomok építésére is szükség volt, mert a háború alatt 912 megsemmisült. 1950 végéig 551 templomot építettek újjá. 1956 után a kormány szívesebben engedélyezte a lerombolt templomok újjáépítését, mint újak emelését. 1980 után a helyzet változott. Az 1979-től 1989-ig terjedő tíz évben 1.515 új plébánia jött létre Lengyelországban. A plébániák nagy mérete és a templomhiány miatt a püspökök gyakran alapítottak templomigazgatóságokat vagy helynökségeket, amelyek plébániaként működtek. Nagy anyagi és embervesztéseket szenvedtek azok a szerzetesrendek, amelyek a száműzetés miatt kénytelenek voltak az új keleti határ mögött hagyni a kolostoraikat és összes javaikat. A nővérek így veszítettek el kb. 400 kolostort. A szerzetesek, eleget téve a püspökök kérésének, gyakran a nyugati és az északi területeken telepedtek le.

36 Stanisław BOGDANOWICZ: *Edmund Nowicki. Biskup Gdański* [Edmund Nowicki, Danzig püspöke], Gdańsk 1998. 428–433.

A határváltozás miatt a háború után a görögkatolikus egyháznak csak egy kis része maradt Lengyelországban, a przemysli egyházmegye egy része (a székhely, 14 teljes esperesi kerület, hét pedig részleges, összesen 227 egyházközség) és az egész lemkowski apósti kormányzóág (hét dekanátus 121 egyházközséggel). Kezdetben a lublini ideiglenes kormány elismerte a görögkatolikus egyházat. De már 1945 szeptemberében letartóztatta a bizánci rítusú przemysli püspököt, nem sokkal később pedig a Szovjetunióba deportálták segédpüspökével együtt, majd a przemysli egyházmegyét és a lemkowski apósti kormányzóágot is megszüntették. 1947-ben 114 görögkatolikus pap volt Lengyelországban. 1946. december 10-én Hlond bíborost kinevezték különleges megbízottnak a Lengyelországban élő keleti rítusú hívek mellé. 1964-ben a Szentszék Wyszyński primásra bízta a bizánci rítusú katolikusok lelkipozítását. II. János Pál csak 1989 szeptemberében nevezte ki Jan Martyniakot a primás segédpüspökévé az ukrán katolikusok szolgálatára, majd később, 1991. január 16-án a keleti rítusú przemysli egyházmegye megyéspüspökévé emelte.³⁷

A HÁBORÚ VÉGE ÉS A KOMMUNISTA HATALOMÁTVÉTEL ELSŐ SZAKASZA

A kommunisták, látva a háború alakulását, készültek a lengyelországi hatalomátvételre. Már 1943 áprilisában Wanda Wasilewska és Alfred Lompe vezetésével megalakult a Lengyel Hazafiak Egyesülete, és 1944 januárjában a Szovjetunióban létrehozták a lengyel kommunisták központi irodáját. 1943 vége és 1944 eleje között Varsóban megalakult a Nemzeti Tanács, amelynek tagjai főleg a lengyel munkáspárt kommunistái voltak. A Nemzeti Tanács az alapító okiratban kihirdette, hogy a londoni lengyel emigráns kormány ártott a lengyel érdekeknek és nem volt a nemzet igazi képviselője. 1944. július 20-án a Lengyel Hazafiak Egyesületének és a szovjet hatóságoknak a támogatásával a Tanács Moszkvában összehívta a Nemzeti Felszabadítás Lengyel Bizottságát (amely 1944. július 27-től Chełmben, augusztus 1-től Lublinban székelt). 1944. július 22-én a bizottság közzétette a kiáltványát. Az év decemberében, 31-én a bizottság a Lengyel Köztársaság ideiglenes kormányává alakult át. 1945. február 1-én Varsóban rendezkedett be. Az első állam, amely elismerte az ideiglenes kormányt, a Szovjetunió volt, természetesen. A jaltai megállapodás értelmében 1945. június 28-án a Nemzeti Tanács létrehozta az ideiglenes nemzeti egységkormányt.³⁸ Mindezen manőverek és megállapodások után lengyel földön az NKVD és az Közbiztonsági Hivatal tisztviselői működtek. Ezzel egyidejűleg megkezdődött az elnyomás és a terror mindazokkal szemben, akik nem fogadták el az új hatalmat és az általa bevezetett politikai rendszert. A politikai ellenzék, a nemzeti hadsereg és a nyugati lengyel fegyveres erők katonáit leverték. A nyíltan ellenzéki erők közé sorolták a katolikus egyházat is.³⁹

37 ADAMCZUK–ZDANIEWICZ (szerk.): *Kościół katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny*, i. m. 67–69.

38 Józef MARECKI: *Zakony pod presją bezpieki* [A szerzetesrendek a titkosrendőrség nyomása alatt], i. m. 10sk; Uő: *Katolicy polscy pod rządami komunistów* [A lengyel katolikusok kommunista kormányzat alatt], in: Stanisław GABAŃSKI: *Dobrze! Zapiski kleryka-żołnierza* (Rendben! Egy kispap-katona följegyzései] 1965–1967, Krakó 2013. 9.

39 Azokat a katonákat, akik a háború végeztével folytatni akarták harcukat Lengyelországnak a szovjet megszállás alóli felszabadításért, ma „kiátkozott katonáknak” nevezik. A Honi Hadsereg 1945. január 19-i utolsó hadparancsában Leopold Okulicki tábornok ezt írta: „A háború nem ért véget (...) Nem mondunk le sohasem arról, hogy teljesen szuverén, igazságosság alapjára épülő független Lengyelországban éljünk

Az egyház és az új hatalom konfliktusa Lengyelországban elkerülhetetlen volt, mert két állammodell állt egymással szemben: a demokrácia és a kommunista rendszer a maga üres jelszavaival és elnyomó apparátusával.⁴⁰ Az egyház tönkretételét megtervezték és szabályszerűen hajtották végre, annak ellenére, hogy a 40-es évek közepén olyan ellenfélként kezelték, akit inkább semlegesíteni kell, mintsem nyíltan megtámadni. Az egyházat a Vatikán és a Szovjetunióval szemben ellenséges nyugati államok ügynökének tartották, a papokat kollaboránsoknak, akik a nyugatnak dolgoznak.⁴¹ 1944 és 1945 között a kormány megengedte a katolikus intézményeknek, hogy működjenek és építsék a vallási életet, a papoknak pedig – hogy közhivatalokat töltsenek be. A kommunisták felmérték, hogy az egyház megsemmisítése nélkül, amelyet a lengyelek nagyon tiszteltek és erős támaszuk volt, nem tudják majd teljes ellenőrzésük alatt tartani a társadalmat. Közvetlenül a háború után az egyházellenes harcot Ivan Szerov szovjet tábornok vezényelte. Az egyházellenes politikában nagy szerepük volt Władisław Gomułkának és Julia Brystygierowának is, akik kidolgozták az irányelveket a kormány és az Közbiztonsági Hivatal számára. Az egyház ellen folytatott harc szovjet módszerekre és tapasztalatokra épült. Az Közbiztonsági Hivatalon belül már 1944-ben létrehoztak egy különleges csoportot, amelynek feladata a papság és az egyházi ügyek megfigyelése volt. Ehhez hasonlóan a pártban is működtek az egyház megfigyelésével megbízott titkos csoportok.⁴²

AZ ORSZÁG KOMMUNISTA ÁTALAKÍTÁSA 1945 ÉS 1948 KÖZÖTT

Az ideiglenes nemzeti egységkormány 1945. szeptember 12-én egyoldalúan felfüggesztette a Szentszékkal 1925-ben kötött konkordátumot, a megállapodás megszegésével vádolva a Vatikánt. Azzal érvelt az intézkedés mellett, hogy lengyel területen olyan főpapok kaptak püspöki kinevezést, akik Lengyelország határain kívül székelnek. Ugyanis a hitleri rémuralom alatt a Szentszék kinevezte chełmnoi püspöknek a danzigi Karl Maria Splett püspököt, a vilniuszi főegyházmegye joghatóságát pedig átengedte Mieczysław Reynys érseknek.⁴³ Jan Kopiec professzor ezt írja: „Az egyoldalú megállapodás, amellyel az ideiglenes nemzeti egységkormány (...) felmondta a konkordátumot (...), és ennek

(...) Kiadom az utolsó hadparancsot. Végezzétek munkátokat utolsó elfoglaltságotok szerint és működjétek abban a szellemben, hogy visszaszerezétek az állam teljes függetlenségét.” Vö. Joanna WIELICZKA-SZARKOWA: *Żołnierze Wyklęci. Niezłomni bohaterowie* [Kiatkozott katonák. Törhetetlen hősök], Krakó 2013. 5.

40 Józef MARECKI: *Katolicy polscy pod rządami komunistów*, i. m. 5.

41 Adam DZIUROK (szerk.): *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych* [A titkosszolgálati operatív munka módszerei az egyházak és vallási szervezetek ellen] 1945–1989, Varsó 2004; Adam DZIUROK – Józef MARECKI – Filip MUSIAL (szerk.): *Instrukcje, wytyczne, okólniki dyrektora Departamentu V MPB dotyczące działań przeciwko Kościołowi katolickiemu w latach 1945–1953* [A Közbiztonsági Minisztérium V. Osztálya igazgatójának instrukciói, iránymutatásai, körlevelei a katolikus egyház ellenében 1945–1953], Krakó–Katowice 2012.

42 Julia Brystygierowa és Stefan Wyszynski találkozásáról lásd Jan GÓRA – Jan GRZEGORCZYK: *Skrówek nieba albo o Ojcu i Królu* [A menny egy darabja vagy az Atyáról és a királyról], Poznań 2001. 75–85.

43 Stanisław BOGDANOWICZ: *Karol Maria Antoni Splett biskup gdański czasu wojny więzień specjalny PRL* [Karol Maria Antoni Splett, a háború alatt Danzig püspöke, a Lengyel Népköztársaság speciális rabja], Gdańsk 1995. „A nemzetközi egyezmények alkalmazása és tartóssága a két szerződő fél szándéka szerint alakul. Egy ilyen egyezmény egyik vagy másik pontjának megszegése már annak elutasítását jelenti (mint az 1921-es Rigai Szerződés esetében, amelyben a szovjet fél arra vállalt kötelezettséget, hogy tiszteletben tartja a lengyel kisebbség vallásgyakorlásának jogát). Ennek a pontnak a folyamatos megszegése ellenére sem a

következménye, a két fél diplomáciai kapcsolatainak megszűnése az új lengyel vezetés politikai éretlenségének álnok megnyilvánulása volt.”⁴⁴

A kommunisták egy másik érvet is felhoztak a konkordátum felmondására, ti. azt, hogy a Szentszék nem ismerte el az ideiglenes kormányt és továbbra is elismerte a londoni székhelyű lengyel emigráns kormány szentszéki követségét. Paradox módon a konkordátum megszűnése megkönnyítette az egyház működését a totalitarista kommunista rendszerben, ugyanis a konkordátum bőségesen biztosított lehetőséget az állami hatóságoknak az egyház életének befolyásolására. Ha a kommunista hatalom a háború előtti kormány folytatásaként határozta volna meg magát, az egyház sokkal nehezebb helyzetben lett volna, és a kormánynak nem kellett volna erőszakhoz nyúlnia a céljai elérése érdekében.⁴⁵ A konkordátum megszakítása gyakorlatilag lehetővé tette, hogy az egyház szabadon nevezze ki jelöltjeit az egyházi hivatalokba, anélkül hogy várna a konkordátumban rögzített kormányzati jóváhagyásra. 1946 őszén a kormány kereste a lehetőséget, hogy kapcsolatokat teremtsen a Vatikánnal, de a lengyel püspöki kar háta mögött.

A kommunisták fő célja a teljes hatalom megszerzése volt Lengyelországban. A terror és az üldözés „normális” módszerük volt. Az 1946. június 30-án tartott népszavazáson a lengyelek kb. 70%-a elutasította a kommunisták javaslatait. Később, 1947. január 19-én választások voltak, valójában a társadalom 84%-a a kommunisták ellen szavazott. Mindkét szavazást terror kísérte, sok politikai gyilkosság és megfélemlítés történt. Mind a népszavazást, mind a választásokat meghamisították, és a kommunisták által terjesztett eredmények szerint ők szereztek meg a teljes hatalmat Lengyelországban. A hatalmi monopólium birtokában elkezdtek kiépíteni a kommunista államot – szovjet mintára. A kommunisták megértették, milyen fontos szerepet játszott az egyház Lengyelországban, tudták, milyen tekintélynek és tiszteletnek örvendett a háború után. Ezért azonnal hozzáfogtak az egyház elnyomásához, bár az 1947. évi választások előtt nem szánták rá magukat nyílt támadásra. Ebben az időszakban az egyház próbálta szabadon folytatni rendes tevékenységét.⁴⁶ Közben – 1946-ban – a kormány nem vett tudomást a kétoldalú tárgyalásokat többször kezdeményező egyház kéréseiről. A kommunisták halogatták és hatásosan adagolták a kölcsönös kapcsolatokat. A szavazások előtt kerülték a direkt összeütközéseket, nehogy kiderüljön, hogyan is viszonyulnak valójában az egyházhoz. Ezért a püspökkari titkár, Mons. Choromański megbeszélései Władisław Wolski miniszterhelyetttel szívélyesek voltak, de semmit nem oldottak meg a főpapság kéréseiből. Közben az állami hatóságok igyekeztek kihasználni az egyházat. Az 1947. évi meghamisított választások után a kormányzat hozzáfogott az egyház megsemmisítésére irányuló tervének megvalósításához, és igyekezett rákényszeríteni a főpapságot a dolgok állásának elfogadására.⁴⁷ Władisław Gomułka rendelkezései szerint először az egyház egy-egére kellett csapást mérni. A többi utasítást Julia Brystygierowa adta ki. Ezek, többek

lengyel hatóságok, sem a Szovjetunió nem helyezte hatályon kívül a szerződést és nem akarta ezt kijelenteni”. Vö. ŻUREK: *Ruch „księżę patriotów” w województwie katowickim w latach 1949–1956*, i. m. 42.

44 Jan KOPIEC: *Considerazioni storiche sul 25° delle relazioni diplomatiche tra Polonia e Santa Sede* [Történelmi megfontolások Lengyelország és az Apostoli Szentszék diplomáciai kapcsolatának 25 évéről], in: *25 anni dal ristabilimento delle relazioni diplomatiche fra la Santa Sede e la Polonia* [25 éves az Apostoli Szentszék és Lengyelország diplomáciai kapcsolatainak helyreállítása], Varsó 2014. 132.

45 Andrzej LESIŃSKI: *Służba wojskowa kleryków w PRL* [A kispapok katonai szolgálata a Népi Lengyelországban] 1959–1980, Olsztyn 2010. 35sk.

46 MARECKI: *Zakony pod presją bezpieki*, i. m. 13.

47 MARECKI: *Zakony pod presją bezpieki*, i. m. 18sk.

között, a papságnak hamis vádakkal történő lejáratására és egy ügynökhálózat létrehozására vonatkoztak, amely a rendszerrel együttműködő papokból állna. 1947 első felében a kommunisták 60 papot börtönöztek be. Megkezdődött a katolikus sajtó ellenőrzése és cenzúrázása.

AZ EGYHÁZ MAGATARTÁSA AZ ÁLLAM POLITIKÁJÁVAL SZEMBEN 1845 ÉS 1948 KÖZÖTT

A kommunista korszak túlnyomó részében a katolikus egyház volt az egyetlen ellenzék, amely nyíltan cselekedett. Röviddel a háború vége után az egyetlen erővé vált, amely képes volt ellenállni a kommunista rendszernek. Abban az időszakban két tekintélyes bíboros állt az egyház élén: August Hlond prímás és Adam Sapieha krakkói érsek, aki a háború alatt a lengyel egyház igazi vezetője volt.⁴⁸ A legtöbb pap nagyon bizalmatlanul tekintett a keletről jött új hatalomra. Ezt a hozzáállást a szovjetek által 1931–1941-ben megszállt keleti területekről származó, nagyon rossz hírek váltották ki. Úgyhogy a papok a szószékről a kommunisták által bevezetett terrort kárhoztatták, segítették az üldözötteket, azok családjait és a titkos ellenállásban részt vevő embereket.

A kommunisták egyházpolitikájának fő célja az egyház felbomlasztása volt.⁴⁹ A kormány különböző módszereket alkalmazott a megsemmisítésére. Kihasználva az épphogy véget ért háború fájdalmas tapasztalatait, a papokat azzal vádolták, hogy együttműködtek a nációkkal és az „új néphatalom” ellenségeivel. A vádak külföldi titkosszolgálatokkal való kapcsolatokra vagy fegyverek birtoklására is kiterjedtek. A letartóztatott papokat durva kihallgatásoknak, testi és lelki kínzásoknak, besúgók segítségével kitalált provokációknak vetették alá. Megrendezett, gyakran nyilvános pereket készítettek elő, amelyek sok évi börtönbüntetéssel sújtó ítéletekkel végződtek. A papok a lelkipásztori szolgálatot is a félelem légkörében végezték, amelyet a politikai rendőrség gerjesztett. A papokat „kihallgatásokra” hívták, vagy „meglátogatták” őket a rendszer tisztviselői, házkutatásokat tartottak és egyéb módokon gyötörték őket, ami akadályozta a lelkipásztori munkát.⁵⁰ Ennek ellenére a lengyel egyház igyekezett helyreállítani a normális működését: visszaállították a katolikus szervezeteket és egyesületeket (az Actio Catholica-t és a Mária Kongregációt is); a szegénység és a háborús pusztítás sürgőssé tette a *Caritas* országos központjának létrehozását (1945-ben csak az árvák számát 1,544.000-re becsülték, a főváros nélkül); 1946-ban újraindították a Betegek Apostolságát; megszervezték a Szeretet heteit, kisgyermekek és fiatalok nyaraltatását. 1946-ban ez utóbbi 41.000 kisgyermeket támogatott.

A kormánynak az egyház ellen irányuló, egyre arrogánsabb követeléseivel és a terrorral szemben a lengyel püspöki kar az 1946. május 22/24-én tartott plenáris ülésén elfogadta az állami hatóságokkal való kapcsolatok rendezésének szabályait. Attól kezdve az egyes püspökök csak saját egyházmegyéjük ügyeiben tárgyalhattak, míg az egész egyház ügyeiben a teljes konferencia és a püspöki kar főtanácsa volt illetékes. A püspököket óva

48 Józef MARECKI–Filip MUSIAL: *Kard. Adam Stefan Sapieha*, in: *Niezlomni. W obronie Ojczyzny i Kościoła. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*. [Törhetetlenek. A Haza és az Egyház védelmében. A kommunista titkosszolgálat a lengyel püspökök ellenében], Krakó 2008. 7–132.

49 Bogdan STANASZEK: *Diecezja sandomierska w powojennej rzeczywistości politycznej w latach 1965–1967* [A Sandomierzi egyházmegye és a háború utáni politikai realitások az 1965–1967-ös években], 1. kötet, Sandomierz 2006. 161.

50 MARECKI: *Zakony pod presją bezpieki*, i. m. 13.

intették az olyan magatartástól, amelyet az előző rendszerrel való együttműködésként vagy annak helyesléseként lehetett volna értelmezni. A következő plenáris ülésen a püspökök arról határoztak, hogy levelet intéznek a kormányzathoz, amelyben tiltakoznak az egyház szabadságának korlátozása ellen. Ebben az 1946. szeptember 15-én kelt dokumentumban a püspökkari titkár egyházellenes intézkedéseknek nevezte többek között a konkordátum felmondását, az új házassági törvényt, a katolikus szervezetek alapításának tilalmát és a társadalom laicizálására irányuló kezdeményezéseket.

Az egyház azonban, bár megőrizte tartózkodását a kommunista kormánnyal szemben, nem akarta felégetni a hidakat és párbeszédre várt. Az állami hatóságok rendszerint elutasították a főpapság által benyújtott tárgyalási ajánlatokat, de elfogadták olyan helyzetekben, amelyekben valamilyen előnyre számítottak, mint, például, a választások előtt. Az egyház óvatossága nem azt jelentette, hogy lemondott volna arról a jogáról és kötelességéről, hogy közérdekű kérdésekben nyilatkozzon. Így, például, a kormány elé terjesztette az ún. „alkotmányos katolikus követeléseket”. Közben a terrorcselekmények, az erőszak és az egyház jogainak korlátozása ellen a püspökök tiltakozásokat intéztek a kormányzathoz. 1946 novemberében Julia Brystygierowa, az Közbiztonsági Minisztérium V. osztályának igazgatója ezt mondta erről: „A papság támadásba ment át, ezért a mi magatartásunknak is másnak kell lennie, mint a múlt évben volt.” 1946-ban a püspökök konkrét útmutatást adtak a híveknek arra nézve, hogy kire szavazhatnak a katolikus választók. Az 1947-ben a częstochowai kegyhelyen összegyűlt püspökök határozott megszólalása a társadalom laicizálása ellen tovább rontotta a kapcsolatokat a kormánnyal. A kormányzat azzal válaszolt a püspöki kar levelére, amelyet minden templomban fel kellett olvasni a szószékről, hogy a belügyminisztérium tisztviselőinek a közreműködésével kezdték kihallgatni a papokat az egész országban, és bírságot szabtak ki azokra a papokra, akik a püspöki kar üzenetét kihirdették. 1948. október 22-én meghalt August Hlond bíboros, Lengyelország prímása.⁵¹ Utóda Stefan Wyszyński lett, akkoriban lublini püspök. A konzisztórium 1948. november 12-én döntött a kinevezéséről, és november 16-án írták alá a bullát.⁵²

AZ EGYHÁZ ÜLDÖZÉSÉNEK KÜLÖNBÖZŐ FORMÁI

Lengyelországban a katolikus egyház legnehezebb időszaka a kommunista rendszer alatt 1948 és 1956 közé tehető, vagyis az ún. sztálinizmus éveire, amikor Bolesław Bierut volt az államfő.⁵³ Eleinte (1947 közepéig) a hatóságok igyekeztek megnyugtatni és megbékíteni a papságot azért, hogy eltántorítsák a politikai ellenzék támogatásától.

51 Kevéssel halála előtt Hlond prímás a következőket mondta: „Mindig a Szent Egyházért dolgoztam, Isten Országának elterjesztéséért, Lengyelországért, a lengyel nemzet javára. Mindig hű voltam az Anyaszent-egyház hűséges fia voltam és lelkiismeretesen követtem a Szentatya utasításait, mert mindig benne láttam Krisztus helyettesét. (...) Mindig szerettem Lengyelországot és az égben mindig imádkozni fogok érte.” PIETRZAK: *Pelnia prymasostwa*, i. m. 2. kötet, 919.

52 ŻARYN: *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce* [A lengyelországi katolikus egyház története] 1944–1989, Varsó 2003. 94sk. Hozzá kell tenni, hogy Hlond bíboros halála előtt a vatikáni államtitkárhoz kérte továbbítani írásos kérelmét utódja kinevezésével kapcsolatban, ebben Stefan Wyszyński lublini püspököt nevezte meg. Az elhunyt prímás utolsó akaratát személyi titkára, később Poznań püspöke, Antoni Baraniak adta át a Vatikánban. Lásd: PIETRZAK: *Pelnia prymasostwa*, i. m. 2. kötet, 915–918.

53 MARECKI: *Zakony pod presjq bezpieki*, i. m. 13.

A következő szakaszban kezdődött a nyílt harc az egyház ellen. A háború után a kommunisták fokozatosan hatalmukba kerítették a társadalmi élet minden területét. Taktikájuk szerint (amelyet a történészek „szalámitaktikának” neveznek) eleinte jó kapcsolatban kell lenni az egyházzal, ezért az 1944. szeptember 6-án elindított földreformból kihagyták az egyházi javakat, és a németek által elkobzott egyházi javakat a lengyel egyháznak adták vissza. A kommunisták taktikájához tartozott a katolikus sajtó megjelenésének engedélyezése, az iskolai hitoktatás és a Lublini Katolikus Egyetem újraindítása. Megtörtént, hogy a rendszer magas rangú tisztségviselői részt vettek a vallási ünnepeken, így az úrnapi körmeneten. 1946-ban Bierut elnök így fejezte be az elnöki esküjét: „Esküszöm. Isten engem úgy segéljen.” A párttagok egyházi temetést kaptak, és a rádióműsorok egy vallási énekkel kezdődtek. Megtörtént az 1925. február 25-én a Szentszékkal kötött konkordátumot is, bár már 1945 júniusában elfogadtak egy titkos utasítást, amely szerint az egyházzal szemben úgy kell viselkedni, mintha a konkordátum nem volna érvényben. 1945 szeptemberében elfogadták a polgári házasságról és a válásról szóló törvényeket. 1947 őszén állam és egyház kapcsolatai kifejezetten merevvé váltak, amikor a püspöki kar a kommunista sajtó bojkottjára szólította fel a híveket és szembeszállt a fiatalok indoktrinációjával, a vasárnap és az ünnepek szent jellegének lerombolásával, a szabadság korlátozásával és a cenzúrával. 1947-től a kommunisták egyházellenes politikája elmérgesedett. A következő évben fokozódott az iskolarendszer elvilágiasítása, a katolikus sajtó tönkretétele, elkezdődött a papok letartóztatása, a perek megrendezése és a XII. Piusz lejárására szánt akció. 1949-ben a kormány propaganda-hadjáratot indított az egyház ellen. Augusztus 5-én kiadtak egy rendeletet „a lelkiismereti és a felekezeti szabadság védelméről”, amelyet gyakorlatilag az egyház elleni harca használtak fel. A kommunisták államosították az egyház kórházait és árvaházait. Fokozták a bomlasztó tevékenységet is, létrehozták, például, a rendszerrel együttműködő, „hazafias papok” [békepapok - A szerk.] mozgalmát. Az állami hatóságok támogatásával és jóváhagyásával megalapították a „PAX” kormánybarát katolikus egyesületet Bolesław Piasecki vezetésével. 1950. március 20-án a kormány a kincstár birtokba vette a holtkéz javait, és létrehozta az Egyházi Alapot, amelynek forrásai valójában egyházellenes célokat szolgáltak, nem pedig az egyházat kárpótolták belőle az elveszített javaiért. 1950. április 19-én felállították az Egyházügyi Hivalt, ennek a hatáskörébe tartozott az állam és az egyház kapcsolatait érintő valamennyi kérdés. Röviddel ezután a hatóságok egy másik alkalmat, a stockholmi felhívást támogató aláírásgyűjtést használták fel arra, hogy lesújtanak az egyházra és fokozzák az elnyomást.⁵⁴

Az állami hatóságok propagandacélokra használták a nyugati és az északi területek kérdését is. A kommunisták számára hasznos érveléssel szolgált az egyház ellen az átmeneti helyzet, amikor az Apostoli Szentszék nem hozott létre stabil egyházi struktúrákat, mert – ahogy illet – várakozott a Németország és Lengyelország közötti békekötésre. A 40-es évek vége felé a kormány azt az állítást kezdte terjesztetni, hogy a Vatikán támogatja a háború után rögzített lengyel határok revízióját. A püspöki kar és a kormány által 1950. április 14-én aláírt „Megállapodás”-ban a püspökök kötelezték magukat arra, hogy

54 1949-ben Moszkva nem volt megelégedett a lengyel elvtársak egyházellenes harcának eredményeivel. Viktor Lebegyev varsói szovjet nagykövet így fogalmazott egy jelentésében: „A lengyelországi egyház a demokrácia megerősítéséért folytatott négyéves harcban nem szenvedett veszteséget (...). Az egyház elleni harcban lengyel barátaink ismét feladatuk megvalósításának kezdetén tartanak. Ugyanakkor azt is látják, hogy ez jelenleg halaszthatatlan.” Lásd: DUDEK – GRZY: *Komuniści i Kościół w Polsce*, i. m. 43.

kérvényt intéznek az Apostoli Szentzsékhöz, amelyben kérik, hogy hozzon létre stabil egyházszerkezetet a nyugati és az északi területeken. Július 6-án, ugyanabban az évben, szerződésileg megegyeztek Lengyelország és a Német Demokratikus Köztársaság közötti határról, a kommunisták ezt követően megújították követeléseiket az egyházzal szemben. A Vatikán ellenben a Lengyelország és az NSZK közötti békeszerződés megkötésére várt. 1951-től a kormány támadásba lendült az egyházmegyéek ordináriusai és más papok ellen, ezzel megkezdte a döntő csatát az egyház ellen. Már 1950 februárjában elrendelte a chełmnoi püspök, Kazimierz Józef Kowalski háziőrizetét, amit a többi főpap figyelmeztetésének szánt.⁵⁵ 1955 végéig a kommunisták kilenc püspököt mozdítottak el az egyházmegyékből. Nagy propagandahadjárat után, 1951. január 20-án az Egyesült Államok és a Vatikán javára folytatott kémkedésért letartóztatták a kielcei püspököt, Czesław Kaczmareket. Két évig tartó nyomozás után kirakatpert indítottak ellene.⁵⁶ 1951. január 26-án megfosztották hivataluktól a nyugati és az északi területek apostoli kormányzóit, amit azzal magyaráztak, hogy meg kell szüntetni az ideiglenes állapotot. A káptalanoknak megparancsolták, hogy azonnal válasszák meg a kormány által megnevezett káptalani helynököket, akiket a „hazafias papok” kollaboráns mozgalmának sorából toboroztak. Wyszyński bíboros dilemmája az volt: vagy átengedi a joghatóságot az új helynököknek, vagy hagyja a de facto egyházszakadást. A prímás végül engedélyezte a káptalani helynökök megválasztását. 1951-ben Wyszyński vatikáni tárgyalásainak eredményeképpen a pápa kinevezte címzetes püspököknek a székeükből elmozdított apostoli kormányzókat, de a kormány nem örült ennek az intézkedésnek.

1952-ben kiéleződött a harc az iskolai hitoktatás ellen. Stanisław Adamski katowicei püspök 1952. október 27-én felhívással fordult a szülőkhöz, hogy írják alá a kormányhoz írt petíciót, amelyben kérik a hitoktatás visszaállítását az iskolarendszerben. A petíciót 72.000 ember írta alá. Az Állambiztonsági Hivatal válasza az volt, hogy letartóztatta Adamski koadjutor püspökét, Herbert Bednorzt, két nappal később pedig öt évre eltávolították az egyházmegyééből az ordináriust, Adamskit. Vele együtt száműzték Herbert Bednorz koadjutort és segédpüspökét, Juliusz Bienieket. A kormány kieroőszakolta, hogy a székeskáptalan válassza meg az egyházmegye káptalani helynökévé Filip Bednorzt, az egyik „hazafias papot”. Wyszyński prímás, mint más hasonló esetekben, az egyház egységének védelmében átengedte a joghatóságot a káptalani helynököknek.⁵⁷ Ugyanakkor támadást intéztek a krakkói püspöki hivatal ellen: 1952 novemberében házkutatást tartottak, amelynek során műalkotásokat és néhány ezer amerikai dollárt találtak, ezeket magánszemélyek hagyták ott letétbe a háború után. Letartóztatták Eugeniusz Baziak püs-

55 Jerzy MYSZOR: *Kowalski Kazimierz Józef*, in: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989* [A Lengyel Népköztársaságban üldözött papság lexikona, 1945–1989], 2. kötet, Varsó 2003. 138; Józef MARECKI: *Stosunki państwo-Kościół w Polsce w okresie stalinowskich represji* [Egyház és állam viszonya Lengyelországban a sztálini elnyomás idejében], in: Rafał Latka (szerk.): *Stosunki państwo-Kościół w Polsce* [Egyház és állam viszonya Lengyelországban] 1944–2010, Krakko 2013. 33–35.

56 Jan SLEDZIANOWSKI: *Ksiądz Czesław Kacmarek biskup kielecki* [Czesław Kacmarek Kielce püspöke] 1895–1963, Kielce 2008; Tomasz DOMANSKI–Danuta KOZIEL (Szerk.): *Wokół procesu biskupa kieleckiego Czesław Kacmarek. Wspomnienia nazaretanki s. Izabelli Machowskiej* [Czesław Kacmarek kielcei püspök pere. Izabella Machowska kedvesnővér emlékei], Kielce 2013.

57 Andrzej GRAJEWSKI: *Wygnanie. Diecezja katowicka w czasach stalinowskich* [Száműzetésben. A katowicei egyházmegye a sztálini években], Katowice 2002; Kornalia BANAS–Adam DIUROK (szerk.): *Represje wobec duchowieństwa górnośląskiego w latach 1939–1956 w dokumentach* [Felső-Szilézia papságának üldözése 1939–1956 dokumentumokban], Katowice 2003.

pököt, segédpüspökét, Stanisław Rospondot és a hivatal néhány pap munkatársát. Kirakatpert rendeztek, amelyben három embert halálra, egyet életfogytiglanra ítélték. A krakkói egyházmegye kormányzását Franciszek Jop sandomierzi segédpüspökre, bízták, aki mellé a hatóságok két általános helynököt rendeltek a „hazafias papok” mozgalmából.⁵⁸

Egy másik drasztikus elnyomó intézkedés volt az 1953. február 9-i rendelet, amelyet az államtanács adott ki az „Egyházi hivatalokba történő kinevezésekről”. A rendelet minden egyházi kinevezést az állami hatóságok engedélyezésétől tett függővé, a kormányt ruházta fel a joggal, hogy elmozdítsa az egyházi vezetőket a hivatalukból, és a Lengyel Népköztársaságnak tett hűségesküre kötelezte a papságot. A rendelet megsértette az egyház joghatóságát, és lehetővé tette az államhatalom számára az egyházi személyek kinevezésének befolyásolását. A kormány rögtön a rendelet kiadása után be akarta építeni az egyházi hivatalokba a „hazafias papok” mozgalmának képviselőit. Az 1953. május 8-án Krakóban ülésező konferencián a püspökök aláírtak egy Bierut elnökhöz intézett hosszabb feljegyzést, amelyben összefoglalták a lengyel állam és az egyház kapcsolatait, kezdve az 1950-ben kötött „Megállapodás”-sal. Befejezésül a püspökök kiemelték: „Számunkra lehetetlen, hogy feláldozzuk az isteni dolgokat a császár oltárán. *Non possumus.*”⁵⁹ A kormányzat számára nagyon is érthető és sokatmondó volt, hogy a püspökök a XI. századi püspök és vértanú, Szent Szaniszló ünnepén írták alá Krakóban a feljegyzést, aki nyíltan szembefordult a királlyal és az uralkodó kezétől halt meg. 1953. szeptember 22-én a hatóságok lezárták Kaczmarek püspök perét, aki több hónapig tartó vizsgálat és kegyetlen kínzások után bűnösnek vallotta magát; tizenkét év börtönre ítélték.⁶⁰

Néhány hónappal korábban, 1952. novemberében XII. Piusz bíborosi méltóságra emelte Lengyelország prímását. A kormányzat azonban nem engedte, hogy a prímás Rómába utazzon és átvegye a bíborosi kalapot.⁶¹ Bolesław Bierut eldöntötte, bizonyára azt követően, hogy egyeztetett Moszkvával, hogy letartóztatja Wyszyńskit. Ez 1953. szeptember 25-én meg is történt. A prímás több mint három évig volt internálva négy helyszínen: Rywałdban, Stoczek Warmińskiben, Prudnik Śląskiban és Komańczában. A kommunisták perbe akarták fogni, de aztán mégsem szánták rá magukat soha erre a lépésre. A prímás letartóztatása után, 1953. szeptember 28-án a püspököknek rendkívüli ülésen meg kellett választaniuk a püspökkari konferencia új elnökét. A kormány azt követelte, hogy válasszák meg Michał Klepacz lódzi püspököt, és figyelmeztette a püspököket, hogy bárki más főpapot választanának a konferencia elnökévé, őt is be fogják börtönöz-

58 Filip MUSIAL–Marek LASOTA: *Kościół zraniony. Proces księdza Lelity i sprawa kurii krakowskiej* [A megsebzett egyház. Lelita főtisztelendő pere és a krakkói aula ügye], Krakó 2003; Ryszard TERLECKI (szerk.): *Do prześladowania nie daliśmy powodu... Materiały z sesji poświęconej procesowi Kurii krakowskiej* [Nem adtuk okot az üldözésre... Dokumentumok a krakkói aula elleni perhez]. Krakó 2003; Wojciech CZUCHNOWSKI: *Blizna. Proces kurii krakowskiej* [A sebhely. A krakkói aula elleni per] 1953, Krakó 2003.

59 RAINA: *Kościół w PRL*, i. m. 425sk.

60 Daniel WOJCIECHOWSKI: *Kapłani kieleccy więzieni i szykanowani w PRL* [Kielce papjainak bebörtönzése és üldöztetése a Lengyel Népköztársaságban] 1945–1963, Kielce 2003. 148sk.

61 Eben az időben küldték a prímáshoz Bolesław Piaseckit, a „PAX” mozgalom alapítóját. Egyik tárgyalásuk folyamán Piasecki négy lehetséges megoldást javasolt Wyszyńskinek. Mindegyikkel az volt a célja, hogy meggyőzzék a prímást arról, hogy el kell határolnia magát a püspöki kar május 8-i emlékiratától és el kell ítélnie Kaczmarek püspököt. A prímás válasza: „Egy katolikus püspök számára van még egy ötödik változat is”. Piasecki csodálkozására pedig így folytatta: „A börtön”. Lásd: Peter RAINA: *Kardynał Wyszyński. Losy więzienne* [Wyszyński bíboros. Sorsa a börtönben], 2. kötet, Varsó 1999. 92sk.

ni. A püspökök engedtek a zsarolásnak, kénytelenek voltak aláírni egy nyilatkozatot – amelyet a primás korábban ellenzett – és letenni a hűségesküt a népi Lengyelországra.⁶² Az egyházat fojtogató elnyomás mégsem ért véget. A kormány a „saját embereit” akarta beépíteni az egyházmegyék igazgatásába, a püspöki hivatalokba, a káptalanokba, a szemináriumokba és a plébánosokat is ő akarta kinevezni. De a küszöbön álló „enyhülés” miatt nem tartóztattak le több püspököt. Tíz évvel a háború után a hatóságok megállapították, hogy a számos zaklatás ellenére az egyház lerombolásának terve nem valósult meg, sok esetben kudarcot vallott. Ugyanakkor a sztálinista korszak üldözései során az egyház megértette, hogy a Jalta utáni valóság nem csupán rövid epizód lesz.

A püspökök megpróbálták elérni, hogy Wyszyński bíborost szabadon engedjék, és az 1956-os „enyhülést” kihasználva, követelték az egyház szabadságát is. Az állam politikájának lassú változása eleinte nem jelentette azt, hogy felhagytak volna az egyház elnyomásával. 1956 szeptemberében ismét elmozdították egyházmegyéjükből a katowicei püspököket, akik időközben kiszabadultak és visszatérhettek a hivatalukba. Azt is megakadályozták, hogy Kaczmarek püspök visszatérjen a püspöki székbe, jóllehet szabadult a börtönből. 1956 októberében Władysław Gomułka lett a LEMP (Lengyel Egyesült Munkáspárt) központi bizottságának főtákará. A kommunista Lengyelország új vezetője megijedt, amikor hallotta, hogy emberek ezrei Wyszyński nevét skandálják egy varsói gyűlésen. Egyébként a bíboros szabadon bocsátását követelő hangokat az egész országban lehetett hallani. Október 24-én eldöntötték, hogy tárgyalásokat kezdenek Wyszyńskivel. Két nappal később Gomułka képviselőjében két ember, Władysław Bieńkowski és Zenon Kliszko elutaztak oda, ahol a bíboros internálva volt. Az ő szempontjukból a primásnál tett látogatás a kiengesztelés és a bocsánatkérés formája volt. A bíboros szabott néhány feltételt, köztük annak a rendeletnek az eltörlését, amely az egyházi hivatalokba történő kinevezéseket szabályozta, továbbá (a kormány és a püspöki kar) ún. vegyes bizottságának visszaállítását, a száműzött püspökök visszahelyezését az egyházmegyéikbe és a katolikus sajtó helyreállítását. Október 28-án a püspök végre visszatért Varsóba és átvette a feladatait. Más püspökök is visszatértek az egyházmegyéjükbe. Az „októberi enyhülésnek” köszönhetően néhány új püspököt is kineveztek. A primás és a hatóságok megállapodásának megfelelően újra munkához látott a kormány és a püspöki kar vegyes bizottsága. 1956. december 8-án új megállapodás született a kormánnyal, amely hatályon kívül helyezte vagy módosította az 1953. évi rendeletet. Bizonyos enyhülés volt érezhető a hitoktatás, a kórházak és börtönök lelkipásztori ellátása és a szerzetesrendek terén. A kormány kiadott néhány végrehajtási utasítást, amelyek érvénybe léptették a püspöki karral folytatott tárgyalások eredményeit. Különös jelentősége volt az 1956. december 31-én a „Megüresedett egyházi hivatalok betöltéséről” szóló rendelet. Az új törvény úgy rendelkezett, hogy minden változtatást: alapítást, megszüntetést, átalakítást, az egyházmegyék és az egyházközségek területének megváltoztatását az illetékes állami hatóság előzetes hozzájárulásával lehet végrehajtani, amelynek harminc

62 Jerzy MYSZOR: *Biskup Michał Klepacz, przedowniczący Konferencji Episkopatu Polski 1953–1956 – meandry polityki kościelnej* [Michał Klepacz püspök, a lengyel püspöki kar elnöke 1953–1956 – az egyházipolitika kanyarai], in: Janus WRÓBEL–Leszek PRÓCHNIAK (szerk.): *Władze komunistyczne wobec Kościoła katolickiego w łódzkiem* [A kommunista államhatalom a katolikus egyház ellen Lódz egyházmegyéjében] 1945–1967, Varsó 2005. 80–89; Tomasz TOBOREK: *Kościół łódzki wobec polityki władz w latach 1945–1967* [A lódzi egyház és az állam politikája 1945–1957 években], in: Milena PRZYBYSZ és mások: *Jan Paweł II w Łodzi. W dwudziestą rocznicę wizyty* [II. János Pál Lódzban. A látogatás 20. évfordulóján], Łódź 2007. 18–22.

napon belül elő kell adnia az esetleges ellenvetéseit. Ehhez hasonlóan az egyházi hivatalokba történő kinevezések esetén a hatóságoknak három hónap állt rendelkezésére, hogy megvétőzzák az egyház javaslatait. Azoknak az egyházi személyeknek, akik kinevezést kaptak, hűségesküt kellett tenniük a népköztársaságra. Egy egyházi személy „ellenséges” tevékenysége esetén az állami hatóságoknak az illetékes egyházi hatósághoz kellett fordulniuk, hogy intézkedését kérjék.⁶³

1957 végéig a kormány általában kedvezett az egyháznak. Ebben az időszakban az egyházi intézmények számára előnyös, új adótörvény született; megszüntették az egyházügyi hivatal regionális részlegeit, sok engedélyt kiadtak szakrális épületek emelésére vagy átépítésére, ami a politikai enyhülés leglátványosabb jele volt. Mindez azonban álnok taktika volt, amely az egyház révén a nép körében növekvő forrongás lecsillapítására szolgált, hogy a cél elérése után folytassák az üldözést. A kormány, például, nem engedte visszaadni az egyháznak a hozzá tartozó *Caritas*-t, sőt, két évvel később ez a jótékonyági szervezet lett a „hazafias” papok újjáélesztett mozgalmának alapja.⁶⁴

1958-ban az állami hatóságok felhagytak az 1957 októbere után gyakorolt egyházpolitika stílusával. Az egyház lelkipásztori tevékenysége, új szakrális épületek emelése, katolikus kiadványok, hitoktatás és ifjúsági nevelés, jótékonykodás és az egyházi kinevezésekről szóló rendelet gyakorlati megvalósítása – ez mind újra összeütközésekhez vezetett egyház és állam között. A kormány elindított egy új, ateista propagandahullámot is. 1957. január 13-án létrejött az Ateista Értelmiség Klubja, amely később az Ateisták és Szabadgondolkodók Egyesületévé alakult át. Létrehozták a Laikus Iskola Támogatók társaságát, amely az iskolai hitoktatás teljes megszüntetését tűzte ki célul. Ezek a szervezetek, természetesen, az állami hatóságok komoly támogatását élvezték. A tömegtájékoztatás csak negatív vagy ironikus háttérben jelenítette meg az egyházat és a papságot. Ebben az időszakban forró témává vált, hogy az egyház hogyan osztja el a külföldről kapott anyagi támogatásokat. A jótévedők nyíltan megmondták, hogy nem bíznak az állami intézményekben, és az adományait közvetlenül az egyházra bízták rá, amire a kormányzat durván reagált és akadályokat támasztott. A párt KB titkársága részletes útmutatást dolgozott ki alárendelt szervezetei számára, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy segítsenek harcolni a „militáns klerikalizmus támadása” ellen. Az 50-es évek végén és a 60-as évek elején tovább korlátozták az egyház működését. Az iskolákban megszüntették a hitoktatást, a szerzetesrendek oktatási intézményeit bezárták, a szerzetesnővéreket és -testvéreket elbocsátották az állami iskolákból. 1958-ban drasztikusan korlátozták szakrális épületek építésének engedélyezését és számos, már kiadott engedélyt visszavontak. A kormányt ingerelték a civil kezdeményezések, mint az állampolgárokból új templomok építésére spontán alakult bizottságok (például Nowa Hutában).⁶⁵

Az ezt követő években fokozódott az egyház akadályoztatása és elnyomása, újraindították a „hazafias papok” mozgalmát, a kormány igyekezett ráerőltetni a papnevelő szemináriumokra az „egyházi személyek nevelésének” ellenőrzését, és újra bevezették az elnyomó adópolitikát, arra kötelezve a plébániákat és más egyházi intézményeket, hogy vezessenek ún. leltárkönyvet. A hatóságok a szakrális épületek falain belül próbálták gátolni az egyház működését; az említett szabály bármiféle megszegését a klerikalizálás egyik formájaként kezelték. A nyugati és az északi területeken az egyháznak szembe

63 I. h. 110–113.

64 I. h. 113–115. 117sk. 163sk.

65 I. h. 125–134. 137–144. 148–171.

kellett néznie bizonyos egyházi ingatlanok tulajdonjoga problémájával, amelyeket a kormány a háború után birtokba vett és állami tulajdonnak tartott, mondván, hogy a javakat a németek hagyták ott.⁶⁶

A 60-as évek első felében a kommunisták arra igyekeztek felhasználni a II. Vatikáni Zsinatot, hogy lesújtanak az egyházra és főpapságára. A bomlasztás egyik eszköze az „útlevél-játszma” lett, amelyben az állami hatóságok kisajátították a jogot, hogy eldöntés, melyik főpap fog elutazni a zsinati ülészsakokra. A püspökök a következő szabályt alkalmazták, nehogy belekeveredjenek a kommunisták manővereibe: abban az esetben, ha egy egyházmegye püspöke nem kapott útlevelet, segédpüspöke vagy segédpüspökei lemondtak az utazásról akkor is, ha a kormánytól kaptak rá engedélyt.⁶⁷

A zsinaton jelen lévő lengyel püspökök elhatározták, hogy leveleket intéznek más országok püspökeihez és meghívják őket Lengyelország megkeresztelkedésének ezredik évfordulója alkalmából rendezett ünnepségekre. Az egyes nemzetek püspöki karának elküldött 56 levél közül a német püspöki karnak 1965. november 18-án írt levél keltette a legnagyobb feltűnést, a címe ez volt: „A lengyel püspökök üzenete német testvéreiknek, akik Krisztus főpásztori hivatalát gyakorolják”. Többek között ez a mondat állt benne: „Ebben az egyetemes keresztény szellemben, amely egyszersmind olyan emberi is, mint még soha, a vége felé közeledő zsinat padjaiból nyújtjuk felétek a karunkat: megbocsátunk és bocsánatot kérünk.” A német fél válaszából teljesen hiányzott az empátia, és a néhány általános, udvarias mondat ellentétben állt más, kétértelműbb mondatokkal, valamint azzal, hogy burkoltan nem ismerte el a keleti lengyel határt. A lengyel kommunisták számára ez lett a fő érv az egyház ellen. A kormány szerint az üzenet ellentétes volt az államérdekkel. A püspökök ellen a levelük után indított hadjárat kétségtelenül a legnagyobb propaganda-akció volt a kommunista Lengyelország egész történetében.⁶⁸

Az egyház 1966-ban ünnepelte Lengyelország megkeresztelkedésének ezredik évfordulóját. Az állami hatóságok „konkurens” ünnepségeket rendeztek a lengyel állam fennállásának ezredik évfordulójára. A kereszténység felvételének millenáris ünnepségein részt vevő hívek tömege és lelkesedése azt bizonyította, hogy a német püspököknek küldött üzenet ürügyén folytatott állami propaganda sem tudta lerombolni a társadalom bizalmát az egyház iránt. A kormányzatot különösen bosszantotta a częstochowai Madonna-ikon másolatának zarándoklata az egész ország területén, ezért igyekeztek aka-

66 I. h. 182–184. 188–194. 198sk. 204–206.

67 Piotr RUTKOWSKI: *Polscy biskupi jako Ojcowie Soboru Watykańskiego II* [A lengyel püspökök mint a II. Vatikáni Zsinat atyái], Varsó 2014. 47; Albert WARSO: *Biskup sandomierski i jego biskupi pomocniczy w dobie Soboru Watykańskiego II* [A sandomierzi püspök és segédpüspökei a II. Vatikáni Zsinat periódusában], in: Michał Białkowski: *Studia soborowe. Historia i recepcja Vaticanum II* [Tanulmányok a zsinatról. A II. Vatikáni Zsinat története és recepciója], Toruń 2014. 181–228.

68 Peter RAINA: *Kardynał Wyszyński. Oredzie Biskupów a Reakcja Władz* [Wyszyński bíboros. A püspökök üzenete és az állam válasza], 6. kötet, Varsó 1995; Stanisław DĄBROWSKI: „Oredzie” biskupów polskich do niemieckich z 18 XI 1965 r. w interpretacji i ocenie centralnej prasy katolickiej i partyjnej [A lengyel püspökök 1965. november 18-i „szózata” a németekhez a központi katolikus és pártlapok megítélésében], in: Stanisław Dąbrowski–Barbara Rogowska (szerk.): *Propaganda antykościelna w Polsce w latach 1945–1978* [A lengyelországi egyházzellenes propaganda 1945–1948 között], Wrocław 2001. 6–22; Barbara ROGOWSKA: „Oredzie biskupów polskich do biskupów niemieckich” oraz obchody 1000-lecia państwa polskiego w świetle dokumentów PZPR [A lengyel püspökök üzenete a német püspökökhöz és a lengyel állam ezeréves ünnepségei a Lengyel Egyesült Munkáspárt dokumentumainak fényében], in: Stanisław Dąbrowski–Barbara Rogowska (szerk.): *Propaganda antykościelna w Polsce w latach 1945–1948* [A lengyelországi egyházzellenes propaganda az 1945–1978-as években], 23–43.

dályozni az utazást, például az útvonal megváltoztatásával. 1966 novemberében a kommunisták ismét harcba szálltak a szemináriumok ellen. Ugyanakkor egyre jobban meg voltak győződve arról, hogy a sztálinista korszakéhoz hasonló elnyomó módszerek ellenkező hatást váltanak ki.⁶⁹ Az 1969–1970. években a kölcsönös kapcsolatok feszültsége bizonyos mértékig enyhült, de ez nem jelentette azt, hogy az állami hatóságok lemondtak volna az egyházzal szemben folytatott elnyomó politikájukról. A kormány nem fogadta el Ignacy Tokarczuk püspök részvételét a vegyes bizottság munkájában, a primás viszont nem engedhette meg, hogy a másik fél határozza meg a püspökkari küldöttség összetételét. Ennek az lett a következménye, hogy 1969 és 1970 folyamán a bizottság nem ülésezett. Az egyház bomlasztására tett újabb próbálkozás a kommunistáknak az az ötlete volt, hogy 1968-ban Wrocławban emeljenek egy emlékművet XXIII. János tiszteletére. A püspökök elutasították a tervet, és az ellenzéséhez fűzött kommentárban emlékmű helyett egy templom építését javasolták Wrocławban az elhunyt pápa emlékére. A 60-as évek végén ugyanis az új templomok építése volt az államhatalommal folytatott tárgyalások egyik legfontosabb kérdése. A templomépítés körül folyó harcnak voltak durva esetei is (például Zbrosza Duzában), a püspökök pedig (különösen Tokarczuk püspök) úgy harcoltak, hogy gyakran engedély nélkül vagy egyenesen az államigazgatás tiltása ellenére építkeztek. 1967 májusában VI. Pál megyéspüspöki rangra emelte a nyugati és az északi területek apostoli kormányzóit teljes ordináriusi jogkörrel. Noha ez a megoldás jelentett némi előrelépést és világosan megmutatta, hogy a döntés csak a pápát illeti és független a német püspöki kartól, mégsem volt vele elégedett sem a püspöki kar, sem a primás, sem a kommunista kormány. Ezenkívül az egyházi tulajdon problémáját is kiélezte ezeken a területeken.⁷⁰

1956 után bizonyos mértékig stabilizálódott egyház és állam viszonya. A hatóságok adminisztratív rendelkezésekkel, elnyomással és a javak bekebelezésével sem tudták elfojtani az egyház életerejét. Az egyház ereje a híveiben volt, akik oly sokszor bizonyították, hogy ragaszkodnak a hithez és az egyházhoz, és készek voltak áldozatokat hozni érte, beleértve a börtönt is. Hangsúlyozni kell a primás, Wyszyński szerepét is, aki nem mondott le a kormánnyal folytatandó párbeszéd lehetőségéről, másrészt azonban rendíthetetlen magatartást tanúsított az egyház ügyeibe való beavatkozásra tett kísérletekkel szemben.

A 70-es években javult az egyház helyzete és néhány kérdés végre megoldódott. Az évtized elején az egyháznak először le kellett csillapítania a háborgó népet, várva az új összetételű kormány által beharangozott „normalizálódást”. Ez azonban a kommunisták új nemzedéke számára a marxizmus-leninizmus elveinek határozott alkalmazását jelen-

69 Ryszard MURAWSKI (szerk.): *Uroczystości milenijne 1966 roku. Sprawozdania urzędów spraw wewnętrznych* [Az 1966. évi millenniumi ünnepségek. A belügyminisztérium hivatalainak jelentései], Varsó 1996; Teresa MUS (szerk.): *Obchody milenijne 1966 roku. W świetle dokumentów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych* [Az 1966. évi millenniumi ünnepségek a Belügyminisztérium dokumentumainak tükrében], Varsó 1998; Cyprian WILANOWSKI (szerk.): *Millennium polskie. Walka o rządy dusz* [A lengyel millennium. Harc a lelkek fölötti hatalomért], Varsó 2002; Peter RAINA; „*Te Deum*” *narodu polskiego. Obchody Tysiąclecia Chrztu Polski w świetle dokumentów Kościelnych* [A lengyel nemzet „Te Deum”-a. Lengyelország megkeresztelése millenniumának ünnepségei az egyházi dokumentumok fényében], Olsztyn 1991.

70 *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk w starciu z totalitaryzmem* [Ignacy Tokarczuk érsek harcban a totalitarizmussal], Párizs 1994. 77–92; Sabine BOBER: *Persona non grata. Biskup Ignacy Tokarczuk i władze PRL* [Persona non grata. Ignacy Tokarczuk püspök és a Lengyel Népköztársaság kormánya], Lublin 2005. 205–221.

tette az egyházzal szemben, olykor jóindulatú gesztusokkal. Egy ilyen gesztus volt az, hogy átruházták az egyházra a nyugati és az északi területek ingatlanjainak tulajdonjogát. A döntést 1971. január 21-én fogadták el és a hivatalos propaganda nagy hangon terjesztette. Az 1971. június 23-i határozat értelmében az egyház megkapta több mint 4.000 szakrális épület, kb. 1.500 egyéb épület és néhány száz hektár termőföld tulajdonjogát. Két évvel később az egyház tulajdonába került további 600 ingatlan. Egyidejűleg eltörölték az adósságot, amely az épületeknek az egyházra kényszerített bérleti díja címén az évek alatt felhalmozódott. A kormány más döntéseket is hozott azzal a céllal, hogy jó színben tűnjön fel. 1972. február 10-én visszavonta a leltárkönyvek vezetésének kötelezettségét, és néhány hónappal később adóeltörlésről határozott az egyház javára. Másrészt a hatóságok folyamatosan bomlasztották az egyházat, például az *Caritas* papi körök munkájának fokozásával vagy a „PAX” egyesület támogatásával. Annak ellenére, hogy a helyzet mutatott bizonyos hasonlóságokat az 1956 októberében tapasztalt „enyhüléssel”, a kormány nem szándékozott más kedvezményeket adni az egyháznak. Tudomásul vette az egyház követeléseit anélkül, hogy bármit is ígért volna. 1970 decemberében Lengyelország és Nyugat-Németország szerződést kötött, amely megnyitotta az utat a nyugati és az északi területek egyházmegyéinek rendezése felé. 1972. június 28-án a Szentszék az *Episcoporum Poloniae coetus* bullával létrehozta az új egyházszervezetet ezeken a területeken. A bulla kihirdetését megelőző időszakban a kormány, amely korábban úgy gondolta, hogy a kérdés abszolút elsőbbséget élvez, kezdett feltételeket szabni és igényeket támasztani a püspöki karral és a Szentszékkal szemben. A pápai döntés végül kész tények elé állította a kormányzatot: új egyházmegyéket hozott létre, és kinevezte a püspököket, tekintet nélkül az 1956. évi, az egyházi hivatalokba történő kinevezésekről szóló rendeletre. A különböző ellenvetések ellenére az állami hatóságoknak el kellett fogadniuk az intézkedést. A 70-es évtized lényegesen különbözött az előző időszaktól abban, hogy a lengyel egyház bátran bírálta a kormány elnyomó politikáját. Korábban arra szorítkozott, hogy tiltakozzon a hatályos törvénnyel való visszaélések ellen.⁷¹

A 70-es években az egyház nagyon megérezte, hogy nem engedélyezték új templomok építését, különösen az új lakónegyedekben. 1971-ben 680 igénylésből csak 28-ra kaptak engedélyt. Az ezt követő években az egyházra nehezedő nagy nyomás és a hatóságoknak a társadalom reakciójától való félelme miatt valamivel több engedélyt adtak ki, de nem eleget. A kormány tartott attól, hogy a világiak túl aktívak a templomépítésre alakult társadalmi bizottságokban, és a szakrális építészeti problémáját összekötötte a főpapság bomlasztásának tervével, méghozzá úgy, hogy az engedélyeket a főpapok egyéni magatartásától tette függővé. Az egyház szabályos engedélyek nélkül kezdett építkezni (megtörtént, hogy egyetlen éjszaka alatt). Ebben a helyzetben a hatóságok dilemma elé kerültek: vagy elismerik a szabálytalan épületet, vagy erőszakkal lebontják. Mindkét megoldást alkalmazták. Megtiltották új plébániák alapítását is. A 70-es években a kommunisták felhagytak az elnyomásnak azzal a korábbi formájával, hogy a papnövendékeket behívták katonai szolgálatra és speciális laktanyákban helyezték el őket, de nem mondtak le a papság bomlasztásának egyéb formáiról. Ezt a célt szolgálta, például, az egyházi kinevezésekről szóló rendelet és az adórendszer. 1973-ban a belügyminisztériumban létrehozták a „D” csoportot, amelynek célja az egyházi szervezetek bomlasztása volt. Bolesław Kominek bíboros halála (1974. március 10.) után sajátos harc alakult ki egyház és állam között a wrocławói püspök kinevezése körül. A tárgyalásokon az Apostoli

71 RAINA: *Rozmowy biskupa Dąbrowskiego z władzami PRL*, i. m. 91sk.

Szentszék és a lengyel hatóságok képviselői előterjesztették a saját jelöltjeiket, igyekezve precedenst teremteni. A vatikáni fél megértette a kormány valódi szándékait. Az államigazgatás mindig elutasította az egyház jelöltjeit. Csaknem két év után, 1975. december 2-án fogadta el Henryk Gulbinowicz püspök jelölését.⁷²

A kormányzat többféle módszerrel igyekezett kárt okozni az egyháznak. Odáig részakedett, hogy a primás homíliáit meghamisított szöveggel jelentette meg. Meglepő lehet az állami hatóságok erőfeszítése annak érdekében, hogy a pápa hosszabbítsa meg Wyszyński bíboros mandátumát, pedig már elérte a nyugdíjkorhatárát. Ennek a kommunisták félelme volt az oka, ugyanis attól tartottak, hogy a primás utódja esetleg Karol Wojtyła lesz, ami természetesnek is tűnt. Ezenkívül kidolgoztak egy egyházellenes propagandát, amely a materialista ideológiát terjesztette. Az egyházi emberek egyáltalán nem jelenhettek meg a tévében vagy a rádióban. Az egyház elleni harc terepévé vált a gyermekek és a fiatalok nevelése is. A fiatalok képzésében különleges érdemeket szerzett a Fény és Élet mozgalom, amelyet Franciszek Blachnicki alapított, az állam pedig acsarkodva küzdött ellene. Az 1976. júniusi válság után az egyház határozott hangja és kapcsolata a születőben lévő demokratikus ellenzékkel nem vezetett újabb elnyomáshoz. A súlyos gazdasági válság körülményei között a kormányzat félt az egyháztól: sőt, szociális kérdésekben igyekezett megnyerni a támogatását. Ebben az időszakban egyház és állam viszonya szempontjából óriási jelentősége volt II. János Pál pápává választásának 1978-ban és Lengyelországban pápaként tett látogatásának 1979-ben.⁷³

A kommunista uralom alá került Lengyelország történetének utolsó szakasza a Wojciech Jaruzelski tábornok által 1981. december 13-án bevezetett hadiállapot drámájával kezdődött.⁷⁴ A kormányzat kiterjesztette a szigorú ellenőrzést a közélet minden területére, felfüggesztette, majd illegálisnak minősítette a „Solidarność” szakszervezetet, a katolikus egyházat pedig partnerévé akarta tenni. Ekkoriban az egyház védelmezte az üldözötteket, az internáltakat és a bebörtönözötteket, követelte a szabadon bocsátásukat és szervezeten segítette őket és családjaikat. Az egyház akciói nagyon eredményesek voltak. A püspököknek és más papoknak rendszerint engedélyezték az internáltak meglátogatását. A kormány, attól tartva, hogy az egyház még nagyobb befolyást szerez a társadalomban, rágalomhadjáratot indított, és azzal vádolta a papságot, például, hogy visszaéléseket követ el az anyagi támogatások elosztásában. Az egyház menedéket nyújtott és segített a kultúra képviselőinek, akik függetlennek érezhették és szabadon kifejezhették magukat, amikor a szakrális épületekben mutatkoztak be. Az egyháznak ez a tevékenysége tiltakozást váltott ki a kormányból. A katolikus értelmiség klubjai is folytattak kulturális tevékenységet különböző formákban, de azokra is nyomást gyakoroltak, fel is oszlatták azokat.⁷⁵

72 Peter RAINA: *Sprawa obsadzenia metropolii wrocławskiej 1974–1976. Eskapady władz PRL* [A wrocławai érsekség betöltésének kérdése 1974–1976. A Lengyel Népköztársaság tényezőinek kalandjai], Pelplin 2003. 17–117.

73 Zygmunt ZIELIŃSKI: *Papieże i papieństwo dwóch ostatnich wieków* [A pápák és a pápaság az utolsó két évszázadban], Poznań 2007. 4. kiadás 524; Andrzej FRISZKE–Marcin ZAREMBA: *Wokół pierwszej pielgrzymki* [Az első látogatás körül], in: Andrzej Friszke–Marcin Zaremba (szerk.): *Wizyta Jana Pawła II w Polsce 1979. Dokumenty KC PZPR i MSW* [II. János Pál pápa látogatása Lengyelországban 1979-ben. A Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága és a Belügyminisztérium a dokumentumai], Varsó 2005. 72sk.

74 Antoni DUDEK (szerk.): *Stan wojenny w Polsce* [A hadiállapot Lengyelországban] 1981–1983, Varsó 2003.

75 Peter RAJNA: *Troska o internowanych. Interwencje Abp. Dabrowskiego u gen. Kiszczaka* 1982–1989 [Az internáltak körül. Dabrowski érsek közbenjárása Kiszczak tábornoknál] 1982–1989, Varsó 1999.

A kommunisták, tudva, hogy az egyházat nagy tisztelet övezi a társadalomban, a hadiállapot alatt nem engedhették meg maguknak, hogy hadat üzenjenek vagy háborút indítsanak ellene, bár nem mondtak le az elnyomás politikájáról. A hadiállapot bevezetése után, például, kezdték eltávolítani a nyilvános helyekről a „Solidarność” működése alatt ott felfüggesztett feszületeket. Ez tiltakozásokhoz vezetett, amire a hatóságok ismét zaklatásokkal válaszoltak. A kormány háttérbe tolta az ideológiai kérdéseket, de teljesen nem hagyott fel velük. A papságot állandóan figyelte az állambiztonsági szolgálat. Az egyház sokszor felszólította az állami hatóságokat, hogy kezdjenek újra párbeszédet a társadalommal. Ezt nem csupán főpapok és világiak kérték (például azok, akik a Lengyelország primása mellett működő társadalmi tanács tagjai voltak), hanem II. János Pál is. Az egyház egy biztonságos oázissá vált hívők és nem hívők számára. A hatalom és a társadalom között nőtt a távolság.⁷⁶ A hadiállapot alatt, 1982-ben volt a 600. évfordulója annak, hogy a Madonna-ikon a częstochowai kegyhelyre került. A kormány akkor nem engedélyezte II. János Pál lengyelországi látogatását. A politikai ellenzék bizonyos köreiből is merültek fel kétségek, mert nem akarták, hogy a pápa jelenléte olyan benyomást keltsen, mintha támogatná a rendszert. Végül 1983. június 16–23-ára tűzték ki a pápa látogatását. A pápa, miután megkapta a kormány hivatalos meghívását, kérte, hogy az alkalomból hirdessenek amnesztiát a politikai foglyok számára, ami felbosszantotta a kommunistákat. A pápa lengyelországi útja meggyorsította a hadiállapot megszüntetését (1983. július 22.), noha a pápának nem sikerült rávennie Jaruzelski tábornokot, hogy kezdjen párbeszédet az ellenzékkel. A pápa lengyelországi tartózkodása mégis megerősítette az ellenzékét és hitet adott neki abban, hogy a szabadságért vívott harca igazságos. A hadiállapot eltörlését követő éveket mély gazdasági válság jellemezte. A kommunisták egyházpolitikája türelmetlenebb lett, ami kiváltotta, például, az ifjúság tiltakozását a feszületek eltávolítása ellen.⁷⁷ Az egyház helyzete romlott. A kormányzat magát az egyházat és a főpapokat hibáztatta ezért, akik – véleménye szerint – túlzott igényeket támasztottak, és nem reagáltak egyes papok magatartására. Az egyház viszont a papság és az egyház intézményei által a helyi kormányzatoktól elszennvedett elnyomó intézkedéseket, az egyházellenes propagandát és a feszületeknek az iskolákban történő eltávolítását tette szavá.

Kedvezőtlen hatással volt egyház és állam viszonyára abban az időszakban Jerzy Popiełuszko, a híres varsói pap meggyilkolása, aki a hazáért bemutatott misék szervezője és a „Solidarność” káplánja volt. Ez a pap és a magatartása már egy ideje idegesítette a kormányt. Különböző provokációkat, bírósági pert, sajtóhadjáratot és még merényletet is kezdeményeztek ellene. 1984. október 19-én az állambiztonsági szolgálatok tisztviselői elrabolták a papot, megkínózták, megölték és a testét a Visztula folyóba dobták. A pap sofőrjének sikerült elmenekülnie a gyilkosok elől. Október 30-án a káplán testét kiemelték a folyóból, és a temetése a varsói Kosztka Szent Szaniszló-templom mellett nagy tüntetéssé vált, amelyen több tízezer ember vett részt egész Lengyelországból. A pap gyilkosai ellen megrendezett pert az egyház lejárására használták fel.⁷⁸ A lengyel egyházat a 80-as években üldözték a legagyafúrtaabb módszerekkel. Ezt erősíti meg, többek

76 Wiesław Jan WYSOCKI (szerk.): *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego* [Az egyház és a társadalom a hadiállapot körül], Varsó 2004.

77 Ryszard SMIEŃKA-KRUSZELNICKI: *W obronie krzyża. Protest młodzieży Zespołu Szkół Zawodowych we Włoszczowie w grudniu 1984 roku* [A kereszt védelmében. A Włoszczowai Ipari Iskolák tanulóinak tiltakozása 1984 decemberében],

78 Peter RAINA: *Ks. Jerzy Popiełuszko meczennik za wiarę i ojczyznę* [Jerzy Popiełuszko vértanú a hitért és a hazáért], I-II. Olsztyn 1990. Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚLICKI: *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, Varsó

között, három pap, Stefan Niedzielak, Stanisław Suchowolec és Sylwester Zych meggyilkolása, akiket ún. „ismeretlen támadók” végeztek ki. De a hatóságok engedékenyebbek lettek a szakrális építkezés kérdésében: 1986-ban több mint háromezer templom építése volt folyamatban.

1987-től megváltozott a hatalom magatartása az egyházzal szemben. II. János Pál abban az évben látogatott harmadszor Lengyelországba. A kormányt nyugtalanította a népi lelkiállapotának fokozódó romlása, másrészt várta a moszkvai változások eredményét. 1988-ban a munkások sztrájkoltak és a „Solidarność” szakszervezet visszaállítását követelték. Az egyház akkor magára vállalta, hogy közvetít a hatalom és az ellenzék között, és a képviselői részt vettek a legfontosabb tárgyalásokon. Az egyház küldöttsége részt vett az (1989. február 6-tól és április 5-ig tartó) kerekasztal-tárgyalások hosszú előkészítésében is. Józef Glemp prímás azt mondta Bronisław Dembowskinak, aki az egyház közvetítőjeként utazott a tárgyalásokra: „Csak egy instrukciót adok neked: tegyél meg mindent, ami lehetséges, hogy az első tárgyalás ne az utolsó legyen.” A kormányzati és az ellenzéki oldalnak is szüksége volt akkor az egyházi emberek jelenlétére, noha különböztek a céljaik. A püspökök tisztában voltak azzal, hogy a szerep, amelyet el kell játszaniuk, kifejezetten politikai, ellenvetéseket vagy azt a konkrét vádat válthatja ki, hogy az egyház hagyja magát eszközként használni.⁷⁹

AZ ÉLET A TOTALITÁRIUS ÁLLAMBAN

1926-tól August Hlond prímás vezette a lengyel egyházat.⁸⁰ 1948. október 22-én bekövetkezett halála után Stefan Wyszyński lublini püspök lett az utóda.⁸¹ A fiatal prímás megértette, hogy a konkordátum felmondása után a lengyel egyház gyakorlatilag törvényen kívülre került. A lengyel püspökök még 1948-ban javasolták a kommunisztáknak egy különleges bizottság létrehozását, amely a kölcsönös megállapodás fóruma lett volna, ahol mindkét fél kifejezheti volna a saját álláspontját. A kormányzatot akkor nem érdekelte ez a javaslat. A következő évben azonban meggondolták magukat, és a vegyes bizottság 1949. augusztus 5-én ült össze először. Az egyház részéről Zygmunt Choromański, Michał Klepacz és Tadeusz Zakrzewski püspökök vettek részt az ülésen, a kormányt pedig Franciszek Mazur, Edward Ochab és Władysław Wolski képviselték. A bizottság egyik feladata egyfajta *modus vivendi* kidolgozása volt.⁸² A bizottságnak

2004. 13–346; Milena KINDZIUK: *Świadek prawdy. Życie i śmierć ks. Jerzego Popiełuszki* [Az igazság tanúja. Jerzy Popiełuszko atya élete és halála], Czeszochowa 2004.

79 Peter RAINA: *Droga do „Okrągłego Stołu”*. *Zakulisowe rozmowy przygotowane* [Az út a kerekasztalhoz. Az előzetes megbeszélések háttere], Varsó 1999.

80 1945-ben Hlond bíboros az egyház háború utáni helyzetét így írta le: „Számunkra, katolikusok számára, nem fontos, hol élünk. Ha Isten az alvilágba helyez minket, akkor az alvilágban kell élnünk, de ez nem jelenti azt, hogy az alvilág javára kell dolgoznunk. A háború utáni lengyelországi helyzetet nem mi választottuk, hanem ránk kényszerítették. Ennek vállalnunk kell a következményeit. Először is ebben a rendszerben kell élnünk, ez a sorsunk, de ez nem jelenti azt, hogy e rendszer javára kellene dolgoznunk.” Lásd: *W cieniu Prymasa Tysiąclecia. Z profesorem Romualdem Kukulowiczem rozmawia Piotr Bączek* [Az ezredév primásának árnyékában. Piotr Bączek interjúja Romualdem Kukulowiczczal], Varsó 2001. 59.

81 Andrzej MICEWSKI: *Stefan kardynał Wyszyński*, Varsó 2000. 35–102; Bogdan PYŁAK: *Stefan Wyszyński Biskup Lubelski* [Stefan Wyszyński, Lublin püspöke], Lublin 2000.

82 A bizottság tagjainak kiválasztását mindkét fél jól meggondolta: Choromański püspökkari titkárnak volt legnagyobb tapasztalata az állammal való tárgyalásokban. Radeusz Zakrzewski püspök a kommu-

a megállapodást előkészítő munkálatai közben az egyház folyamatosan kemény nyomás alatt volt, sőt, a kormányzat egyenesen zsarolta: vagy megállapodnak a kormány diktálta feltételekkel, vagy bebörtönzik a püspököket és nyilvános pert indítanak ellenük.⁸³ Végül 1950. április 14-én a püspökök aláírtak egy „Megállapodás”-t az állami hatóságokkal,⁸⁴ Wyszyński primás is inkább emellett tette le voksát.⁸⁵ Figyelembe véve az egyház fájdalmas tapasztalatait a keleti tömb országaiban, a primás úgy gondolta, hogy az egyház működéséhez szükség van jogi alapra, de fegyverszünetre is, egy kis időre, hogy konszolidálódhasson.⁸⁶ A Megállapodás megkötésével a püspöki kar vállalt néhány kötelezettséget, köztük azt, hogy a papságot a törvény és az államhatalom iránti tisztelet szellemében irányítja, felfolyamodik az Apostoli Szentzsékhöz a nyugati és az északi területek egyházszervezetének ügyében, szembefordul a revizionistákkal, a lengyel államérdeknek megfelelően cselekszik, cáfolja, hogy az állam visszaél a vele szembenálló vallásos érzelmekkel, és harcol az illegális bandák ellen (így nevezték az ellenzékét). A dokumentum felsorolta az egyház jogait is, garantálta a hitoktatást az állami iskolákban, a katolikus iskolák és a Lublini Katolikus Egyetem megtartását, a sajtó megjelenését és a könyvkiadást, valamint a katolikus egyesületek szabadságát. A káplánok szolgálhattak a börtönökben, a kórházakban és a hadseregben, az egyház fejleszthette karitatív tevékenységét. A „Megállapodás” nyelvezete bosszantotta a közvéleményt, mert hasonlított a kormányajtó ún. „új nyelv” stílusában írt cikkeire. A lengyelek úgy vélték, hogy a püspököket kényszerítették a szerződés aláírására.⁸⁷ A dokumentum nyugtalanságot keltett a Vatikánban. Andrzej Micewski történész szerint Domenico

nistákkal való tárgyalás iránti bizalmatlan püspököket képviselte, Klepacz püspök, aki a legnyitottabb volt a kormányzattal való tárgyalások iránt, kapta a feladatot, hogy kidolgozza a megegyezés feltételeit, Władysław Wolski kapta a kormányzati oldalon a tárgyalások vezetésére a megbízást, neki már volt tapasztalata valláspolitikai kérdésekben, Edward Ochabban Bierutnak és Sztálinnak volt nagy bizalma, Franciszek Mazurnak a párt részéről volt feladata az egyházpolitika és a szovjet belbiztonsági miniszter bizalmát élvezte. Lásd: RAINA: *Kardynał Wyszyński*, I. kötet, 195sk.

83 ŻARYN: *Kościół a władza w Polsce*, i. m. 317.

84 Lásd: *Porozumienie zawarte pomiędzy przedstawicielami Rządu R. P. i Episkopatu Polskiego* [A Lengyel Népköztársaság és Püspöki Kar képviselői közötti megegyezés], in: Stefan WYSZYŃSKI: *Dziela zebrane* [Összegyűjtött művei], Varsó 1991. I. kötet, 243sk; *Aneksy do Porozumienia zawartego między przedstawicielami Rządu R. P. i Episkopatu Polskiego w dniu 14 kwietnia 1950 roku* [Az 1950. április 14-én a Lengyel Népköztársaság Kormánya és a Lengyel Püspöki Kar képviselői között megkötött Megegyezés Függeléke], 246.

85 „A primásnak kétségei voltak ezzel kapcsolatban, aggódott amiatt, hogy a kommunisták politikai érvenként használhatnák fel a Megállapodást a lengyel közvélemény és a világ előtt. Mégis úgy döntött, hogy vállalni kell a kockázatot.” Vö. Henryk DOMINICZAK: *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990* [A népi Lengyelország állambiztonsági szervei a katolikus egyház elleni harcban 1944–1990], Warszawa 2000. 44.

86 Albert WARSO: *Przystosowanie czy obrona w rzeczywistości pojaltańskiej* [Alkalmazkodás vagy védekezés a Jalta utáni valóságban], in: Zygmunt Zieliński (szerk.): *Prymas Tysiąclecia w komunistycznym państwie* [Az ezredév primása a kommunista államban], Radom 2003. 33–66; „Az Egyház sohasem mondott 'nem'-et, amikor békét és egyetértést lehetett elérni”. Lásd Stefan WYSZYŃSKI: *Zapiski wiezione* [Börtönnapló], Varsó 1990. 2. kiadás 21. „Úgy tűnik, hogy annak [a Megegyezésnek] a megkötése késleltette a még nagyobb üldöztetést és legalább formálisan lehetőséget nyitott az Egyház előtt, hogy tiltakozásaiban az állam hivatalos tényezőihez fordulhatott. Erre a konkordátum 1945-ben történt felmondását követően nem volt lehetőség”. Dudek–GRYZ: *Komuniści i Kościół w Polsce*, i. m. 57.

87 Bohdan CYWIŃSKI: *Ogniem próbowane*. II. kötet: „... I was prześladowac będq”, Róma–Lublin 1990. 85. Magyar fordítása: *Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában*, II. kötet: „... Titeket is üldözni fognak”: 1944–1958. Budapest 2005.

Tardini helyettes államtitkárt olyan aggodalom töltötte el a Megállapodás megkötésének hírére, hogy fejét a két kezébe fogva járkált fel-alá a titkárságon.⁸⁸ Tardini úgy fogta fel a megállapodást mint üres ígéretek fejében tett engedményt. Bizonyos, hogy a püspöki karra a Megállapodás aláírása érdekében gyakorolt nyomás a kommunisták sikere volt, de ez nem jelentette a püspöki kar végleges vereségét.⁸⁹ Amint Bolesław Kumor hangsúlyozza, a szomszédos országokkal összehasonlítva, ahol teljesen tönkretették a vallási életet, a szemináriumokat, a katolikus oktatást és minden kapcsolatot az Apostoli Szentszékkal, Lengyelországban a „Megállapodás” megmentette az egyház intézményeit. Az 1944–55-ös évek eseményei bizonyították, hogy kompromisszumot kellett találni és megkísérelni a párbeszédet, hogy az egyház létezhessen és működhessen, habár a kommunisták sokszor megszegték a „Megállapodás”-t.

Az 1956. októberi enyhülés után, már december 8-án új megállapodást kötöttek. A dokumentum eltörölte az egyházi hivatalok betöltéséről szóló, 1953. februári rendeletet és új szabályokkal helyettesítette, visszaállította a hittant az iskolákban mint választható tárgyat, engedélyezte a papok lelkipásztori szolgálatát a börtönökben és a kórházakban, a nyugati és az északi területek kolostoraiból száműzött papoknak és nővéreknek megengedte, hogy visszatérjenek az otthonukba, azok a nővérek, akik külföldre kívántak költözni, elmehettek, valamint jóváhagyta az 1951-ben száműzött püspökök és apostoli kormányzók visszatérését a hivatalukba a nyugati és az északi területeken. Az 1951. decemberi megállapodás az egyháznak is adott lehetőséget, hogy tárgyaljon a kormánnyal. Az új „Megállapodás” által teremtett jogi helyzet nem volt ideális és nem adta vissza az egyház teljes szabadságát, de az biztos, hogy megkönnyebbülést hozott.⁹⁰

POLITIKAI TILTAKOZÁSOK ÉS AZ EGYHÁZ SZEREPE

Lengyelország szabadság felé vezető útját a kommunista kormányzat által kíméletlenül elfojtott lázadások és tiltakozások fémjelzik. Wyszyński primás személyében az egyház sokszor hangoztatta, hogy túl sok lengyel vér folyt a második világháború alatt. Ezért az egyház a testvérgyilkos harc elkerülésére buzdított, de alapjában véve támogatta azokat az erőfeszítéseket, amelyek Lengyelországnak a szovjet hatalom alóli teljes felszabadítására irányulnak. Az 1956-os események, Nyikita Hruscsov híres beszéde és Bolesław Bierut halála nem hoztak azonnal változást az egyházpolitikában. 1956-ban a LEMP-en belül klikkek kerültek szembe egymással. Eltekintve attól, hogy az ideológiai program megvalósításáról különbözött a párton belüli irányzatok véleménye, abban mindenki egyetértett, hogy az egyházzal szemben folytatni kell az elnyomás politikáját. 1956. június 28-án a hatóságok brutálisan elfojtották a poznańi munkások megmozdulását. A tiltakozások során vallásszabadságot és a primás szabadon bocsátását követelték, ami megismétlődött az ország más részeiben is.⁹¹ Az 1968-as válság alatt Wyszyński

88 MICEWSKI: *Stefan kardynał Wyszyński*, i. m. 67; RAINA: *Kardynał Wyszyński*, i. m. 1. kötet, 197.

89 Jan ŻARYN: *Polityka wschodnia Watykanu na przykładzie stosunków z PRL* [A Vatikán keleti politikája a Lengyel Népköztársasággal való kapcsolatok példáján] 1945–1980, in: *Z papieństwem przez dzieje. W osiemdziesięciolecie wskrzeszenia Nuncjatury Apostolskiej w Polsce* [A pápasággal a történelmen át. A lengyelországi apostoli nunciatúra újjáélesztésének 80. évfordulóján], Varsó 93.

90 I. h. 110–113.

91 Antoni DUDEK–Tomasz MARSZAŁKOWSKI: *Walki uliczne w PRL* [Utcai harcok a Lengyel Népköztársaságban] 1956–1989, Krakkó 1999. 18–38.

bíboros azon az állásponton volt, hogy az egyháznak nem kell közvetlenül bekapcsolódnia. A püspökök és a papság különösen igyekeztek a fiatalokat megóvni attól, hogy belekeveredjenek a lázadásba, annál is inkább, mert annak kezdeményezői nem titkolták katolikusellenes érzelmeiket. Ugyanakkor a primás és a püspöki kar a diákok és az elnyomottak jogainak tiszteletben tartására és arra buzdítottak, hogy kezdjenek párbeszédet a társadalommal. Az 1968-as események után a kormányzat első ízben nem tekintette fő politikai ellenfelének az egyházat, független társadalmi erőnek tartotta azt, mert megőrizte tartózkodását az anticionista kampánnyal szemben és semleges megértést tanúsított a diáktiltakozások iránt.⁹²

Az 1970-es pomerániai lázadás alkalmával, amelyben fegyvereket használtak a munkások ellen, az egyház tartotta a távolságot, nehogy súlyosbítsa a helyzetet. A primás még a püspöki kar levelének visszavonásáról is döntött, amely bírálta az állam politikáját, elsősorban az abortusztörvényt. A papság a nyugalom megőrzésére szólított fel, a püspökök ugyanakkor a dolgozók iránti tiszteletet, társadalmi békét és az üldözések megszüntetését követelték. Az állami hatóságok viszont igyekeztek megszerezni az egyház támogatását a forrongó nép lecsillapítása érdekében, ahogy más válsághelyzetekben is tették.⁹³ Wyszyński bíboros 1970-ben többek között ezt mondta karácsonyi homíliájában:

Ha a társadalmi igazságosság és rend szellemében magamra vehetném az egész felelősséget azért, ami legutóbb Lengyelországban történt, szívesen megtenném! (...) Talán nem buzdítottam eleget, nem dorgáltam eleget, nem figyelmeztettem és nem könyörögtem eleget! De köztudott, hogy a szavaimat nem mindig hallgatták meg, nem szólítottam meg mindenki lelkiismeretét és akaratát, nem ébresztettem fel minden gondolatot. Nyilván így kell lennie.⁹⁴

Az 1976-os radomi és ursusi munkásmegmozdulások után a püspökök azzal reagáltak, hogy rámutattak a LEMP gazdaság- és társadalompolitikájának hiányosságaira. Kérték a megtorlások leállítását is a tiltakozások résztvevőivel szemben, amnesztia kihirdetését és a polgárjogok visszaadását. Ennek köszönhetően a következő évben a kormány amnesztiát hirdetett a bebörtönözött tiltakozóknak. Ebben az időszakban alakult ki Lengyelországban a szervezett demokratikus ellenzék: az Emberi és Állampolgári Jogokat védő mozgalom, a Fiatal Lengyelország mozgalom, a Független Lengyelország Konföderációja és a baloldali ellenzék világi baloldalnak nevezett irányzatai, amelyek elsősorban a Munkásvédelmi Bizottság köré csoportosultak. Az előbbi csoportok a katolikus hagyományra támaszkodtak, a világi baloldal ellenben antiklerikális volt. Noha a papság álláspontja ambivalens volt a Munkásvédelmi Bizottsággal szemben, az egyház támogatta, tekintélyével a védelmére kelt, oltalmat és menedéket nyújtott neki.⁹⁵ A hadiállapot időszaka alatt az egyház a nyugalom megőrzésére és a testvérgyilkos harcok elkerülésére buzdított. 1981. december 16-án Bronisław Dąbrowski püspök óva intette Jaruzelski tábornokot a provokációktól és a vérontástól. Aznap a „Wujek” bányában tüzet nyitottak a

92 I. m. 137–166.

93 Andrzej MICEWSKI: *Kościół-państwo* [Egyház-állam] 1945–1989, Varsó 1994. 53; DUDEK–MARSZAŁKOWSKI: *Walki uliczne w PRL*, i. m. 167–220.

94 Marian P. ROMANIUK: *Życie, twórczość i posługa Stefana Kardynała Wyszyńskiego Prymasa Tysiąclecia* [Stefan Wyszyński, az ezredév primásának élete, tevékenysége és érdemei], 3. kötet, Varsó 2001. 615.

95 DUDEK–MARSZAŁKOWSKI: *Walki uliczne w PRL*, i. m. 221–241.

munkásokra, és tíz bányász meghalt. II. János Pál is azért imádkozott, hogy ne ontsanak vért, ezzel a szándékkal intézte levelét Jaruzelski tábornokhoz.⁹⁶

HARC AZ ISKOLÁÉRT ÉS A VALLÁSOS NEVELÉSÉRT

A kommunisták hozzáállása a hitoktatáshoz és a vallásos neveléshez az ideológiájukból és az egyházfelfogásukból következett. Mivel tisztában voltak azzal, hogy a gyermekek és a fiatalok nevelésének folyamata alapvető jelentőségű, először az oktatás monopóliumának megszerzéséért harcoltak, később féltve őrizték azt. Közvetlenül a háború után az iskolai életben még megvoltak a vallásos elemek és a hitoktatás egyaránt. Ezt a területet az 1921. márciusi alkotmány és a még érvényben lévő 1925. évi konkordátum szabályozta.⁹⁷ A kommunisták azonban már készültek a vallásos nevelés elleni harcra. A konkordátum felmondásának másnapján az oktatásügyi miniszter kiadott egy körlevelet, amelyben elrendelte, hogy gyűjtsék össze, hány szülő vagy gyámszülő ért egyet az iskolai hitoktatással. A másik lépés az volt, hogy 1946-ban korlátozták, majd megszüntették a hitoktatást a tanárképző intézményekben és a felnőtteket képző szakiskolákban. Az 1947/48. tanévig még tanítottak hittant minden iskolában, ha egyes helyeken korlátozottan is. A hatóságok „elitizmus” vádjával hadjáratot indítottak a szerzetesrendek magániskolái ellen. Az oktatásügyi miniszter által az 1947. évi választások után kibocsátott számos rendelet az iskolai hitoktatás ellen irányult és a nevelési folyamat elvilágiasítására törekedett. Az egyház tiltakozott ezek ellen az intézkedések ellen.⁹⁸ Az ezt követő támadások 1948-ban kezdődtek: a hittantanárok gyakori zaklatások áldozatai lettek, akadályozták a diákok lelkigyakorlatait, a feszületeket eltávolították vagy áthelyezték kevésbé látható helyre, bírálták a hitoktatás közpénzből történő finanszírozását, noha a papok kijelentették, hogy hajlandóak ingyen tanítani. Az 1949/50. tanév kezdete előtt a kormány elrendelte minden pap, szerzetes és szerzetesnővér elbocsátását, akik világi tárgyakat tanítottak vagy nevelők voltak. A vallási témájú könyveket más, „káros könyvekkel” együtt eltávolították az iskolai könyvtárakból. Ezután a hittan választható tárgy lett, és az órarendben az első vagy az utolsó órára tették. A püspökök az 1949. április 24–25-i ülésén többek között szó volt arról, hogy a hitoktatást az iskolán kívül kell megszervezni.⁹⁹ Ürügy volt az iskolai hitoktatás elleni harc folytatására a stockholmi felhívás nyomán rendezett aláírásgyűjtési akció. Az 1950/51. tanév elején a hatóságok elhatározták, hogy végleg megoldják az iskolákban még meglévő vallásgyakorlat problémáját, különös tekintettel a közös imádkozás szokására. Kidolgozták a „Hittanárok szabályzatát”, ez

96 Peter RAINA: *Jan Paweł II, Prymas i Episkopat Polski o stanie wojennym. Kazania, listy, przemówienia i komunikaty* [II. János Pál, a primás és a lengyel püspöki kar a hadiállapotról. Szentbeszéd, levelek, beszéd, és közlemények], London 1982; Uő: *Stan wojenny w zapiskach arcybiskupa Dąbrowskiego* [A hadiállapot Dąbrowski érsek följegyzéseiben], Varsó 2006; DUDEK–MARSZAŁKOWSKI: *Walki uliczne w PRL*, i. m. 266–273.

97 Hanna KONOPKA: *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa 1944–1961* [A vallásoktatás a Lengyel Népköztársaság iskoláiban. A vallási nevelés kérdése az állampolitikában 1944–1961 között], Białystok 1997. 11–13. 19. 1945. június 27-én Stanisław Skrzeszewski oktatásügyi miniszter így írt Sapieha érseknek; „Álláspontunk a vallásoktatás irányában nem változik. Kormányunk álláspontjának megfelelően biztosítjuk a vallásoktatás és a vallásgyakorlat oktatásának teljes szabadságát az iskolákban.” Lásd: i. h. 6.

98 KONOPKA: *Religia w szkołach Polski Ludowej*, i. m. 23. 31–45. 48.

99 RAINA: *Kościół w PRL*, i. m. 313.

gyakorlatilag újabb lehetőségeket teremtett arra, hogy megszabaduljanak tőlük az iskolákban. A következő lépés az volt, hogy az iskolatanácsok mozdították el a hittanárokat. Az egyház most már elveszítette minden befolyását az iskolai hitoktatás és annak formája fölött, de még előfordult, hogy szülők és fiatalok határozottan tiltakoztak.¹⁰⁰ Az egyház iskolán kívül szervezte meg a hitoktatást: templomokban, sekrestyékben, paplakásokon és magánlakásokon. Különösen az utóbbi forma váltotta ki a hatóságok határozott reakcióját és a lakástulajdonosok zaklatását. Az 1952. évi alkotmány értelmében, amely kimondta egyház és állam szétválasztását, a kormány laicizálási programot vezetett be az iskolákban.¹⁰¹ 1953-ban a kommunisták nyíltan beszéltek arról, hogy a vallást ki kell üzni az iskolákból: „A vallás teljes kiűzése az iskolákból a kommunizmus elsőbbségét jelenti, és mi még nem értük el ezt a szakaszt.” Egy másik helyen ez áll: „A helyzet (...) most már megérett arra, hogy teljesen megszűnjön ez a tantárgy.”¹⁰²

Az állami hatóságoknak nem voltak adataik arról, hány fiatal jár hitoktatásra iskolán kívül és mi annak a programja. Miután a helyzet valamelyest enyhült, 1955-ben az Egyházügyi Hivatal igazgatója tájékoztatta a püspökkari titkárt, hogy az iskolán kívüli hitoktatást nem fogják akadályozni. Ez a nyilatkozat azonban nem jelentette azt, hogy a kormány hozzájárult volna új kateketikai pontok létrehozásához. 1956-ban véglegesen szekularizálni kellett volna a lengyel iskolarendszert, a terv azonban nem valósult meg. Néhány iskolában visszaállították a hitoktatást, főleg a szülők és a diákok nyomására, de a kormány mégsem mondott le a nevelés teljes elvilágiasításának tervéről. 1956 decemberében és 1957 januárjában az oktatásügyi miniszter rendeleteket adott ki az iskolai hitoktatással és a hittanárokkal kapcsolatban. Az, hogy egy iskolában tanítanak-e hittant vagy sem, elméletileg a szülőktől függött, de gyakorlatilag a régi szokások kerekedtek felül, érezni lehetett az elvilágiasítás hatásait, bürokratikus akadályokat támasztottak és számtalan esetben túlbuzgóság esete állt fenn. Az októberi enyhülés után támadt remények alaptalannak bizonyultak, mert az 1957/58. tanévben a hitoktatást ismét korlátozták, és a következő évben még kellemetlenebbek lettek az akadályok: a hittant nem taníthatták szerzetesek, és megkezdődött az ún. „feszület-háború”. Az oktatásügyi miniszter újabb rendelkezései 1958-ban és 1959-ben további korlátozásokhoz vezettek. Az 1959/60. tanévben a hatóságok az iskolai hitoktatás teljes megszüntetését helyezték kilátásba. Az egyház, tudva, hogy a hittan száműzése az iskolából elkerülhetetlen, kezdte megszervezni a plébániákon működő kateketikai pontok hálózatát.¹⁰³ A hitoktatás elleni harc az iskolarendszer és a nevelés fejlesztéséről szóló, 1961. július 15-i parlamenti határozattal ért véget: ez a dokumentum szentesítette az iskola világi jellegét, és az 1961/1962. új tanévtől kezdve egyetlen iskolában sem tanítottak már hittant. A kormány

100 A kommunista politikával szembeni ellenállás leghatározottabb példája a Kielcei egyházmegye Chmielnik városában a fiatalság által szervezett „iskolai sztrájk” volt 1951 szeptemberében. Edward Materski hitoktató atyának az iskolából való eltávolítása ellen tiltakoztak. A fiatalok az iskola előtt gyülekeztek, kérve hittanáruk visszatérését. Nem léptek be az iskola épületébe, hanem a templomba mentek. Materskit nem rehabilitálták, de a „sztrájk”-nak köszönhetően visszatért a hitoktatás az iskolába, ami akkor kivételes jelenség volt. Albert WARSO: *Życie i posługa biskupa Edwarda Materskiego* [Edwarda Materski püspök élete és szolgálata], in: Anna Reczko (szerk.): *Są chwile w życiu... W czterdziestą rocznicę sakry biskupa Edwarda Materskiego* [Vannak az életben olyan pillanatok... Edward Materski püspök szentelésének 40. évfordulójára], Radom 2008. 49–51. 120–124.

101 Artur MEZGLEWSKI: *Szkołnictwo wyznaniowe w Polsce w latach 1944–1980* [Felekezeti iskolák Lengyelországban 1944–1989 között], Lublin 2004. 337.

102 KONOPKA: *Religia w szkołach Polski Ludowej*, i. m. 143–162.

103 KONOPKA: *Religia w szkołach Polski Ludowej*, i. m. 247–258. 283–288.

nem állt meg itt. Igyekezett kiterjeszteni a felügyeletét az iskolán kívül zajló nevelésre és az egyház által szervezett bázisokon folyó hitoktatásra is. A kormányzat világivá tette az iskolát, de elveszítette az ellenőrzést a katechetikai pontok felett, de meg akarta azt szerezni az egyház tiltakozásai ellenére. 1987-ben Lengyelországban 22.207 katechetikai pont működött.

A SZERZETESRENDEK FELOSZLATÁSA ÉS A SZERZETESÉK ÜLDÖZÉSE

A konkordátum felmondása után a szerzetesek elveszítették létük jogi alapját. A kormány rendelkezései szerint a szerzetesrendeket kellett elsőként feloszlatni, ugyanakkor megsemmisítésük nem sikerült. A hatóságok lesújtottak a szerzetesrendek életének anyagi alapjaira, hogy megakadályozzák a munkájuk folytatását és karizmájuk követését. A szerzetesek elveszítették a munkájukat és a megélhetésüket, apostolkodásuk tere beszűkült. A propaganda rossz képet festett a szerzetesrendekről azzal a jelszóval, hogy a szerzetes társadalmilag nem hasznos. Így akarták a fiatalokat eltántorítani attól, hogy belépjenek a az egyes szerzetesi közösségekbe, és elérni azt, hogy hagyjanak fel a szerzetesi hivatással.¹⁰⁴ 1947-ig a hatóságok tartózkodtak a szerzetesrendek elleni elnyomó intézkedésektől, mert szükség volt a munkájukra. Nélkülük a kormány bajban lett volna, mert kevés volt az ember és nagy a társadalmi szükséglet. Hlond primás már 1946-ban figyelmeztette a szerzetesrendeket, hogy az állami hatóságok provokációra készülnek, minden anyagot összegyűjtenek, amit fel lehetne használni ellenük és ügynököket építenek be a kolostorokba. 1947-ben Julia Brystygierowa a szerzetesrendeket „a külföldi titkosszolgálatok legfontosabb csatornájának” nevezte. Nem értett egyet azzal a véleménnyel sem, hogy lehetetlen ellenőrizni a kolostorokat, és konkrét módszereket javasolt, amelyekkel be lehet épülni a szerzetesközösségekbe, például koldusként vagy kereskedőként. 1947-től kezdve a szerzetesrendek kérdése állandó napirendi pontja volt a kommunisták elnyomó egyházpolitikájának. A kormányzat a Vatikán javára végzett felforgató és illegális tevékenység elemeit látta a szerzetesrendek működésében. Erőfeszítései főleg a közéletből való száműzésükre, majd megsemmisítésükre irányultak.¹⁰⁵

Az 1949. augusztus 5-én kihirdetett egyesületi törvény a püspökök véleménye szerint a szerzetesrendek megszüntetésének előhírnöke volt. Az intézkedés ugyanis felruházta a hatóságokat a szerzetesközösségek ellenőrzésének jogával. 1948-ban kezdődött a szerzetesrendek felügyeletének széles körű kiépítése a kolostorokban elhelyezett titkos ügynökök hálózatán keresztül. 1949-ben bekebelezték a szerzetesi vezetésű kórházakat és szanatóriumokat, a kedvesnővéreket elbocsátották az iskolákból és az óvodákból.

104 Agata MIREK: *Spis zakonnic usuniętych z klasztorów w ramach „Akcji X-2”* [A X-2 akció keretében a konventekből elmozdított kedvesnővérek listája], in: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, 3. kötet, Varsó 2006. 273; Ewa KACZMAREK: *Polityka władz partyjnych w rządowych wobec żeńskich zgromadzeń zakonnych w PRL* [A Lengyel Köztársaság női rendjei elleni párt-és kormányzati politika], in: Agata Mirek (szerk.): *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Europie Środkowo-Wschodniej wobec totalitaryzmu komunistycznego*, Varsó 2012. 165sk. 172. A szerző csak a női rendekről beszél, de a férfirendek esetében ugyanez a helyzet.

105 KACZMAREK: *Polityka władz partyjnych w rządowych wobec żeńskich zgromadzeń zakonnych w PRL*, i. m. 166–168; Paweł BIEŚ-Filip MUSIAŁ: *Komunistyczny aparat represji wobec jezuitów prowincji Polski Południowej* [A kommunista elnyomó apparátus a dél-lengyelországi jezsuita rendtartomány ellen], Krakó 2014.

Ezenkívül magas adókat vetettek ki a rendekre, bekebelezték a javaikat és adminisztratív akadályokat támasztottak, megtiltották, például, új épületek emelését.¹⁰⁶ A nővérek elsősorban a plébániákon kezdték munkát és megélhetést keresni, ahol új rendházakat alapítottak. A kormány szerint ezeket a kis közösségeket (3-6 fő) meg kellett szüntetni és megtiltani a nővéreknek, hogy részt vállaljanak a lelkipásztori munkában. A kormányzatot különösen nyugtalanították a szerzetesi ruhát nem viselő kongregációk, amelyeknek a tagjai inkognitóban dolgoztak különböző helyeken. A hatóságok a kongregációk számának csökkentésére, majd teljes felszámolásukra törekedtek. 1954-ben a kormány tömegével kezdte megszüntetni a kolostorokat és a rendházakat. Csak abban az évben a nyugati területek három tartományában 323 házat zártak be és több mint 1.000 nővért vittek munkatáborokba. 1954 augusztusában, 1-jétől 10-ig Közép-Lengyelországban 17, köztük kilenc férfi és nyolc női kolostort ürítettek ki.¹⁰⁷ Mintegy ezerötven nővért munkatáborokba küldtek (ezeket, eufemizmussal élve, „centralizált kolostoroknak” nevezték): a legtöbb nővért, 500 főt Staniatki [bencés női apátság]ban gyűjtötték össze, a legkevesebbet, száz kedvesnővért [a Krakó környéki] Wieliczkában. A táborokban drámai körülmények uralkodtak: nem volt fűtés, villany, élelér, az emberek összezsúfolása betegségekhez vezetett, a kedvesnővérek csekély munkabérért dolgoztak és szigorú felügyelet alatt álltak. Ezek a táborok 1956-ig működtek, utána a nővérek visszatérhettek az otthonukba, de a kormány nem adta vissza a lefoglalt kolostoroknak több mint felét.¹⁰⁸

1950-ben kezdték megrendezni a nővérek kirakatpereit: a bizonyítékok vagy hamisak voltak, vagy kínzással kényszerítették ki vallomásokat. Ennek a nővérek lejáratása volt a célja. 1955-ben Julia Brystygierowa kiemelte, hogy az egyház elleni harcot a szerzetesrendekkel kell kezdeni. A rendeket fontosságuk szerint osztották fel, és a harcot a legjelentősebbekre kellett összpontosítani. Kissé valószínűtlenül hangzott egy másik ötlete, amely szerint a legjobb módszer az volna, ha egy szerzetesi kongregáció saját magát oszlatná fel, feleslegesnek nyilvánítva magát. A szerzetesrendek megszüntetésének terve az 1956. októberi enyhülés miatt nem valósult meg.¹⁰⁹ Rövid fegyverszünet után 1961-től visszatért az elnyomás: megszüntették a szerzetesrendek vezette intézményeket és a nővéreket elbocsátották a munkából. A szalézi intézet „kántorképzőjének” megszüntetése közben Przemyślben zavargások robbantak ki, amelyek három napig tartottak. Az állambiztonsági szolgálatok széles körű megfigyelésbe kezdtek, hogy titkos munkatársakat szerezzenek a szerzetesek és a szerzetesnők között. Például kinézték maguknak olyan nővéreket, akik tanultak vagy az egyházmegyei igazgatásban dolgoztak. Ez azonban csekély eredménnyel járt a befektetett forrásokhoz és erőfeszítésekhez képest. A szerzetesek nem dolgozhattak iskolákban vagy egyházi szervezetekben, ezért a lelkipásztori munkának szentelték magukat: lelkigyakorlatokat tartottak, egyházközségi missziókat vállaltak, hittant tanítottak. 1965 után a lengyel szerzetesek különösen külföldi missziókban dolgoztak.

106 KACZMAREK: *Polityka władz partyjnych w rządowych wobec żeńskich zgromadzeń zakonnych w PRL*, i. m. 167sk; MIREK: *Spis zakonnic usuniętych z klasztorów w ramach „Akcji X-2”*, 3. kötet 273.

107 Agata MIREK: *Siostry zakonne w obozach pracy w PRL w latach 1954–1956* [A kedvesnővérek a Lengyel Népköztársaság munkatáboráiban 1954–1956 között], Lublin 2009. 175–363; Peter RAINA: *Losy sióstr zakonnych w PRL* [A kedvesnővérek sorsa a Lengyel Népköztársaságban], Varsó 2004. 9. 14. 66.

108 MIREK: *Siostry zakonne w obozach pracy w PRL w latach 1954–1956*, i. m. 255–566; Raina: *Losy sióstr zakonnych w PRL*, i. m. 71. 125sk, 169. 192; MIREK: *Spis zakonnic usuniętych z klasztorów w ramach „Akcji X-2”*, i. m. 271–357.

109 KACZMAREK: *Polityka władz partyjnych w rządowych wobec żeńskich zgromadzeń zakonnych w PRL*, i. m. 169sk.

A hatóságok más módszereket is használtak a szerzetesrendek bomlasztása céljából: nyugtalanság, bizonytalanság és elégedetlenség csíráit hintették el a közösségekben; óriási adókkal és tiltottnak tartott tevékenységük miatt bírságokkal sújtották a közösségeket, bekebelezték a javaikat és igyekeztek megakadályozni új jelöltek toborzását is.¹¹⁰ A kommunizmus utolsó éveiben a hatóságoknak észre kellett venniük, hogy a szerzetesrendek legyűrésére tett erőfeszítéseik gyakorlatilag semmit nem értek, főleg azért nem, mert rendkívül nehéz volt ügynököket beépíteni a közösségeikbe, úgyhogy a szerzetesrendek megszüntetésére tett kísérlet teljes kudarcot vallott. Az ismétlődő zaklatásokkal szemben a szerzetesrendek mindig képesek voltak alkalmazkodni minden újabb körülményhez. A 70-es években a szerzetesség a helyzete javulását érezkelhette, 1980 után pedig a nővérek visszatérhettek otthonaikba és folytathatták a szolgálatukat.

A PAPSÁG MAGATARTÁSA ÉS A PAPOK HAZAFIAS SZERVEZETEI

Lengyelországban a katolikus papság nagy hősiességet tanúsított a kommunistákkal vívott harcban, de erről ma még nem rendelkezünk teljes körű adatokkal, különösen ami az üldözéseket illeti. 1948 augusztusában több mint 100 lehetett bebörtönzött papok száma, az év decemberében ez 220-ra, két hónappal később 350-re emelkedett.¹¹¹ 1953 végéig 37 egyházmegyei papot megöltek, 260-an meghaltak vagy eltűntek, 350 főt deportáltak, 700-an voltak börtönben, 900-an száműzésben. Rajtuk kívül szerzetesek is áldozatul estek: 54-et megöltek, 200-at deportáltak, 170-et bebörtönöztek és 300-at száműztek.¹¹² Más adatok szerint 1956 végéig 293 papot ítéltek börtönre vagy börtönöztek be, és 1.359 esetet a kommunista rendszer elleni bűncselekménynek nyilvánítottak.¹¹³ Ezernyi is lehet azoknak a papoknak és szerzeteseknek a száma, akik a tág értelemben vett elnyomás áldozatai lettek a kommunista Lengyelországban 1945 és 1989 között.¹¹⁴ Eddig két lengyel papot avattak boldoggá mint a kommunizmus vértanúit: Władysław Findysz (2005) és Jerzy Popiełuszkót (2010).¹¹⁵ Voltak azonban olyan papok, akik különböző okokból és mértékben támogatták a kommunistákat vagy szimpati-

110 KACZMAREK: *Polityka władz partyjnych w rządowych wobec żeńskich zgrupowań zakonnych w PRL*, i. m. 172.

111 Alicja GRZEŚKOWIAK (szerk.): *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989* [A felszentelt papok elnyomása a Lengyel Népköztársaságban 1944–1989 között], Lublin 2044; Jan ŻARYN (szerk.): *Niezlomni ludzie Kościoła. Sylwetki* [Az egyház törhetetlen emberei. Életrajzok], Krakó 2011.

112 Zygmunt WICHROWSKI: *Męczeństwo Kościoła w Polsce w latach 1945–1953* [A lengyel egyház vértanúsága 1945–1953 között], in: Arkadiusz Kawecki (szerk.): *Spółczesność-Państwo-Kościół 1945–2000. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej. Szczecin 15-16 VI 200 r.* [Társadalom-állam-egyház 1945–2000. A tudományos konferencia előadásai, Szczecin 2000. június 15-16.], Szczecin 2000. 23.

113 Janusz STEFANIAK: *Postawy duchowieństwa w ocenie władz państwowych w latach apogeum stalinizmu* [A papság magatartása az államhatalmi tényezők szemében a sztálinizmus tetőfokán] 1948–1956, in: Kawecki (szerk.): *Spółczesność-Państwo-Kościół 1945–2000*, i. m. 20.

114 Jerzy MYŚZOR (szerk.): *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989, I–III*. Varsó 2002–2006. Ez a mű a Lengyel Népköztársaságban üldözött 814 pap életrajzát közli.

115 Andrzej MOTYKA: *Pasterz i świadek. Droga do chwały ołtarzy ks. Władysława Findysza* [Lelkipásztor és tanú. Władysław Findysz atya útja az oltár dicsőségéig], Rzeszów 2005; Gabriel BARTOSZEWSKI (szerk.): *Zapiski listy i wywiady ks. Jerzego Popiełuski* [Jerzy Popiełusko atya följegyzései, levelei és interjúi] 1967–1984, Varsó 2010. 269–276; KINDZIUK: *Świadek prawdy. Życie i śmierć ks. Jerzego Popiełuski*, i. m. 269–276.

záltak velük.¹¹⁶ Lengyelországban ironikus éllel és lenézően „hazafias papoknak” nevezték őket. Ezeket maguk a kommunisták „haladáspárti” vagy „pozitív” jelzőkkel illették és négy csoportra osztották: karrieristákra, materialistákra, ideológusokra és azokra, akik a rehabilitálásukra törekedtek. A hatóságok ideológiai, politikai és adminisztratív eszközöket, valamint egyre kifinomultabb toborzási módszereket használtak megnyerésük érdekében, kihasználva a gondjaikat és egzisztenciális hátterüket is. Ezeknek a papoknak gyakran konfliktusaik voltak az előljáróikkal, de ugyanakkor azt is megértették, hogy a törvényes előljáróik nélkül a szolgálatuknak nincs értelme. A kormányzat különböző kiváltságokat és kedvezményeket ajánlott nekik mind személyüket illetően, mind a plébániai munka területén.¹¹⁷

A kormány már 1947 júliusában kilátásba helyezte egy papokból álló csoport létrehozását azzal a céllal, hogy megtörje a papság egységét. Sztálin személyesen adott néhány tanácsot. 1949 szeptemberében az első „hazafias papokat” fogadta Bolesław Bierut elnök, amit a sajtó nagy dobra vert.¹¹⁸ Ugyanebben az évben állították fel a „Békeharcosok és demokraták egyesülete” mellett működő „Papok központi bizottságát” és minden régióban a regionális bizottságait. 1950-tól a „hazafias papok” saját folyóiratot adtak ki, a *Głos Kapłana-t* (Papok hangja), amely később a *Ksiądz Obywatel* (Állampolgár pap) és a *Kuźnica Kapłańska* (Papműhely) új címet kapta. Néhány év alatt a kormányzatnak több mint 1.000 papot, azaz a papság 10%-át sikerült beszerveznie a bizottságokba (1952. évi állapotok szerint). 1955-ben a Papok központi bizottságát megszüntették.¹¹⁹ 1949-ben egy másik szervezetet hoztak létre, a „Békepártiak Lengyel Bizottságát”. A tagjait azok közül a papok közül toborozták, akik nem akartak csatlakozni a „Békeharcosok és Demokraták Egyesülete” mellett működő „Papi egyletek”-hez, hanem „dolgozni” akartak „a békéért”. 1950 novemberében a bizottságon belül létrehozták a „Katolikus értelmiségiek és aktivisták bizottságát”, amelynek taglétszáma elérte a 300 főt. Ez Bolesław Piasecki ötlete volt. A bizottságban olyan papok és gyakran tudományos fokozatokkal rendelkező értelmiségiek csoportosultak, akiket a hatóságok azzal jutalmaztak – többek között –, hogy lehetővé tették a könyveik és a cikkeik megjelenését. Az 1956. októberi

116 Egyházellenes harcukban a kommunisták az ortodox egyház szétverése során a Szovjetunióban szerzett tapasztalatokat hasznosították. Ugyanígy felszámolták a görögkatolikus egyházat, ugyanúgy, ahogy 1946-ban, a fiktív lemergi zsinaton kimondták saját feloszlásukat. Vö. MARECKI: *Zakony pod presją bezpieki*, i. m. 14; Jan ŻARYN: „*Księża patrioci*” – *geneza powstania formacji duchownych katolickich* [„Hazafias papok” – katolikus lelkeszcsoport létrehozatala], in: *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały* [Lengyelország 1944/45–1989. Tanulmányok és dokumentumok], 1. kötet, Varsó 1995. 123–125.

117 A „hazafias papok” viszonyát a hierarchiához tárgyalja Roman Szemraj atya interjúja Wyszyński primással 1951. március 28-án: Szemraj atya azt mondta (...) a ZBoWiD papjai közül senki sem harcol a hierarchiával, de mindenkinek joga van, hogy megvédje magát a hierarchia támadásáról. A primás így válaszolt: „maguk egyházszakadást akarnak, és jobb, ha minél hamarabb megtörténik, akkor le lehet vágni az életképes fáról ezt a száraz ágat”. Lásd Bogdan PIEC (szerk.): *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski w dokumentach aparatu bezpieczeństwa PRL* [Stefan Wyszyński bíboros lengyel primás a Lengyel Népköztársaság belbiztonsági apparátus dokumentumaiban] 1953–1956, Varsó 2001. 184.

118 ŻARYN: *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce*, i. m. 100. 105–107.

119 Janusz BAZYDŁO: *Księża patrioci* [A hazafias papok], in: *Encyklopedia Katolicka*, 10. kötet, Lublin 2004. col. 115sk; uő: *Głos Kapłana* [A pap hangja], in: *Encyklopedia Katolicka*, 5. kötet, Lublin 1989. col. 1134–1135; Jan WARMŃSKI: *Kuźnica Kapłańska* [Papok kovácsműhelye], in: *Encyklopedia Katolicka*, 10. kötet, Lublin 2004. col. 286; ŻARYN: *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce*, i. m. 106. 131.

enyhülés idején a püspökök megváltoztatták a személyi állományt, az egyházi hivatalokból eltávolították a „hazafias papokat”, ami nem tetszett a kormánynak.¹²⁰

1959-ben a hatóságok a korábban adott garanciák ellenére visszaállították a „hazafias papok” mozgalmat mint „Caritas Központi Papegylet”-et a regionális egységeivel. A püspökeik kérésére néhány pap részt vett ebben a csoportban mint informátor. Más papok a „PAX” tevékenységébe kapcsolódtak be. A 70-es években a hatóságok újult erővel láttak hozzá a Caritas egyletek aktivitásának fokozásához. Ennek a társaságnak a megerősödését jelezte az *Ancora* folyóirat alapítása a 70-es évek közepén. Az évtized vége felé a „hazafias papok” csoportja több mint 1.700 papot számlált, többségük plébános volt, és 1968-tól 1978-ig a papság 5%-a a hazafias papok közé tartozott. A kommunisták ún. megelőző beszélgetésekre hívták össze a papokat és megfigyelték őket. Folyamatosan követelték azt is, hogy ők döntsenek a plébániák személyzetének kinevezéséről. 1970 körül a hatóságok több akciót indítottak azzal a céllal, hogy eltántorítsák a papokat a szolgálattól. Ezeknek a provokációknak a következtében a papság 2%-a felhagyott a papi hivatással.

A hűtlen papok csoportjainak létrehozására tett erőfeszítések célja az volt, hogy az egyházat alá vessék az államhatalomnak és a főpapság soraiba a rendszerrel együttműködő személyeket csempésszenek.¹²¹ Arról is szó volt, hogy megtörjék az egységet a Szentszékkel és a kommunista kormányoknak alávetett nemzeti egyházakat hozzanak létre. 1952-ben és 1953-ban a „hazafias papok” rájöttek, hogy be lehet férközni az egyházmegyék központi hivatalaiba, ezért helyet követeltek maguknak a püspöki hivatalokban. A kormány még azt is tervezte, hogy az egyházmegyék vezetését a „hazafias papokra” bízza és a püspököket meghagyja mint a szentségek kiszolgáltatásához szükséges „bábokat”.¹²² Az állambiztonsági szolgálatok az Egyházügyi Hivatallal együtt létrehoztak egy titkos kollaboránsokból álló ügynökhálózatot.¹²³ A kormány a 80-as években, Papieluszko meggyilkolása után is gyakorolta az elnyomás különböző formáit a papság-

120 WARMIŃSKI: *Kuźnica Kapłańska*, i. m. col. 286; BAZYDŁO: *Księża patrioci*, in: *Encyklopedia Katolicka*, 10. kötet, col. 115sk.

121 Jacek Żurek a következő felsorolással él: az Egyházzól alkotott kép lerombolására törvő propaganda, lelkipásztori munka akadályozását és a papság anyagi helyzetének ellehetetlenítését célzó megszorító intézkedések, az Apostoli Szentszékkel fennálló diplomáciai kapcsolatok felszámolása, kirakatperek egyes papok ellen, a külföldi papok működési engedélyének megvonása, a „pozitív papok” mozgalmanak létrehozása. Lásd: ŻUREK: *Ruch „księży patriotów” w województwie katowickim w latach 1949–1956*, i. m. 35.

122 BAZYDŁO: *Księża patrioci*, i. m. col. 115; *Sprawozdanie ks. Stanisława Owczarka dla UdSW z rozmowy z prymasem Wyszyńskim 21 sierpnia 1962* [Rev. Stanisław Owczarek jelentése az egyházügyi hivatalnak Wyszyński prímással 1962. augusztus 21-én folytatott megbeszéléséről], in: *Karta* 25 [1998] 128.

123 Jan Żaryn professzor becslése szerint a belbiztonsági szolgálatok által használt módszerek eredményeképpen a rezsimmel a papság mintegy 15%-a működött együtt. Ezt az arányt többen vitatják, pl. prof. Zygmunt Zieliński. 2009 utóbbi a következőket írta: „A kutatás mai állása szerint rendkívül pontatlan lenne bármely szám megállapítása, még megközelítőleg is. Egészen addig, amíg nem ismerjük a papság ún. polgári kapcsolatait, mindenfajta statisztika csak gyenge hipotézis.” Lásd ŻARYN: *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce*, i. m. 342–352; uő: *Opór, przetrwanie i zdrada. Kilka uwag na temat postaw duchowieństwa katolickiego wobec systemu komunistycznego w Polsce* [Ellenállás, kitartás és árulás. Néhány megjegyzés a katolikus papság magatartására a lengyelországi kommunista rendszerrel szemben], 1944–1989, in: Grzegorz Miernik (szerk.): *Polacy wobec PRL. Strategie przystosowawcze* [A lengyelek a népi Lengyelország ellenében. Az alkalmazkodás stratégiái], Kielce 2003. 201–210; Dariusz WALUSIAK: *TEOK. Teczka Ewidencji Operacyjnej na Księdza* [TEOK. A pap operatív regisztrációjának füzete], in: *Kościół w godzinie próby 1945–1989. Nieznane dokumenty i świadectwa* [Az Egyház a megpróbáltatás órájában 1945–1989. Ismeretlen dokumentumok és tanúságtételek], Krakko 2006. 288–296; Robert DYRCZ: *Teczka Ewidencji Operacyjnej na Księdza. Teoria i praktyka pracy operacyjnej SB* [A pap opera-

gal szemben, de soha nem sikerült elérnie, hogy papok tömegei csatlakozzanak a kollaboráns mozgalmakhoz. A rendszernek engedő papokból hosszabb távon beosztottak sem lettek az egyház központi hivatalaiban.¹²⁴

A KORMÁNY KÍSÉRLETEI RÓMÁTÓL FÜGGETLEN NEMZETI EGYHÁZAK ALAPÍTÁSÁRA

Lengyelországban a kommunista hatóságok különböztséget tettek az egyházak és az egyházjellegű közösségek között, hogy nagyobb befolyást szerezzenek a működésük felett. Ha előmozdítottak vagy engedélyeztek egy felekezetnek valamilyen segítséget, azért tették, hogy érdekellentéteket idézzenek elő más közösségekkel.¹²⁵ Ezenkívül a katolikus egyházat azért nyomták el, hogy teljesen függővé tegyék az államtól. A római katolikus egyháztól eltérően a lengyel nemzeti egyház már 1946. szeptember 30-án teljes elismerést kapott mint jogi személy, október 19-én pedig a baptisták és a metodisták közösségeinek, valamint a protestáns egyházaknak is elismerték ugyanazokat a jogokat.¹²⁶ Ez a megkülönböztetés az elnyomás egyik formája és a bomlasztás eszköze volt. A kommunista hatóságok többször megpróbálták megtörni a római katolikus egyház egységét. Tettek kísérleteket arra, hogy kiszakítsák az Apostoli Szentszékkal való közösségből és egy nemzeti egyházat hozzanak létre; ezek a próbálkozások azonban megghiúsultak. 1949-ben, a vegyes bizottság tárgyalásai során a kormány megpróbált egy olyan szabályt belefoglalni a Megállapodásba, amely tagadta volna a pápa joghatóságát a lengyel egyház felett. Wyszynski primás így kommentálta ezeket a próbálkozásokat: „A kormány azt akarja, hogy az egyház szakítsa meg a kapcsolatait a Vatikánnal, ami valójában egy nemzeti egyház létrehozását jelentené, de a püspöki kar ezt soha nem fogja megtenni.” A Szent Officium 1949. évi rendeletének megjelenése után, amely kiközösítéssel fenyegette a kommunista pártok tevékenységében szerepet vállaló katolikusokat, a kormány lehetőséget pillantott meg az egyház felbomlasztására irányuló tervének megvalósítására. Azt tervezték, hogy a papsággal aláíratnak egy nyilatkozatot, amelyben lojalitást ígérnek az államnak, ez pedig szakítást, következképpen egyházzakadást idézett volna elő. A lengyel egyház és a Szentszék elválasztásának terve a kommunisták egyházpolitikájának egyik fő pontja volt. A püspöki karral 1950-ben kötött „Megállapodás” lényegében kísérlet volt a püspökök és a Szentszék közötti konfliktus előidézésére. A kormány arra használta volna fel ezt a konfliktust, hogy egyházzakadáshoz vezessen, és akkor létrehozta volna a rezsimnek alárendelt nemzeti egyházat. A párt 1947 őszén készített egy dokumentumot „Néhány észrevétel a római katolikus egyházzal Lengyelországban” címmel. A dokumentum aggodalommal állapítja meg, hogy az egyház:

...a lengyel hagyomány és kultúra fellekvára, a „lengyelség” legjelentősebb képviselője. A hazafiságot hagyományosan az egyház definiálja, ebben áll az ereje,

tív regisztrációjának füzete. A belbiztonsági szolgálat operatív munkájának elmélete és gyakorlata], Krakó 2009.

124 Jerzy MYSZOR–Adam DZIUROK (szerk.): *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego Bloku Wschodniego* [A keresztény egyházak lelkipásztorainak elnyomása a sztálini periódusban az egykori Keleti Tömb országokban], Katowice 2004.

125 Jacek DZIOBEK-ROMAŃSKI: *Uznawanie związków religijnych w Polsce 1944–1989 narzędziem dyskryminacyjnej polityki władz* [Az egyes vallási szövetségek elismerése 1944–1989 között mint az állam diszkrimináló politikájának eszköze], Lublin 2004. 9.

126 Henryk MISZTAŁ: *Polskie prawo wyznaniowe* [Lengyel felekezeti jog], 1. kötet Lublin 1996. 179–181.

nagyobb és egyetemesebb, mint a rítusok mágiája. Az egyház az ideológiai és a személyes meggyőződéseken alapuló ellenzékiesség természetes forrása.¹²⁷

Amikor az ordináriusokat eltávolították az egyházmegyékből és a helyükre nyomás hatására megválasztott káptalani helynököket tettek, a hatóságok azt remélték, hogy egyházzsakadást idéznek elő. 1951. május 12-én Choromański püspök találkozott a párt képviselőjével, Franciszek Mazurral, akitől ezt kellett hallania:

A nyugati és az északi területek auláinak ugyanazokkal a jogokkal kell rendelkezniük, mint a lódzi vagy a lublini egyházmegyének. Hogyan lehet ezt elérni? Hogyan váljanak teljes jogú egyházmegyékké? Készek vagyunk tartózkodni a tanácsadástól. (...) Mi nem hátrálunk. Segíteni kell nekünk, nem akadályozni. Mi nem akarunk egyházzsakadást, de meg fogjuk csinálni. Lengyelország érdekei ezt kívánják. Jól meg kell gondolni. Ha a püspökök nem tehetik, megteszik majd mások. Szánják el magukat. A primásnak nincs józan esze? (...) Semmilyen ideiglenes döntéssel nem leszünk megelégedve. Lengyelország püspöki karának jobban kell hallgatnia a lelkiismeretére, mint Mons. Tardinire. (...) Nem ártana, ha egy kicsit összeveszne Rómával. Előfordult ez a történelemben. (...) Róma nem akarja, ne kérjék Rómától. El kell szakadniuk egyszer s mindenkorra. Nehéz helyzetbe szorultak. Egy kicsit több bátorságot. (...) Merészebben kellene írniuk Rómának, a posta hasznos, és a problémákat meg kell oldani.¹²⁸

Ugyanebben a vitában a püspökkari titkár nyomatékosította: „Folyton azt halljuk, hogy nem akarnak egyházzsakadást, de valójában olyan lépéseket tesznek, amelyek egyházzsakadáshoz vezetnek.”¹²⁹ 1956 után a kommunisták szembeállították a katolikus egyházat a lengyel katolikus egyházzal, amely az államhatalom pénzügyi és szervezeti támogatását élvezte. A kormány manipulációinak eredményeképpen kb. tizenöt katolikus pap áttért ebbe a nemzeti egyházba, amely azonban nem nagyon működött, és a tagjainak száma nem nőtt, ellentétben az állami hatóságok reményeivel.¹³⁰

A 60-as években a kormány látván a hívek makacszkodását a nemzeti egyházzal szemben, megpróbált ún. „független egyházközségeket” létrehozni Lengyelországban. A wierzbicai helyi konfliktust kihasználva, ott alapítottak egy „Autonóm és független római katolikus egyházközséget”, amelyet jogi személyiséggel ruháztak fel (a római katolikus egyház nem volt jogi személy). Władysław Gomułka kísérletnek nevezte ezt a lépést, amelyet más helységekből is meg kellett volna ismételni, ha sikeres lett volna. A végén három ilyen plébánia működött: Wierzbicában (sandomierzi egyházmegye), Kamionka Wielkában (tarnówi egyházmegye) és Gądkówban (gorzówi egyházmegye).¹³¹

127 I. h. 29.

128 RAINA: *Kościół w PRL*, i. m. 287–289.

129 I. h. 287.

130 Szczepan KOWALIK: *Konflikt wyznaniowy w Wierzbicy. Niezależna parafia w polityce władz PRL* [A wierzbicai vallási konfliktus. Független plébánia a népi Lengyelország hatóságainak politikájában] 1962–1977, Lublin 2012. 109sk.

131 DZIOBEK-ROMAŃSKI: *Uznawanie związków religijnych w Polsce 1944–1989 narzędziem dyskryminacyjnej polityki władz*, i. m. 249–256; STANASZEK: *Diecezja sandomierska w powojennej rzeczywistości politycznej w latach 1965–1967*, i. m. 525–544; Uő: „Wrogo ustosunkowany do naszego państwa”. *Biskup Piotr Gołębiowski w dokumentach komunistycznej bezpieki i władz wyznaniowych* [„Ellenségesen viszonyul államunkhoz”. Piotr Gołębiowski püspök a belbiztonsági és egyházi hivatalok dokumentumaiban], Sandomierz 2006. 52–81; Szczepan KOWALIK: *Eksperyment. Władze PRL wobec biskupa*

A 70-es években a hatóságok elhatározták, hogy támogatni fogják más keresztény felekezetek kiadványainak megjelenését, különösen ha azok az egyház ellen szólnak.

SZEMINÁRIUMOK ÉS PAPNÖVENDEKEK. A PAPNÖVENDEKEK KATONAI SZOLGÁLATA

1946-ban Lengyelországban csak 154 papot szenteltek. A következő években – mint Kumor professzor írja – a papi hivatások száma robbanásszerűen nőtt. 1945 és 1989 között a szeminárium első évfolyamára 29.594 jelöltet vettek föl. Ugyanebben az időszakban (1945–1990) 20.028 kispap vette föl a szent rendeket, miközben a kommunisták mindenféle módszerrel igyekeztek eltántorítani a szemináriumok növendékeit. 1950 után kezdtek ügynököket toborozni a soraik között, mert az államigazgatás a szemináriumokra is ki akarta terjeszteni az ellenőrzést; ennek az volt a következménye, hogy olykor követelték egy igazgató vagy egy előadó lemondását. A kormány nem ismerte el a szemináriumoknak az egyetemi *státust*. Tanszünetben az állambiztonsági szolgálatok tisztviselői otthon meglátogatták a növendékeket. 1952-ben a hatóságok a szerzetesrendek 46 kisszemináriumát oszlatták fel és bekebelezték az épületeket. 1960-ban döntöttek valamenyny kisszeminárium bezárásáról.¹³² A kommunisták állami ellenőrzést kényszerítettek a szemináriumokra, és 1960 júniusáig 91 nagy- és kisszemináriumot sikerült felülvizsgálniuk. A püspökök erélyesen tiltakoztak, de végül beleegyeztek, hogy a hatóságok észrevételeinek figyelembevételével készítenek egy szemináriumi szabályzatot, és elfogadták, hogy az államigazgatásnak joga van felülvizsgálni a szemináriumokat, de büntetést nem szabhat ki. A püspökök magatartása, amellyel, egyrészt védelmezték a szemináriumok függetlenségét, másrészt igyekeztek kiegyezni a kormánnyal, végső soron sikert hozott az egyháznak annak ellenére, hogy formálisan hozzájárultak a szemináriumokat ellenőrző látogatásokhoz.

Az elnyomás egy másik módja a papnövendékek katonai szolgálatának bevezetése volt, amivel megsértették az 1950. évi Megállapodásban foglalt garanciákat.¹³³ A kötelező katonai szolgálat személyükben sújtotta a növendékeket, bomlasztotta a szemináriu-

Piotra Gołębiowskiego [Kísérlet. A népi Lengyelország kormányszata Piotr Gołębiowski püspök ellenében] 1957–1980, Radom 2006; Józef WÓJCIK: *Był taki Wielki Tydzień. Wierzbica 8-14 kwietnia 1968* [Ilyen nagyhét volt. Wierzbica 1968. április 8-14], Suchedniów 2013; KOWALIK: *Konflikt wyznaniowy w Wierzbicy*, i. m. 110sk. 185–198.

132 DOMINICZAK: *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990*, i. m. 122–124; Adam DZIUROK: *Metody walki aparatu bezpieczeństwa z Kościołem katolickim. Przykłady działań dezintegracyjnych Służby Bezpieczeństwa w latach sześćdziesiątych XX wieku* [A biztonsági apparátus katolikus egyház elleni harcának módszerei. A biztonsági szolgálat dezintegrációs tevékenységének néhány példája a XX. század hatvanas éveiben], in: LATKA: *Stosunki państwo-Kościół w Polsce 1944–2010*, i. m. 70sk; LESIŃSKI: *Służba wojskowa kleryków w PRL*, i. m. 48–53; Bogdan STANASZEK: *Działania aparatu bezpieczeństwa wobec Kurii diecezjalnej i seminarium duchownego w Sandomierzu w latach 1944–1955* [A biztonsági apparátus tevékenysége a sandomierzi püspöki aula és papnevelő intézet ellenében 1944–1955 között], in: Mariusz Krzysztofiński (szerk.): *Aparat represji wobec Kościoła w latach 1944–1956. Terytorium obecnej diecezji sandomierskiej* [Az Egyház elleni elnyomás apparátusa az 1944–1956 években. A jelenlegi sandomierzi egyházmegye területe], Krakó 2012. 11–31.

133 A Lengyel Köztársaság Kormánya és a Lengyel Püspöki Kar Közös Bizottságának jegyzőkönyvében a Megállapodás így fogalmaz: „A katonai parancsnokságok elhalasztják a kispapok katonai szolgálatát, annak érdekében, hogy azok befjezhessék tanulmányaikat, a felszentelt papok és az örökfogadalmas szerzetesek pedig nem kapnak katonai behívót, hanem tartalékos állományba kerülnek, kisegítő szolgálatok céljából.” WYSZYŃSKI: *Dziela zebrane*, i. m. 1. kötet, 245–246.

mok életét és megtorlasként is használták egy püspök vagy egy szerzetesi előjáró ellen. A növendékeknek viselniük kellett a szeminárium elhagyásának terhét; ez az intézkedés a primásra és a püspöki karra gyakorolt nyomás egy formája és az egyház bomlasztására tett kísérlet volt. A papnövendékek katonai szolgálata lehetővé tette az állami hatóságoknak, hogy információkat szerezzenek azoktól a növendékektől, akik a kötelezettség teljesítése után a szemináriumban folytatták tanulmányaikat. Lélektani hatása is volt: megfélemlítette és elbátortalanította a seminaristákat. Olykor még az a javaslat is fölmerült, hogy az előjáróik válogassák ki a növendékeket a katonai szolgálatra.¹³⁴ Először 1955-ben hívták be őket, amikor 72-en vonultak be (68-an a siedlcei, ketten a katowicei és ketten a sandomierzi szemináriumból). Egy másik bevonulásra 1958-ban került sor, amikor 93 papnövendéket hívtak be. Így kezdődött az egyházmegyei és a szerzetesrendi szemináriumok hallgatóinak rendszeres toborzása, ami 1979-ig tartott. Ebben az időszakban 2.922 növendéket hívtak be katonai szolgálatra, 2.722 főt az egyházmegyék szemináriumaiból és 200-at a szerzetesrendekéből. A legtöbb embert 1968-ban hívták be, akkor 299 növendék vonult be. A seminaristákat 1980-ig kötelezték katonai szolgálatra, ez 1980 húsvétjával megszűnt.¹³⁵

Tadeusz Fitych professzor három periódust különböztet meg a papnövendékek katonai szolgálatának megszervezésében. Az első 1956-tól 1964-ig tartott. Ebben az időszakban különböző katonai egységekhez osztották be őket országszerte. Ezzel a módszerrel felhagytak, mert a seminaristák jó hatással voltak a többi katonára, szellemi vezetőik lettek, beleértve a családjaikat is. A másik módszer az volt, hogy speciális, büntető jellegű egységekbe csoportosították őket, maximális biztonsági készültséggel, de ez rövid időn belül hatástalannak bizonyult. A második periódusban, 1965-től 1972-ig kizárólag elkülönített, szándékosan szervezett egységekbe kerültek, amelyeket a „klerikusok különleges egységeinek” neveztek. Ez a fajta kiképzés nagyobb lehetőséget biztosított a hatóságoknak az ideológiai átnevelésre. 1964-ben három ilyen egységet hoztak létre: Gdańskban, Opolében és Szczecin-Podjuchyban. A következő évben az elsőt áttelepítették Bartoszcycébe, a másodikat Brzegbe. A harmadik és utolsó periódus 1973-tól 1980-ig tartott. A bevonulók száma fokozatosan addig csökkent, amíg be nem zárták a különleges egységeket, egyiket a másik után: 1973-ban Szczecin-Podjuchyban, 1979-ben Brzegben, végül 1980-ban, húsvétkor Bartoszcycében.¹³⁶

134 Tadeusz FITYCH: *Slużba wojskowa alumnów w PRL* [A seminaristák katonai szolgálata a népi Lengyelországban], in: *Chrześcijanin w świecie* 24 (1994), 119–127.

135 MARECKI: *Katolicy polscy pod rzędami komunistów*, i. m. 27. 32; Fitych: *Slużba wojskowa alumnów w PRL*, i. m. 120.

136 Paweł PIOTROWSKI: *Slużba wojskowa kleryków na przykładzie 56 Batalionu Ratownictwa Terenowego w Brzegu* [A kispapok katonai szolgálata brzegi területi elsősegély 56. zászlóalja példáján] 1966–1980, in: Stanisław A. Bogaczewicz–Sylvia Krzyżanowska (szerk.): *Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie* [A katolikus egyház elleni intézkedések Alsó-Sziléziában és Opolékörnyékén] 1945–1989, Wrocław 2004. 165–178; Paweł PIONTEK–Marek WESOŁOWSKI: *Generalny Dziekanat Wojska Polskiego w latach 1945–1989* [A Lengyel Hadsereg Általános Esperesi Kerülete az 1945–1989 években], Varsó 2006. 97–105; LESIŃSKI: *Slużba wojskowa kleryków w PRL*, i. m. 60–67; uő: *Slużba wojskowa kleryków w latach 1959–1980 w świetle tajnych instrukcji Instytucji Centralnych Ministerstwa Obrony Narodowej* [A kispapok katonai szolgálata 1959–1980 között a Nemzetvédelmi Minisztérium Központi Intézményeinek titkos instrukciói fényében], in: *Jubileuszowe spotkanie byłych alumnów, którzy w latach 1959–1981 pełnili funkcję wojskową. Deo et patriae. Warszawa-Modlin 17-18 października 1997 roku* [Az 1959–1981 között katonai szolgálatot teljesített egykori kispapok jubileumi találkozója. Deo et patriae. Varsó-Modlin, 1997. október 17-18], Varsó 1998. 31–44; Wiesław Jan WYSOCKI: *Kościół i alumni wobec koszarowych i ideologicznych opresji* [Az Egyház és a kispapok a

A „klerikus egységek” közvetlenül a lengyel hadsereg politikai központi parancsnokságának voltak alárendelve, és az egységeket vezető tiszteket gondosan válogatták. A szeminaristák mellé ellenséges érzelmű katonákat helyeztek, akiket előre ellenük hangoltak. Igyekeztek megbontani az egységüket és megakadályozták őket a vallás gyakorlásában. A főpapok sokszor tiltakoztak a papnövendékek behívása ellen. A püspökök és a szemináriumok előljárói – amennyire lehetséges volt – támogatták a növendékeiket és látogatták őket, a hallgatók vizsgázhattak más szemináriumok oktatóinál. A katonai egységek közelében lévő egyházközségek plébánosai a lelkiatya és a vizsgáztató szerepét töltötték be. A növendékek kölcsönösen segítették egymást, szolidaritást és alázatot tanúsítottak a katonai előjárókkal szemben.¹³⁷ Az elnyomás nem volt elég hatásos, sőt, ellentétes hatást ért el: azok, akik teljesítették a katonai szolgálatot, még jobban megerősödtek és állhatatosabbak lettek. Nem lehet azonban elhallgatni a lelki és testi egészségben okozott károkat sem. A szemináriumokba visszatérőknek kb. a 20–25%-a nem lett pap. A hosszú katonai szolgálat talán bizonyos jó hatást¹³⁸ is tett azokra a szeminaristákra, akik voltak katonák; olyan volt ez számukra, mint egy életiskola: elégtételt adott, kölcsönös felelősségre, szolidaritásra, barátságra tanította őket, formálta a jellemüket, az erkölceiket, és a megszerzett ismeretek hasznosíthatók voltak az eljövendő papi életben.¹³⁹

A VILÁGI SZERVEZETEK MEGSZÜNTETÉSE

A háború után számos katolikus egyesület és szervezet éledt újjá, mint például, az *Actio Catholica*, a Katolikus Ifjúsági Egyesület, a Mária Kongregáció, az Eucharisztikus Keresztesek, a Szeplőtelen Szűz Ifjú Keresztesei, a Lublini Katolikus Egyetem Baráti Köre, a *Caritas*, az Élő Rózsafüzér körök, a ministráns csoportok. Ezek az egyesületek nagyon szűrták a kommunista hatóságok szemét. Aggasztotta őket a katolikus szervezeteknek a társadalomra, különösen a fiatalokra gyakorolt hatása. Úgy gondolták, hogy ezeket a csoportokat „az egyház fedezéke alatt rejtőző reakció” hozta létre. Ezeken az egyesületeken keresztül az egyház kiterjesztette a befolyását és megtörte a nevelés kommunisták által biztosított monopóliumát.¹⁴⁰

A háború utáni első két évben az állami hatóságok még nem akadályozták új szervezetek bejegyzését. A problémák 1947-től kezdtek mutatkozni. A kormány teljesen fel akarta számolni ezeket a csoportokat, különösen azokat, amelyekben fiatalok gyülekeztek. Megfélemlítették, zsarolták és belülről bomlasztották őket. A katolikus szervezetek

laktanyai és ideológiai elnyomás alatt], in: *Jubileuszowe spotkanie*, i. m. 45–51; Egy másfajta periodizáció: Adolf SETLAK: *Slużba wojskowa alumnów WSD w PRL i jej ocena w wypowiedziach alumnów i kapłanów rezerwistów. Studium historyczno-socjologiczne na przykładzie Bartoszyce* [A kispapok katonai szolgálata a népi Lengyelországban és azok értékelése a tartalékos kispapok és papok részéről. Történeti-szociológiai tanulmány Bartoszyce példáján], Olsztyn 2002. 32–34.

137 A szemináriumi nevelők laktanyai látogatására lásd Albert WARSO: *Biskup Stefan Siczek* [Stefan Siczek püspök], in: Stefan SICZEK: *Życie Ewangelii. Wybór konferencji i homilii wygłoszonych w Zgromadzeniu Sióstr Służek NMPN w latach* [Az evangélium szerint élni. A Szeplőtelen Szűz Szolgái nővéreinek rendházában tartott lelki konferenciák és szentbeszéd] 1986–2011, Mariówka 2011. 36.

138 FITYCH: *Slużba wojskowa alumnów w PRL*, i. m. 134.

139 GABAŃSKI: *Dobrze! Zapiski kleryka-żołnierza*, i. m. 51sk.

140 DOMINICZAK: *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990*, i. m. 16; Wolski miniszterrel való tárgyalása folyamán Choromański püspök szóvá tette a katolikus társulatok alapításának lehetőségét, lásd DUDEK–GRYZ: *Komuniści i Kościół w Polsce*, i. m. 23.

megsemmisítésének egyik adminisztratív eszköze lett az 1949. augusztus 5-i „Rendelet az egyesületekre vonatkozó néhány előírás módosításáról”, amely elrendelte minden egyesület hivatalos bejegyzését, azokét is, amelyek már korábban is léteztek. A bejegyzés határidejét november 2-ára tűzték ki. A kötelezettség nem teljesítése az egyesület feloszlását és javainak az elkobzását vonta maga után. A bejegyzéshez a hatóságok megkövetelték a szervezet minden tagjának névsorát a személyi adataikkal együtt. A kormány ígéretei ellenére a püspököknek nem volt kétségük afelől, hogy ezeket az adatokat az állambiztonsági szolgálatok fogják használni az egyesületi tagok ellen irányuló műveletekben. Ezért október végén a püspökök határoztak valamennyi katolikus egyesület és szervezet feloszlásáról, kivéve a szerzetesrendeket és a jótékonyági egyesületeket. A határozatot nyilvánosan és ünnepélyesen kihirdették és elmagyarázták, hogy az intézkedés az egyesületi tagok biztonságát szolgálja, akik egyébként sajnálattal vették tudomásul a hírt. A kormány nem hitte el, hogy ezek a csoportok tényleg megszűntek, arra gyanakodtak, hogy cselről van szó és a katolikus szervezetek titokban tovább működnek. Ezért vizsgálatot indított a katolikus egyesületek ellen, elrendelte a tagjaik azonosítását, majd megfigyelését.¹⁴¹

A katolikus szervezetek ellen a kommunisták által folytatott harc legszembetűnőbb példája volt a *Caritas* kifosztása. 1946-ban 1.774 gondozó- és gyógyintézet tartozott ehhez a szervezethez: 751 intézmény teljes ellátást nyújtott (köztük 256 kórház, 183 árvaház, 125 időszotthon, 125 diákotthon, 22 intézet gyermekek és felnőttek számára, nyolc szanatórium, öt különleges intézet), 1.023 pedig részleges ellátást (szegénykonyhák, menhelyek, bölcsődék, éjszakai szállások stb.). A következő években a *Caritas* szervezet kiszélesítette a tevékenységi körét és új központokat nyitott csekély állami támogatással.¹⁴² Az állami hatóságok ideológiai okokból nem tűrhették meg a *Caritas*-t, az egyház jobb kezének tartották, amellyel megerősíti pozícióját a társadalomban. A támadások 1947 és 1948 között kezdődtek. Propaganda-hadjáratot indítottak az egyház jótékonyági művei ellen, és elkezdődött az elnyomás. Az első terv szerint a *Caritas*-t „súlyos visszaélések” miatt államosítani kellett volna. 1948-ban és 1949-ben számos ellenőrzést tartottak az állambiztonsági tisztviselők részvételével, amit a kommunista sajtó nagy dombra vert. 1950 januárjában feltételezett visszaéléseket találtak a dokumentációban. A hatóságok az állambiztonságiak által manipulált „hazafias papok” kezdeményezései révén a hihetőség látszatával ruházták fel ezeket a híreket. A *Caritas* intézményeit a „hazafias papok”, a „PAX” és az Állambiztonsági Hivatal embereinek gyámkodása alá kényszerítették. 1950 januárjában Antoni Lempartyt nevezték ki a *Caritas* központi tanácsának elnökévé. A püspöki kar határozottan reagált ezekre a lépésekre: január 30-án tiltakozott a köztársasági elnöknel és tájékoztatta, hogy kénytelenek megszüntetni az egyházi *Caritas*-t, mert nem vállalhatnak felelősséget érte a kormány által kirendelt új vezetőség mellett. A püspökök a papsághoz is intéztek egy levelet, amelyben óva intették őket az állammal való bármilyen együttműködéstől, mert annak az a célja, hogy kárt okozzon

141 DOMINICZAK: *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990*, i. m. 116–118; Przemysław MARDYLA: *Duszpasterstwo w czasach stalinowskich. Władze komunistyczne wobec działalności duszpasterskiej Kościoła rzymskokatolickiego w archidiecezji krakowskiej w latach 1945–1956* [A kommunista hatóságok a római katolikus Egyház lelkipásztori tevékenysége ellen a krakkói érsekség területén 1945–1965 között], Krakó 2009. 212–245.

142 Dominik ZAMIATAŁA: *Caritas. Działalność i likwidacja organizacji* [Karitás. A szervezet tevékenysége és annak feloszlása] 1945–1950, Lublin 2000. 285–329; DOMINICZAK: *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990*, i. m. 1181sk.

az egyháznak. Egy lelkipásztori körlevelet is terjesztettek a hívek között, amelyet 1950. február 12-én fel kellett olvasni a szószékekről; ebben elmagyarázták a kormányzat politikáját a *Caritas*-szal szemben és válaszoltak a szervezet ellen felhozott vádakra. Tájékoztatták a híveket arról is, hogy ebben a helyzetben kötelességüknek érezték a *Caritas* megszüntetését. A kommunisták féltek attól, hogy a társadalom megtudhatja az igazságot. Ezért fenyegető akcióba kezdtek a papok ellen, hogy ne terjesszék a püspöki kar levelét. A papokat behívták a rendőrségre, megfélemlítették őket, egyeseket megbírságtak vagy letartóztattak.¹⁴³

1956 októbere után új egyházi szervezetek és csoportok kezdtek felbukkanni, mint a Rózsafüzér az úton, Női Keresztesek, Isten Gyermekének Oázisa; jogászok, tanárok, orvosok számára létesült szakmai lelkipáldozó szolgálat és 1988-ig 52 katolikus értelmiségi klub is megalakult. E csoportok között fontos helyet foglalt el az „Absztinencia Keresztesei”, amelyet Franciszek Blachnicki alapított 1957-ben. Ez a szervezet 1960-ban jelen volt egész Lengyelországban és kb. 100.000 tagot számlált. Az alkoholtól való tartózkodás terjesztése mellett a Keresztesek harcoltak az abortusz ellen is, amivel felingerelték a kommunistákat. 1960. augusztus 29-én a hatóságok döntöttek az Absztinencia Keresztéseinek felszámolásáról, és még aznap durva házkutatást tartottak az egyesület katowicei központjában, a javaikat pedig lefoglalták. A következő évben Blachnicki atyát ugyanabba a börtönbe zárták, amelyben a Gestapo tartotta fogva a háború alatt.¹⁴⁴ Az 1960-ban történt Nowa Huta-i incidenseket követő megtorló akciók során a hatóságok Krakkóban megszüntettek néhány katolikus egyesületet, mint, például, a „Tudományos társaság” katolikus intézetet és a „Könyörület(esség) Testvérületét”. 1979 után kezdték megszervezni A Katolikus Kultúra Heteit.¹⁴⁵ A II. Vatikáni Zsinat után nagy szerepe volt az egyház életében a „Fény és Élet” mozgalomnak, amelyet Blachnicki atya alapított még 1960 előtt és általában „oázisnak” nevezték. Az oázisokat Karol Wojtyła hathatósan támogatta. A mozgalomnak átfogó programja volt a fiatalok nevelésére, amivel megtörte a kommunista nevelés monopóliumát. A kormány elnyomó intézkedésekkel válaszolt, amelyek azonban nem tudták megállítani ezt a dinamikus munkát.¹⁴⁶ Más mozgalmak is kibontakoztak: Megújulás a Szentlélekben, Családok Családja, az Anyaszentegyház Segítői (1969-től), Mária Társulat (1980-tól), *Gaudium Vitae* mozgalom (1979-től), Házasságok Találkozója, Szentáldozás és Felszabadulás, Neokatekumenális út.

143 Dominiczak: *Organy bezpieczenstwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990*, i. m. 121sk.

144 Henryk Bolczyk: *Wolny człowiek - wolny naród. Ostatnie dzieło życia ks. Franciszka Blachnickiego: Chrześcijańska Służba Wyzwolenia Narodów* [Szabad ember - szabad nemzet. Rev. Franciszek Blachnicki utolsó munkája: A nemzetek felszabadításának keresztény szolgálata], Krakko 2012. 62–66; Adam Wodarczyk: *Prorok Żywego Kościoła. Ks. Franciszek Blachnicki 1921–1987 życie i działalność* [Az Élő Egyház prófétája. Rev. Franciszek Blachnicki 1921–1987 élete és működése], Katowice 2008. 193; Robert DEREWENDA: *Dzieło wiary. Historia Ruchu Światło-Życie* [A hit műve. A Fény-Élet Mozgalom története] 1950–1985, Krakko 2010. 27–48.

145 Cecylia KUTA: „Działacze” i „Pismaki”. *Aparat bezpieczeństwa wobec organizacji katolików świeckich w Krakowie w latach 1957–1989* [„Aktivisták” és „Firkászok”. A belbiztonsági apparátus a krakkói világi katolikus szervezetek ellen, 1957–1989 között], Krakko 2009. 147–225.

146 Roman BUCHTA [szerk.]: *Ks. Franciszek Blachnicki katecheta i pastoralista. W dwudziestą rocznicę śmierci Sługi Bożego* [Franciszek Blachnicki katechéta és lelkipásztor. Isten szolgálója halálának 20. évfordulójára], Katowice 2009; DEREWENDA: *Dzieło wiary. Historia Ruchu Światło-Życie*, i. m.

A KATOLIKUS SAJTÓ FELSZÁMOLÁSA ÉS A SAJTÓCENZÚRA

A háború után az egyház folytatni szándékozott kiadói hagyományait. A kommunista hatóságok kezdetben nem akadályozták ezt a tevékenységet, úgyhogy a saját újságírókkal rendelkező egyház elkezdte kiadni a katolikus lapokat. A háború után újra megjelenő első cím a *Gość Niedzielny* volt. 1945. március 24-től jelent meg Krakkóban a *Tygodnik Powszechny* és még ebben az évben újraindult a *Niedziela* hetilap és az egyházmegyék hivatalos lapjai. A katolikus sajtót a püspöki hivatalok, a szerzetesrendek, a jótékonyági szervezetek, a katolikus kiadvállalatok, a szemináriumok és a tudományos intézetek adták ki. A háborút követő első években Lengyelországban kb. 30 katolikus folyóirat jelent meg az 1947-ben összesen jegyzett 660 lengyel cím között. 1948-ban nyolc katolikus hetilapot adtak ki összesen 335.000 példányban. 1948 szeptemberében a hatóságok bezárták a *Tygodnik Warszawski*-t és letartóztatták néhány szerkesztőjét. A háború utáni időszakban az egyháznak nem volt saját napilapja: 1947-től a „PAX” egyesület adta ki a *Słowo Powszechne*-t, de ezt a lapot nem tartották katolikusnak, ahogy a „PAX” egyik kiadványát sem.¹⁴⁷

A kommunisták, látva, hogy a katolikus sajtó veszélyt jelent, kezdték akadályozni és különböző szankciókkal, cenzúrával, a példányszám és a papír korlátozásával csökkenteni a teljesítményét. A háborút követő időszak elején a cenzúra nem volt túlságosan szigorú, bár 1946 májusában, első alkalommal, a püspökkari konferencia egyik közleményét érintette. 1948-tól a cenzúra fokozódott. 1948 és 1953 között a katolikus sajtóban egyre ritkábbak lettek a politikával foglalkozó cikkek; túlnyomórészt teológiai és a jótékonyági tevékenységgel kapcsolatos témák fordultak elő. Ebben az időszakban nem tették közzé a tudományos és a kifejezetten lelkipásztori jellegű szövegek cenzúrázásának okait. A cenzúra beavatkozásának színvonalára lehet következtetni, például, a górzóvi cenzor glosszájából, amelyben a *Tygodnik Katolicki* egyik számának szövegét elemzi 1948-ban: „Krisztus feltámadt – ez hazugság.” A szerkesztőségek igyekeztek vitázni a cenzorokkal, de kerültek is az olyan témákat, amelyek kiválthatták volna a beavatkozást. A legmagasabb állami hatóságokhoz intézett tiltakozásoknak nem volt semmilyen visszhangja.¹⁴⁸ A kormányzat rendszerint nem adott engedélyt a folyóiratok példányszámának emelésére, sőt, folyamatosan csökkentette. Ha egyszer meg is adták az engedélyt egy folyóirat kiadására bizonyos példányszámban és terjedelemben, nem volt garancia a megjelenésére. Az engedélyt bármikor törölhették, és még sok bürokratikus akadály is fölmerülhetett. 1946-tól 1949-ig jelentősen csökkent a katolikus folyóiratok példányszáma és terjedelme, gyakran a cenzúra beavatkozásai miatt. Egy cím népszerűsége egyáltalán nem járt a példányszám növelésével, sőt, a hatóságok törekedtek az ilyen folyóiratok megszüntetésére. Ezt mutatja a *Rycerz Niepokalanej* példája, amely rögtön a háború után 500–600 ezer példányban jelent meg, 1952–1953-ban pedig csak 50–70 ezer példányban az előfizetők és a főpapság tiltakozása ellenére, aminek nem volt semmi hatása. Az 1949. május 14-i minisztertanácsi rendelet államosította a katolikus nyomdákat és sok folyóiratot döntött csődbe. 1950 október végéig az állam 13 egyházi nyomdát

147 Janusz STEFANIAK: *Polityka władz państwowych PRL wobec prasy katolickiej w latach 1945–1953* [A népi Lengyelország államhatalmának politikája a katolikus sajtóval szemben, 1945–1953], Lublin 1998. 13. 19–25. 30–37.

148 STEFANIAK: *Polityka władz państwowych PRL wobec prasy katolickiej w latach 1945–1953*, i. m. 22–29. 40–48. 73–91.

kebelezett be, másik hatot hagyott működni, a legkisebbeket, amelyek régi és elhasznált felszereléssel dolgoztak. A hatóságok kijelölték azokat a nyomdákat, ahol az egyes szerkesztőségek kinyomtathatták lapjaikat, de szándékosan nagyon távoli helyeket választottak, a vasutak pedig megtagadták a szállítást. A kormány fokozatosan csődbe akart vinni minden katolikus lapot. Egy másik elnyomó intézkedés volt az 1952. április 26-i törvény, amely elrendelte minden sokszorosítógép bejegyeztetését.¹⁴⁹

A papír mennyiségének korlátozása is a katolikus sajtó elnyomásának eszköze volt. A hatóságok azt ígérték, hogy mindenki számára lesz elég papír, de hozzájutni csak számos, elsősorban a katolikus szerkesztőségekkel szemben támasztott adminisztratív akadály leküzdésével lehetett. 1952–1953-ban a papírhány miatt néhány katolikus lap a csőd szélén állt. 1953-ban a kormány teljesen megszüntette a katolikus sajtót, beleértve a *Tygodnik Powszechny*-t, az utolsót, amelyet a püspöki kar katolikusnak ismert el és nagy olvasóközönséghez jutott el. Az 1950-ben kötött Megállapodás után fokozódtak a támadások a katolikus sajtó ellen, az ellenőrzésével az Egyházügyi Hivatal is foglalkozott. Az 1949. december 20-i törvény értelmében az egész sajtó terjesztését a „Ruch” nevű állami vállalatra bízták, azelőtt ez a plébániákon keresztül, ritkábban előfizetés útján történt. Az új szabályok szerint a posták és a vasutak csak olyan anyagot szállíthattak, amelyet a „Ruch” vállalat bízott rájuk. Ennek az lett a következménye, hogy néhány lap kiadását meg kellett szüntetni, mert a vállalat diktálta feltételek túlságosan hátrányosak voltak. A törvény tiltakozási hullámot váltott ki, ezért a végrehajtását 1951 januárjáig elhalasztották, és helyreállt a plébániákon és bizományosokon keresztül végzett terjesztés is. A „Ruch” tevékenysége nyomán néhány lap értékesítése 60–80%-kal csökkent. Ezenkívül a „Ruch” megkövetelte, hogy bocsássák rendelkezésére az előfizetők személyi adatait, a szállításokat késleltette, vagy nem adta át az anyagot és bürokratikus akadályokat támasztott. Az egyház tiltakozásainak nem volt hatása.¹⁵⁰

A katolikus lapok szerkesztőseit üldözték, főleg azért, mert az általuk közölt szövegek ellentétben álltak a hivatalos materialista ideológiával. Papokat, szerkesztőket, újságírókat kihallgatásra rendelték, megfigyeltek, házkutatást tartottak náluk, letartóztatták őket. A szigorú törvények és elsősorban az adótörvények súlyos pénzügyi gondokat okoztak a legtöbb katolikus lapnál. Sztálin halálakor az állami hatóságok nemcsak nekrológot követeltek a katolikus szerkesztőségektől, hanem kommentárokat és vezércikkeket is az elhunyt érdemeiről. A szerkesztőségek megkapták a központi sajtófelügyelet által már elkészített anyagot, hogy azt közöljék le, de inkább bezártak, mintsem vállaltak volna ilyen együttműködést. A katolikus sajtó ellen irányuló ellenséges propagandát kezdettől fogva a párt sajtó gyártotta; a célja a közvélemény felkészítése volt a katolikus sajtó és, következésképpen, az egyház ellen vívott végső csatára. A párt intézményei és az állami propaganda szervei gondosan figyelték az újságírás teljes spektrumát, és erre alapozva utasításokat adtak, hogyan küzdjenek hatékonyan a katolikus sajtó ellen.¹⁵¹ 1956 után a katolikus sajtó egy része helyreállt: kezdtek megjelenni a *Przewodnik Katolicki* és a *Tygodnik Powszechny* hetilapok, a *Znak* és a *Więź* havilapok.¹⁵² De a cenzúra nagyon szigorú maradt és kellemetlenségeket okozott. Az 1958. évi rendelkezések szerint

149 I. h. 31. 56. 64sk. 66–73.

150 STEFANIAK: *Polityka władz państwowych PRL wobec prasy katolickiej w latach 1945–1953*, i. m. 91–98.

151 I. h. 26. 43–57. 66. 98–172.

152 Paweł KĄDZIĘŁA: *Kościół a państwo w Polsce [Az Egyház és az állam Lengyelországban] 1945–1990*, Wrocław 1990. 55–57.

nagyobb példányszámot engedélyeztek a hitéleti jellegű lapoknak és kisebbet a vallási és társadalmi tematikájú kiadványoknak. Az egyházmegyei újságok kiadásának engedélyezése a püspökökre gyakorolt nyomás eszközeként szolgált. Saját egyházi nyomdák fenntartása tilos volt. Az egyháznak akkoriban szerény nyomdai felszerelése volt, főleg néhány sokszorosítógépe. Az ezekkel a gépekkel nyomtatott anyag mégis sértette az állam kiadói monopóliumát és független volt a cenzúrától. Annak ellenére, hogy született néhány ítélet a nyomdagépek használata miatt, a lengyel papok soha nem hagytak fel a sokszorosítógépek használatával. Ezért 1958 júliusában a hatóságok feltűnést keltve berontottak a częstochowai kegyhely közelében lévő prímási intézetbe és házkutatást tartottak. A katolikus sajtót még a 70-es években is korlátozták. 1981 után néhány lap (például a *Niedziela*) újra megjelent. Ugyanakkor megszületett az illegális sajtó. 1983-tól a lengyel egyháznak 29 kiadója volt. Léteztek kisebb egyházmegyei nyomdák, de egyetemeknek (Lublina Katolikus Egyetem, Katolikus Teológiai Akadémia) és szerzetesrendeknek is volt kiadójuk (pallottinusok, szaléziek). 89 katolikus lap jelent meg összesen 1,500.000 példányban.¹⁵³

A LEKGIGONDOZÁS KÜLÖNBÖZŐ FORMÁI A TOTALITÁRIUS ÁLLAMBAN

A háború után a kommunisták fokozatosan korlátozták az egyház lelkipásztori tevékenységét, míg a lengyel főpapok igyekeztek minél gyorsabban helyreállítani a rendes lelkipásztori munkát. Hlond prímás 1946. szeptember 8-án Mária Szepőlötelen Szívére bízta a lengyel nemzetet. Az 1949. augusztus 5-én a lelkiismeret szabadságáról kiadott rendelet valójában az egyház tevékenysége és élete ellen irányult. A kommunisták a szakrális épületek falai közé szerették volna zárni az egyházi életet: 1949. november 23-án megtiltották a csoportos zarándoklatokat, az egyházi területen kívüli körmeneteket, a területek megáldását, feszületek és szobrok állítását az utak mentén. Wyszyński bíborosnak fontos szerepe volt, aki gyakran összehívta a püspököket plenáris ülésre, azokat, akik maguk köré gyűjtötték a papokat, így ellensúlyozva a „hazafias papok” akcióit. Nőtt a hívek tudatossága is, világosan megértették, hogy a hitük nyilvános megvallása és a szentségi élet gyakorlása megtorlásokhoz vezethet.¹⁵⁴ Az akadályoztató és elnyomó intézkedések (a katolikus szervezetek, a sajtó, az oktatás megszüntetése) következtében a lelkipásztori munka gyakorlatilag a plébániákra korlátozódott. A háború utáni években nőtt a szentmisék, a szertartások és prédikációk száma, intenzifikáltak a szentségi életet, nagybőjti lelkigyakorlatokat tartottak minden plébánián. A lengyelek egyre nagyobb számban vettek részt a szentmiséken. A lelkipásztorok 1950-ben jól kihasználták a Szentévet és 1954-ben a Mária-évet a vallásos élet megerősítésére. A lelkigondozásban különös figyelmet szenteltek a házasságnak és a családnak, hogy megvédjék a híveket a tervbe vett elvilágiasítástól és az abortuszt legalizáló, 1956. évi rendelet következményeitől. A püspöki hivatalokban lelkigondozói részlegeket, családi tanácsadó pontokat hoztak létre, házasságra felkészítő tanfolyamokat és előadásokat tartottak, különleges

153 Marian MIKOŁAJCZYK: *Władza ludowa a diecezja częstochowska* [A népi hatalom és a częstochowai egyházmegye], Częstochowa 2000. 48; Janusz ODZIEMKOWSKI: *Prasa i wydawnictwa. Słowo koncesjonowane i wolne o Kościele* [Sajtó és kiadvállalatok. Engedélyezett és szabad szó az Egyházzól], in: Wysocki (szerk.): *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, i. m. 305–328.

154 I. h. 480sk.

vallási szertartásokat szerveztek apák és anyák részére. Igyekeztek megelőzni a válást és az abortuszt.

Speciális lelkigondozást nyújtottak a fiataloknak, akik a kommunisták célkeresztjében álltak. Az iskolai hitoktatás megszüntetése után az egyház a plébániákon és helyhez kötött katechetikai pontokon, gyakran magánlakásokon szervezte meg az oktatást. Kibontakozott a kegyhelyekre, elsősorban Częstochowába zarándoklók mozgalma. 1946 és 1985 között 71 kegyképet koronáztak meg, amelyek az általuk szerzett kegyelmekről váltak híressé. 1956 után nagy népszerűsége tettek szert a különböző szakmai csoportok és társadalmi rétegek zarándoklatai; a vallásos tiszteletnek ez a formája különösen nyugtalanította a kormányzatot. A hatóságok ádázan harcoltak a gyerekek, fiatalok és diákok számára tanszünetben szervezett lelkigondozás minden formája ellen. A kormányt főleg az új vagy szokatlan pasztorációs módszerek ingerelték (mint, például, misztériumjátékok és vallási témájú színdarabok a templomokban). A jótékonyági szervezetek számára rendezett adománygyűjtést büntették, úgyszintén hangerősítő berendezés elhelyezését a templomokban vagy a templomok előtti téren.¹⁵⁵ 1956 októbere után sok párttag pótolta a szentségi élet mulasztásait, egyházi házasságot kötöttek, megkeresztelték a gyermekeiket stb. 1958-tól, egy rövid enyhülés után a hatóságok újra igyekeztek akadályozni a templomok hitéletét. Az 1956-os változások után felélénkült az egyház lelkipásztori tevékenysége, amit Wyszyński bíboros tervezett meg egy különleges mariánus programban. 1956. augusztus 20-án a częstochowai kegyhelyen a lengyel katolikusok ünnepélyes fogadalmat tettek, amelynek szövegét a prímás írta még a börtönben. Óriási hatása volt a szavaknak, amelyeket a tömeg, több mint 1,000.000 ember ismételt meg: „Lengyelország Királynője, megígérjük!” Bohdan Cywiński történész írta, hogy „attól a pillanattól kezdve legalább egymillió lengyel szabad embernek érezte magát”.¹⁵⁶ Kiszabadulása után a prímás megnyitotta a Nagy Kilencedet Lengyelország megkeresztelkedésének ezeréves évfordulója előtt, vagyis a kilenc évnyi felkészülést az ünnepre (1957. május 5-től 1966. április 9-ig).¹⁵⁷ A Kilenced után kezdődtek a millenáris ünnepségek. A Nagy Kilencedhez tartozott Wyszyński prímásnak egy másik kezdeményezése: a XII. Piusz által megáldott częstochowai Madonna-ikon másolatának körútja minden lengyel

155 KONOPKA: *Religia w szkołach Polski Ludowej*, i. m. 283–288; Jan Żaryn: *Kościół w PRL* [Az Egyház a Lengyel Népköztársaságban], Varsó 2004. 65.

156 WYSZYŃSKI: *Zapiski więzienne*, i. m. 47sk. 249sk; Janina MICHALSKA: *Śluby Jasnogorskie. Powstania tekstu i przewiezienie go na Jasną Górę* [Częstochowai fogadalmak. A szöveg létrejötte és átvitele Częstochowába], in: RAINA: *Kardynał Wyszyński*, i. m. 2. kötet, 210; Bohdan CYWIŃSKI: *Wichrzyciel w purpurze. Program duszpasterski prymasa Wyszyńskiego w latach 1949–1970* [Zavartkeltő tényező bíborban. Wyszyński prímás lelkipásztori programja az 1949–1970 években], in: Krzysztof Dybciak (szerk.): *Prymas Wyszyński a kultura katolicka* [Wyszyński prímás és a katolikus kultúra], Varsó 2002. 35.

157 Stefan WYSZYŃSKI: *Program pracy duszpasterskiej w pierwszym roku Wielkiej Nowenny przed Milenium* [A lelkipásztori munka programja a Millennium előtti Nagy Kilenced első évében], in: WYSZYŃSKI: *Dzieła zebrane*, i. m. 3. kötet, Varsó 1999. 316–323; Zygmunt ZIELIŃSKI: *Polska dwudziestego wieku. Kościół - Naród - Mniejszości* [Lengyelország a XX. században. Egyház – Nemzet – Kisebbségek], Lublin 1998. 174–190; A Nagy Kilenced témái a következők voltak: I. év 1957/1958: Hűség Istenhez, a Kereszthez, az Evangéliumhoz, az Egyházhoz és annak főpásztoraihoz; II. év 1958/1959: A nemzet hűsége a kegyelemhez; III. év 1959/1960: Az élet az emberek világossága; IV. év 1960/1961: A házasság nagy szentség az Egyházban; V. év 1961/1962: A család Istennel lesz erős; VI. év 1962/1963: Az ifjúság hűsége Krisztushoz; VII. év 1963/1964: Hogy egymás szeressétek társadalomban; VIII. év 1964/1965: Új ember Krisztusban; IX. év 1965/1966: Vedd védelmed alá egész nemzeted (Mária-év). Lásd ŻARYN: *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce*, i. m. 219.

plébánián.¹⁵⁸ A Nagy Kilencedet, amely egy nagyszabású pasztorációs terv elgondolása volt, a kommunisták úgy értelmezték mint kihívást az állam ellen. Az ikon körútja során nagyon sok hívő vett részt a szertartásokon, és ez erősen cáfolta a kommunisták elképzelését, amelyet a vezetőik évek óta igyekeztek elültetni a társadalomban.¹⁵⁹ Az ikon útvonala mentén a kommunisták provokációkat rendeztek, vagy megállították az autót, hogy bosszantsák az embereket. Végül 1966-ban „letartóztatták” a kegyképet, az utazását megakadályozták. Attól kezdve a képkeretet hordozták végig az országon, az ikon nélkül. A kép csak hat évvel később tért vissza.¹⁶⁰

A kommunista rendszer éveiben zajlott a II. Vatikáni Zsinat, majd annak recepciója. A prímás és a püspöki kar elhatározásából az egész egyház részt vett az előkészületekben és később magán a zsinaton. Az első ülésszak alatt minden plébánia ún. „zsinati virrasztást” rendezett „a częstochowai Madonnával”, különleges szertartásokat, szentmiséket és imaalkalmakat. A második ülésszak alatt „zsinati jócselekedeteket” szerveztek. Az emberek a zsinat sikere érdekében vállaltak egy-egy jó cselekedetet, amelyeket a plébániák feljegyeztek a megfelelő könyvekbe. Ezután az egyházközségi küldöttségek elvitték a jócselekedeteket tartalmazó könyveket a częstochowai kegyhelyre, ott ostyát és gyertyát kaptak, hogy – a zsinat szándékainak megfelelően – használják fel a szentmise alatt a plébániájukon. A második ülésszak alatt a lengyelországi imaakció a következő mottó jegyében zajlott: „Legyőzöm önmagam az egyház győzelméért.” Az egyházmegyék küldöttségei akkor keresztekkel és rózsafüzérekkel érkeztek Częstochowába. Miután visszatértek az egyházközségekbe, zsinati imapanapot tartottak. Rómában a lengyel püspökök átadtak a pápának egy feljegyzést, amelyben kérték, hogy Szűz Máriát nyilvánítsa az Egyház Anyjának. Az utolsó zsinati ülésszakot Lengyelországban kísérő imaakció mottója ez volt: „Az Anyaszentegyház szolgálatára az egyház szabadságáért a modern világban”. Minden plébánia kiállított egy dokumentumot az Istenanya „szolgálatára” tett lelki felajánlásáról, majd a dokumentumokat tartalmazó könyveket Częstochowában helyezték el, onnan pedig elvitték egy Madonna-képet, amely aztán családról családra járt a plébánia területén.¹⁶¹ A zsinati reformokat fokozatosan és fölösleges kísérletezés nélkül kezdték alkalmazni Lengyelországban. 1970. november 29-én bevezették a lengyel nyelvű misézést. A 70-es és a 80-as években fokozatosan jelentek meg lengyelül a liturgikus könyvek: a lectionarium (1972–1976), a misekönyv és a breviárium (1986).

158 Stefan WYSZYŃSKI: *Wszystko postawiłem na Maryję* [Mindent Máriára tettem], Párizs 1980. 139sk; Maria OKOŃSKA: *Wszystko postawiłem na Maryję!* [Mindent Máriára tettem!], in: Stefan BUDZYŃSKI (és mások): *Sluga Boży Stefan kardynał Wyszyński* [Isten Szolgája Stefan Wyszyński] 1901–1981, Varsó 2000. 308–309; Anna RASTAWICKA: *Z historii Nawiedzenia* [A kegykép körútjának történetéből], in: Stefan WYSZYŃSKI: *Śladami Nawiedzenia* [A kegykép körútja nyomában], Varsó 1993. 5sk; RAINA: *Kardynał Wyszyński*, i. m. 3. kötet, 52; MICEWSKI: *Stefan kardynał Wyszyński*, i. m. 158.

159 Zygmunt ZIELIŃSKI: *Kościół w kręgu rzeczywistości politycznej* [Az Egyház a politikai valóságban], Lublin 2003. 172.

160 Stefan WYSZYŃSKI: *Zapiski milenijne. Wybór z dziennika „Pro memoria” z lat 1965–1967* [Millenniumi jegyzetek. Válogatás a „Pro memoria” naplóból 1965–1967-ből], Varsó 1996. 116–118. 169. 200sk. 229; Zygmunt ZIELIŃSKI: *Boski czy ludzki? Kościół w Polsce i na świecie, wczoraj i dziś* [Isteni vagy emberi? Az Egyház Lengyelországban és világszerte, tegnap és ma], Częstochowa 2002. 211–213; Józef WÓJCIK: *... i wróciła na szlak nawiedzenia* [... és visszatért a látogatás útjára], Suchedniów 1976. Róma 1982; Helena DĄBRÓWKA: *I pomogliśmy Jej wrócić...* [És segítettünk Neki visszatérni...], in: *Biuletyn Zgromadzenia Sióstr Szużek Najświętszej Mary Panny Niepokalanej* 22 (1966) 13–21.

161 RAINA: *Kardynał Wyszyński*, i. m. 4. kötet, Varsó 1994. 22. 30sk. 142–144; uő: *Kardynał Wyszyński*, 5. kötet, Varsó 1996. 11–112. 277sk.

PÜSPÖKKARI KONFERENCIÁK, KÖZLÖNYÖK ÉS LELKIPÁSZTORI KÖRLEVELEK

A lengyel egyház háború utáni történetében fontos helyet foglalnak el a püspöki konferenciák. Nem sokkal a háború befejezése után, 1945. június 26–27-én Krakkóban ült össze először hét püspök Adam Stefan Sapieha érsek elnökletével. A háború utáni Lengyelország első teljes létszámú püspökkari konferenciájának az 1945. október 3–4-i ülést ismerik el, amelyre Częstochowában került sor Lengyelország prímása, August Hlond bíboros elnökletével. 1989-ig 238 plenáris konferenciát tartottak.¹⁶² A püspökkari konferencia elnökei Lengyelország prímásai voltak: August Hlond, Stefan Wyszyński és Józef Glemp. A kommunista korszakban nagyon megnőtt a prímások tekintélye (és 1946 februárjától haláláig, 1951. július 23-ig Stefan Sapieha bíborosé is) a pápától kapott különleges jogköröknek (*facultates specialissimae*) köszönhetően. Rögtön a háború után Hlond és Sapieha bíborosok a püspökkari titkárral megalakították a lengyel püspökkari konferencia nem hivatalos elnökségét. Amíg Wyszyński letartóztatásban volt (1953–1956), a püspöki kar elnökének tisztét a lódzi püspök, Michał Klepacz töltötte be.¹⁶³ Akkoriban nagyon korlátozott lehetőségek voltak arra, hogy a püspökök plenáris ülésre gyűljenek össze. A II. Vatikáni Zsinat felértékelte a nemzeti püspökkari konferenciákat. Abban az időszakban dolgozták ki a lengyel püspökkari konferencia szabályzatát, amelynek 1969-ben írott szövegében az áll, hogy a konferencia elnökének mindig Lengyelország prímásának kell lennie *ratione eximiae honoris praerogativae tituloque summae auctoritatis antiquitus summae aestimatae*. Az elnökhelyettes, a titkárt és a bizottsági elnököket pedig a konferencia tagjai választották. 1987-ben új szabályzat született, amely szerint a konferencia elnökét is választják.¹⁶⁴

Az elnök segítségére volt az elnökhelyettes. Ezt a tisztséget Karol Wojtyła bíboros (1969-től 1978-ig) és Franciszek Macharski bíboros (1979-től 1994-ig) töltötte be. Fontos szerepe volt a lengyel püspöki kar titkárának. A kommunista korszakban ezt a feladatot a következő püspökök látták el: Stanisław Łukomski (1926–1946), Zygmunt Choromański (1946–1968) és Bronisław Dąbrowski érsek (1969–1993). A titkár az elnökkel együtt készítette elő a konferencia üléseit.¹⁶⁵ A konferenciát segítette a Lengyel Püspökkari Titkár 1946-ban létesített Hivatala (későbbi nevén Lengyel Püspöki Kar Titkársága). A titkárság koordinálta a püspökkari konferencia munkálatait, segített a prímásoknak különleges jogkörük gyakorlásában és tartotta a kapcsolatot a kormánnyal. Az elnök körül kialakult egy főbizottságnak is nevezett testület, amely összehangolta és irányította a konferencia munkálatait. 1946-tól bíborosok és érsekek, a püspökkari titkár és néhány szavazással választott püspök tartozott ebbe a csoportba. 1949/1950-ben a főtanács azokat a főpapat beválasztotta, akik részt vettek a püspöki kar és a kormány vegyes bizottságának munkájában. A főtanács ülései rendszerint megelőzték a

162 Edward SZTAFROWSKI: *Konferencje Biskupie. Studium historyczno-kanoniczne* [Püspöki Karok. Történelmi-kanonjogi tanulmány], Varsó 1984. 33–38; Jan Żaryn: *Dzieje Konferencji Episkopatu Polski w zarysie* [A Lengyel Püspöki Kar vázlatos története] 1919–1945–1989–2000, in: *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski* [A Lengyel Püspöki Kar Közleményei] 1945–2000, Poznań 2006. 9–13.

163 Krzysztof GRUCZYŃSKI: *Biskup Michał Klepacz* [Michał Klepacz püspök] 1893–1967, Łódź 1993. 274–283; Jerzy MYSZOR: *Biskup Michał Klepacz, przewodniczący Episkopatu Polski 1953–1956*, i. m. 67–89;

164 RAINA: *Kardynał Wyszyński*, i. m. 8. kötet, Varsó 1998. 222sk.

165 ŻARYN: *Dzieje Konferencji Episkopatu Polski w zarysie*, i. m. 19sk. 25sk; RAINA: *Rozmowy biskupa Dąbrowskiego z władzami PRL*, i. m.; uő: *Arcybiskup Dąbrowski – rozmowy watykańskie*, i. m.; uő: *Arcybiskup Bronisław Dąbrowski. Portret* [Dąbrowski érsek. Arckép], Varsó 2008.

konferencia plenáris üléseit. 1969-től ez a tanács hozhatott döntéseket két plenáris ülés közötti szünetben. Ha nem volt lehetséges konzultálni valamennyi püspökkel, akkor a főtanács közzé tette a saját dokumentumait. Az is előfordult, hogy a prímás egyedül adott ki hivatalos dokumentumokat a főtanács nevében, vagy úgy döntött, hogy zárolja a főtanács vagy az egész konferencia által kidolgozott dokumentumokat. A következő ülésen a tanács elfogadta a prímás döntéseit. A püspökkari konferencián belül működtek bizottságok, amelyek a prímás vagy az elnökség kérésére alakultak. Wyszyński prímás kormányzásának első két évében a legtöbb ülést Krakóban tartották Sapieha bíboros előrehaladott kora miatt, aki a város püspöke volt. Később a plenáris ülések szokásos helyszíne Varsó lett, de a püspökök a fővároson kívül a częstochowai kegyhelyen is üléseztek. Évforduló vagy ünnep alkalmából olykor más településeken tartottak ülést.¹⁶⁶ 1963-ig a lengyel püspökkari konferencia ülésein csak a megyéspüspökök és azok vettek részt, akik megyéspüspöki jogokkal rendelkeztek (apostoli kormányzók a nyugati és az északi területeken), valamint a püspökkari titkár. 1963 után segédpüspökök is részt vettek az üléseken, bár hivatalosan csak 1987-ben csatlakoztak. 1969-ben kimondták, hogy a püspökkari konferencia tagjai megyéspüspökök, koadjutorok, segédpüspökök és címzetes püspökök. Az 1987. évi szabályzat a segédpüspököknek biztosította a felszólalási jogot, de rögzítette azt a szokást is, hogy csak megyéspüspökök üléseznek. Wyszyński és Glemp prímások a plenáris ülések előtt rendszerint összehívták az megyéspüspököket. Ezeken az összejöveteleken születtek meg a döntések, amelyeket aztán közöltek az egész konferenciával.¹⁶⁷ A püspökkari konferencia rendkívüli üléseinek vendége volt II. János Pál 1979-ben, 1983-ban és 1987-ben, Lengyelországban tett látogatásai alkalmával.¹⁶⁸

Az ülések és a konferencia által kiadott közlemények témáját a lengyel egyháznak és prímásának sajátos szerepe határozta meg. A püspöki kar által vizsgált témák egyház és állam viszonyával és a prímás különleges jogainak gyakorlásával függtek össze. A háborút követő első időszakban a nyugati és az északi területek problémájáról volt szó. Később a püspökkari közlemények a Vatikán és a kormány képviselőinek tárgyalásairól tájékoztatták a társadalmat. II. János Pál pápasága alatt gyakran hivatkoztak a pápa személyére, cselekedeteire és tanítására. Hangsúlyozták az emberi jogokat és hogy meg kell oldani a különböző társadalmi problémákat; mindig napirenden voltak a hitoktatás és a szakrális épületek kérdései, megemlékeztek a jelentős évfordulókról. A konferencia közleményeit, amelyek tekintettel a kormány politikájára rövidek és tömörek voltak, felolvasták a templomokban. 1968-ig nem terjesztették rendszeresen. Jan Żaryn professzor szerint a közleményeken keresztül „folyamatosan lelkiprátorokat tartottak a nemzetnek”.¹⁶⁹ A plenáris ülésekre összegyűlt püspökök lelkipásztori körleveleket is

166 ŻARYN: *Dzieje Konferencji Episkopatu Polski w zarysie*, i. m. 27sk; Például 1984. június 16-17-én Radomban Szent Kazimir herceg halálának negyedik centenáriuma alkalmából, lásd RAINA: *Rozmowy biskupa Dąbrowskiego z władzami PRL*, i. m. 2. kötet, 73–75.

167 ŻARYN: *Dzieje Konferencji Episkopatu Polski w zarysie*, i. m. 16sk. 20sk.

168 Giovanni Paolo II: *L'unità tipica dei vescovi polacchi sorgente riconosciuta di forza spirituale* [A lengyel püspökök tipikus egysége a lelki erősség elismert forrása], in: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II* [II. János Pál tanítása], 2. kötet, Vatikánváros 1979. 1432–1445; uő: *La verità, prima e fondamentale condizione del rinnovamento sociale* [Az igazság a társadalmi megújulás első és alapvető feltétele], in: i. m. 6.1 kötet Vatikánváros 1983. 1585–1594; uő: *Il secolo XX è il tempo della nuova sfida contenuta nell'ideologia del marxismo dialettico*, [A XX. század az új kihívás ideje, amely a dialektikus marxizmus ideológiája], in: i. m. 10.2. kötet, Vatikánváros 1983. 2236–2241.

169 ŻARYN: *Dzieje Konferencji Episkopatu Polski w zarysie*, i. m. 15. 31–43; Artur SZYMZYK: *Teologia Komunikatów Konferencji Episkopatu Polski z lat 1945–2000* [A Lengyel Püspöki Kar 1945–2000 közti

intéztek a hívekhez. A sztálinizmus éveiben ezeket a leveleket gépelt formában küldték el a plébániáknak. A következő időszakban cenzúrázták a leveleket, és előfordulhatott, hogy a primás vagy a főtanács politikai okokból egy levél visszavonásáról döntött. A lelkipásztori körlevelek fontos témákat érintettek és az egyház tanításait fejtették ki. Elegendő emlékeztetni a háború utáni első levelek címére: „A katolikus házasságról” (1945), „Isten Szellemének uralmáról Lengyelországban” (1946), „Az országgyűlési választásokról” (1946).¹⁷⁰ 1968 szeptemberétől a lengyel püspökkari konferencia kezdte terjeszteni a *Pismo Okólne* (Körlevél) c. heti értesítőt, amely 1993 végéig rendszeresen megjelent és a lengyel püspöki kar sajtóirodája adta ki. Az egyház dokumentumait és a legújabb eseményekkel kapcsolatos legfontosabb információkat tartalmazta, de válaszolt a kormánynak az egyház ellen felhozott vádjaira is. Az értesítőt eleinte gépelve tették közzé, ami lehetővé tette a cenzúra megkerülését. A kiadványt rövidített formában is ki nyomtatták „Nouvelles de la vie religieuse en Pologne” címmel.¹⁷¹

A VATIKÁNI DIPLOMÁCIA ÉRTÉKELÉSE (AGOSTINO CASAROLI, LUIGI POGGI)

1965-től kezdve Mons. Agostino Casaroli tárgyalta a kommunista kormánnyal VI. Pál nevében. Lengyelországi küldetése folyamatosan nyugtalanította a primást és a püspöki kart, nehogy a Szentszék a lengyel püspökök háta mögött hozzon döntéseket, mert az megnehezítette volna a lengyel egyház helyzetét, a Szentszék pedig a kommunisták által állított csapdába került volna.¹⁷² A varsói kormány, amely folyamatosan igyekezett a primás és a püspöki kar „feje fölött” létesíteni kapcsolatokat a Szentszékkel, 1965-ben a római lengyel nagykövet, Adam Willmann közvetítésével felvette a kapcsolatot Mons. Casarolival. A lengyel–vatikáni kapcsolatok problémáját abban a pillanatban VI. Pál esetleges lengyelországi látogatásának kérdése uralta, amelyre végül soha nem került sor a kommunisták hibájából. A kormány azt javasolta Mons. Casarolinak, hogy kezdjen titkos tárgyalásokat a primás tudta nélkül. A vatikáni diplomata kezdetben hitt a kormánynak ígéreteinek. Később azonban kiismerte a kommunisták manővereit és fondorlatait, úgyhogy tájékoztatta a primást a helyzetről. A bíboros azt javasolta, hogy a Szentszék Lengyelországba küldene egy hivatalos küldöttséget két vagy három hónapra, hogy a

Közleményeinek teológiája], Olsztyn 2006. Lásd még: *Listy pasterskie Episkopatu Polski* [A Lengyel Püspöki Kar lelkipásztori körlevelei] 1945–1974, Párizs 1975; *Listy pasterskie Prymasa Polski oraz Episkopatu* [Lengyelország Primása és a Püspöki Kar lelkipásztori körlevelei] 1975–1981, Párizs 1988; *Listy pasterskie Episkopatu Polski* [A Lengyel Püspöki Kar lelkipásztori körlevelei] 1945–2000, 1-2. kötet, Marki 2003.

170 Józef GLEMP [Bevezetés], in: *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945–2000*, i. m. 1-2. kötet, V–VI; A kiadótól, i. h. VII; Andrzej GÁŁKA: *Szkieł do Dziejów Kościoła w Polsce 1945–2000*, XXXII.

171 ŻARYN: *Dzieje Konferencji Episkopatu Polski w zarysie*, i. m. 35–38.

172 CASAROLI: *Il martirio della pazienza*, i. m. 257–260; Peter RAINA: *Cele polityki władz PRL wobec Watykanu. Tajne dokumenty* [A népi Lengyelország kormánya politikájának céljai. Titkos dokumentumok] 1967–1989, Varsó 2001. 34; Roberto MOROZZO DELLA ROCCA: *Tra Est e Ovest. Agostino Casaroli diplomatico vaticano* [Kelet és Nyugat között. Agostino Casaroli vatikáni diplomata], Milano 2014. 7–11. 27–49; Achille SILVESTRI: *Introduzione* (Bevezetés), in: Casaroli: *Il martirio della pazienza*, i. m. VII–XXVII; Carlo FELICE CASULA: *Agostino Casaroli: nota biografica* [Casaroli életrajza], in: Casaroli, *Il martirio della pazienza*, i. m. XXXI–XXXV; Andrzej GRAJEWSKI: *La lunga strada verso la normalizzazione* [A hosszú út a normalizálódás felé], in: *25 anni dal ristabilimento delle relazioni diplomatiche fra la Santa Sede e la Polonia* [Az Apostoli Szentszék és Lengyelország diplomáciai kapcsolata újjáfelvételének 25 esztendeje], Varsó 2014. 111.

helyszínen mérhesse föl a lengyelországi helyzetet és folytassa ott az esetleges tárgyalásokat a kormánnyal. Az ötlet nem tetszett a lengyel hatóságoknak, amelyek maguk akarták tájékoztatni a Szentszéket a helyzetről.¹⁷³ Végül Casaroli, miután tanácskozott a primással és engedélyt kapott a kormánytól, 1967-ben, három szakaszra osztva lengyelországi látogatását, bejárta a lengyel egyházmegyéket (február 14-től március 7-ig, március 12-től 25-ig és március 30-tól április 7-ig). Évekkel később ezt írta: „Azt hiszem, a Szentszék soha nem tudott ennyi és ilyen beszédes adatot összegyűjteni első kézből, egy kommunista országban, egy nagy nép tényleges lelkiállapotáról, félelmeiről és várakozásairól, amely szilárdan kitartott atyái hite és egyháza mellett egy olyan rendszerben, amely mindkettőt meg akarta semmisíteni.”¹⁷⁴

Lengyelországi tartózkodása során egy olyan egyház képe rajzolódott ki előtte, amely igazságos megállapodást szeretett volna az állammal, és kétségei támadtak afelől, hogy a kormány valóban akarja-e ugyanezt. A kommunista kormánnyal folytatott tárgyalásokon a vatikáni diplomata javasolta, hogy a Szentszéknek legyen egy állandó képviselője Lengyelországban. Lengyelország és a Szentszék kölcsönös kapcsolatainak elhidegülése akkor kezdődött, amikor az államtanács elnöke, Edward Ochab 1967-ben Rómába látogatott, és nem akart találkozni a pápával.¹⁷⁵ A tárgyalások akkor kezdődtek újra, amikor Edward Gierek került hatalomra. Mons. Casaroli tárgyalópartnere Aleksander Skarżyński, az Egyházügyi Hivatal igazgatója volt. A kormányt képviselő fél folyamatosan ahhoz a feltételhez ragaszkodott, hogy zárják ki a tárgyalásokból a primást és a püspöki kart, valamint azt az előjogot követelte, hogy a püspököket, sőt, a püspöki kar elnökét is a kormány hozzájárulásával (*nulla osta*) nevezzék ki. Mons. Casaroli hátrahagyott irataiban az áll, hogy olyan benyomása volt, mintha Magyarország vagy Csehszlovákia, ha nem egyenesen a Szovjetunió kormányának képviselőivel beszélne. 1971-ben újabb tárgyalásokra került sor a kormány képviselőivel, és 1973-ban Helsinkiben közvetlenül a külügyminiszterrel, Stefan Olszowski-val beszélt, akit néhány hónappal később fogadott a pápa. Wyszyńskit az a gondolat kínozza, hogy a Szentszék többet foglalkozik a kommunistákkal való kapcsolatok létrehozásával, mint a katolikus nemzet érdekeivel. 1974 februárjában Casaroli először látogatott hivatalosan Lengyelországba a külügyminiszter meghívására. A látogatás programjában a kormány nem adott alkalmat a primás megjelenésére.¹⁷⁶ Az 1974. július 6-i tárgyalásokat követően állandó munkakapcsolat jött létre, amit a Szentszék és Lengyelország állandó kapcsolatainak fejlesztésével foglalkozó, megfelelő munkacsoportok létrehozása követett. A vatikáni küldöttség vezetője Mons. Luigi Poggi apostoli nuncius lett különleges megbízásokkal, a kormány küldöttségét Kazimierz Szablewski meghatalmazott követ vezette. Mint az állandó kapcsolatokkal foglalkozó csoport vezetője Mons. Poggi először 1975. február 25-én érkezett Lengyelországba. Az Apostoli Szentszék képviselője, különleges jogköre

173 Az 1966. október 24-i tárgyalást követően a primás ezt nyilatkozta; „Kifejezem örömemet e váratlan látogatás miatt. Kedvező körülményt látok abban a tényben, hogy Mons. Casaroli helyszínen tanulmányozhatja a helyzetet, láthatja, mennyire eltér a többi csatlós államtól. Szükséges tudni, hogy ne hozzon olyan döntéseket, amelyek elegendők lehetnek Magyarországon, Csehszlovákiában vagy Jugoszláviában, de nem elegendők Lengyelországban.” RAINA: *Cele polityki władz PRL wobec Watykańu. Tajne dokumenty*, i. m. 53.

174 Józef KOWALCZYK: *Nuncjatura Apostolska. Dom Papieski w Warszawie* [Apostoli nunciatúra. A pápa háza Varsóban], Varsó 2009. 229sk.

175 CASAROLI: *Il martirio della pazienza*, i. m. 295–297. 300–313.

176 GRAJEWSKI: *La lunga strada verso la normalizzazione*, i. m. 114.

birtokában, olykor átlépte az illetékessége határait és a primásnak fenntartott területre lépett. Nem ismerte jól az egyház helyzetét Lengyelországban, sokszor türelmetlenül viselkedett. A lengyel püspököket nyugtalanították a varsói nunciatura épületének helyreállítására tett erőfeszítései. Úgy értelmezték, hogy ezzel nyomást gyakorol a primásra azért, hogy fogadja el a diplomáciai kapcsolatokat felvételét Lengyelország és a Vatikán között. Egy elterjedt vélemény szerint Mons. Poggi szeretett volna apostoli nuncius lenni Lengyelországban. A kommunista kormány elégedetten látta ezt a törekvést, Poggi látogatásai mégsem hoztak semmilyen látható fejlődést a lengyel–vatikáni kapcsolatokban, kivéve Edward Gierek vatikáni látogatásának az előkészítését. Vatikáni részről szilárdan kitartottak amellett, hogy a Szentszéknek állandó delegátusra van szüksége Varsóban. A lengyel egyház megértette, hogy a kormány majd a delegátusnak fog panaszkodni a püspökökre, és a személyét propagandacélokra fogják felhasználni, ezért a püspöki kar igyekezett késleltetni a jövetelét. VI. Pál halála után az államtitkárság felkérte Poggit, hogy utazzon Lengyelországba mint apostoli delegátus. Wyszyński bíboros azonban tiltakozott e rendelkezés ellen. I. János Pál rövid pápasága és II. János Pál megválasztása után a helyzet alapvetően megváltozott.¹⁷⁷ „A lengyel pápának nem volt szüksége közvetítőkre a lengyel egyházzal tartandó kapcsolatokhoz.”¹⁷⁸ Az új pápa hangsúlyozta, hogy Lengyelországban normalizálni kell az egyház helyzetét, ehhez hozzátartozik egy apostoli delegátus jelenléte is, de tájékoztatta a püspököket, hogy az nem Mons. Poggi lesz. Egyébként Poggi tisztában volt azzal, hogy a lengyel püspökök nem szívesen látják. Nem sokkal később volt alkalma megismerni a kommunisták másik oldalát is, amikor a hadiállapot kihirdetése után Lengyelországba küldték mint a pápa képviselőjét. Mons. Poggit egy olyan nyitottság jellemezte, amelyet egyesek hiszékenységgnek vagy naivitásnak neveztek. A kommunistákkal szemben folytatott politikáját túl könnyelműnek és engedékenységre hajlamosnak tartották. Utódja 1986. november 17-én érkezett először Lengyelországba Mons. Francesco Colasuonno személyében.¹⁷⁹

A keleti tömb egyik országában sem voltak ilyen szintű kapcsolatok, mint Lengyelország és a Szentszék között. Hozzá kell tenni, hogy az Apostoli Szentszék tényezői nem igen tudták érvényesíteni Lengyelországban a más kelet-európai államokban szerzett tapasztalatokat. A kommunista korszakban a Vatikánnak nem volt semmilyen állandó képvisellete Lengyelországban, pedig a kormány tett erre több erőfeszítést, hiszen ez a megoldás, azon kívül, hogy a primás és néhány, a rendszer számára kényelmetlen püspök

177 CASAROLI: *Il martirio della pazienza*, i. m. 314sk; Wojciech Góralski; *Reaktywowanie i działalność Nuncjatury Apostolskiej w Polsce* [A lengyelországi apostoli nunciatura reaktivizálása és tevékenysége] 1989–1999, in: *Z papierstwa przez dzieje*, i. m. 111; Kowalczyk: *Nuncjatura Apostolska*, i. m. 229; GRAJEWSKI: *La lunga strada verso la normalizzazione*, i. m. 115; RAINA: *Arcybiskup Dąbrowski – rozmowy watykańskie*, i. m. 171sk. 246sk. 252. 465.

178 GRAJEWSKI: *La lunga strada verso la normalizzazione*, i. m. 115.

179 Zygmunt ZIELIŃSKI: *Poggi, Luigi*, in: *Encyklopedia Katolicka*, 15. kötet, Lublin 2011. coll. 979sk; RAINA: *Arcybiskup Dąbrowski – rozmowy watykańskie*, i. m. 211. Hozzá kell tenni, hogy Casaroli 1979-ben II. János Pál pápa látogatása céljából utazott Varsóba, hogy kapcsolatba lépjen a lengyel hatóságokkal. A pápai látogatás folyamán pedig al-államtitkárként kísérte őt. 1981-ben, már mint bíboros államtitkár, Wyszyński bíboros temetési szertartását vezette, mint a pápa képviselője, aki akkor a merényletet követően kórházban volt. A nyolcvanas években újból két alkalommal kísérte el a pápát lengyelországi lelkipásztori látogatásai folyamán. 1990 júniusában volt utoljára Lengyelországban, amikor a krakkói teológiai karon *honoris causa* doktori címet kapott. Lásd CASAROLI: *Il martirio della pazienza*, i. m. 318sk.

kiküszöbölését lehetővé tette volna, nagyon előnyös lett volna a propaganda szempontjából is.¹⁸⁰

A NORMALIZÁLÓDÁS FELÉ VEZETŐ ÚTON (1981–1989)

Az 1980. augusztusi események (a sztrájkok és a „Solidarność” megalakítása) után a főpapság és a kormány is meg volt győződve arról, hogy eljött az idő a lengyel egyház helyzetének rendezésére. A vegyes bizottság 1980. november 20/21-i ülésén létrehozták a jogi csoportot a kapcsolat kölcsönös szabályozása érdekében.¹⁸¹ Számos tárgyalás során megállapodtak abban, hogy a csoportnak két tervet kell kidolgoznia: az államtanács és a lengyel püspöki kar közös nyilatkozatának tervét a kapcsolat kölcsönös szabályaival és egy sajátos jogszabályokat tartalmazó törvénytervezetet az államnak a lengyel egyházhoz való viszonyáról. Ezenkívül ki kell dolgozni, mint mellékletet, a katonai lelkigondozás szabályzatát. A tárgyalások nehezen mentek. Az egyik kényes pont a görögkatolikus egyház *státusa* volt, amelyet a Szovjetunióban 1946-ban megszüntettek, míg Lengyelországban a kormány úgy tett, mintha nem tudna a létezéséről. Egy másik probléma volt a megyéspüspökök kinevezése. Az állami hatóságok már nem ragaszkodtak az 1956. évi rendelet alkalmazásához és a plébánosok kinevezésének ellenőrzéséhez, de azért a minisztertanács elnökségének előzetesen jóváhagyásához igen, ami a püspökjelölteket illeti, mert a kormány felfogásában a püspöki kinevezések a Vatikánból, vagyis külföldről származnak. A vélemények eltértek a katonai lelkigondozás kérdésében is, ahol furcsa helyzet állt fenn: a lengyel hadsereg esperesét a honvédelmi miniszter nevezte ki, ugyanakkor az állam ellenezte a katonai ordinariátus létrehozását. A többi kérdés, a lelkipásztori szolgálat a kórházakban és a börtönökben, valamint az iskolán kívüli katechetikai oktatás nagyobb problémák nélkül megoldódott. A hatóságok hozzájárultak, hogy az egyház jótékonyági, tudományos és kiadói tevékenységet folytasson, katolikus szervezeteket és alapítványokat hozzon létre. A finanszírozási kérdésekben is megállapodtak. A záró dokumentumokat 1983. december 14-én lepecsételték, pedig akkor még sok probléma nem volt megoldva. Ebben az időszakban, a hadiállapot eltörlése után a hatóságok attól tartottak, hogy az egyház, ha megerősödik a helyzete, megkerülhetetlen tárgyalófélévé válhat a politikai tárgyalásokon.¹⁸² 1983-ban Kiszczak tábornok, belügyminiszter ezt mondta: „Ebben a rendszerben, amely nem fog megváltozni, az egyháznak meg kell találnia a maga helyét.” A kormány nem fogadta el a jogi csoport által kidolgozott dokumentumokat, ezért az ügy kb. három évig holtpontra maradt.¹⁸³ A kérdés II. János Pál 1987-ben tett harmadik lengyelországi látogatása után merült fel ismét. A hatóságok létrehoztak egy csoportot, amelynek koordinálnia kellett volna az 1983-ban félbeszakadt munkálatokat. A püspöki kar ugyanazt a feltételt szabta, amelyet már a tárgyalások elején is: először el kell fogadni az állam és a katolikus egyház viszonyáról szóló törvényt. Társadalmi támogatást keresve, de az ellenzék részvétele nélkül dolgozni kezdtek az egyház *státusának* szabályozásán. A céljuk már nem az állam

180 ŻARYN: *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce*, i. m. 325–327.

181 Andrzej STELMACHOWSKI: *W drodze do regulacji stosunków między państwem a Kościołem* [az állam és az Egyház közötti viszony szabályozásának útján] 1980–1989, in: *Z papieżem przez dzieje*, i. m. 104.

182 STELMACHOWSKI: *W drodze do regulacji stosunków między państwem a Kościołem 1980–1989*, i. m. 105–108.

183 STELMACHOWSKI: *W drodze do regulacji stosunków między państwem a Kościołem 1980–1989*, i. m. 108.

egyházhoz való viszonyának kinyilvánítása volt, sokkal inkább egy Lengyelország és az Apostoli Szentszék közötti „konvenció” tervének előkészítése. Andrzej Stelmachowski professzor kiemeli, hogy akkor még nem konkordátumról volt szó, mert a kormányzati fél úgy vélte, hogy a konkordátum mint nemzetközi megállapodási forma elavult, és más megoldásokat kell keresni.

A munka során fel kellett használni egy tervezetet, amely megelőzte az állam és az egyház viszonyáról szóló törvényt, de amelyet most helyesbíteni kellett. Ennek a dokumentumnak az volt a rendeltetése, hogy a tervezett „konvenció” végrehajtási eljárását tartalmazza. A már egyébként is elég lendületesen folyó munka felgyorsult a kommunisták és a demokratikus ellenzék kerekasztal-tárgyalásai során. Az állami hatóságoknak abban a pillanatban szükségük volt az egyház jelenlétére mint kezesre, aki szavatolja az ellenzékkel éppen körvonalazódó megállapodás végrehajtását. Ez a helyzet lehetővé tette, hogy az egyház feltételeket szabjon az államban elfoglalt *státusát* meghatározni hivatott törvény kimunkálása során. 1989 márciusában a püspökkari konferencia és a LEMP KB politikai bizottsága elfogadta a törvénytervezetet. Mivel a „konvenció” még nem volt készen, a törvényt úgy korrigálták, hogy ideiglenesen független legyen. Megoldatlan kérdés maradt a püspökök kinevezése. A kormány nem egyezett bele abba, hogy hivatalosan eltöröljék az 1956. évi rendeletet; az egyházat képviselő fél azonban elszántan védelmezte a szabadságát. Végül megállapodtak abban, hogy „a múltban folytatott gyakorlatot” fogják követni, de mindegyik fél a saját értelmezésében: a kormány az 1956. évi rendelet szerint, a főpapság pedig egy újabb szokás szerint, vagyis az állami hatóságok ellenvetéseinek figyelembevételével nélkül. 1989. április 4-én lepecsételték az elkészült tervezeteket, és a parlament már május 17-én módosítások nélkül elfogadta a törvényt, amely teljesítette az egyház által régén felvetett követeléseket: a jogi személyiséget, a vallásszabadságot és a katolikus szervezeteket, de a saját nyomdák és tömegtájékoztatási eszközök engedélyezését is. A parlament határozata megnyitotta az utat az egyház javainak visszaszolgáltatása előtt is.¹⁸⁴

A hatóságok arra számítottak, hogy az egyház iránt tanúsított jóindulat majd ahhoz vezet, hogy semleges marad az első, részlegesen szabad országgyűlési választások idején, 1989 júniusában. A püspökök ugyan általában távolságot tartottak a választásoktól, de a papság lelkesen támogatta a „Solidarność” állampolgári bizottságait, ami különböző formákat öltött: pénzt és aláírásokat gyűjtöttek a jelöltek listájára, a helyi bizottságok rendelkezésére bocsátották a templomokat stb. A kormány tisztában volt ezzel a támogatással és élesen bírálta. A püspökök a megfélemlítéssel szemben és attól tartva, hogy az állambiztonsági szolgálatok és a hadsereg esetleg beavatkozik, támogatták a választási törvények módosítását, amelyet a választások második fordulója előtt vezettek be. Feltehetően Glemp primás javasolta Lech Wałęsának, hogy jelölje kormányfőnek Tadeusz Mazowieckit. Az egyház támogatása segített a demokratikus ellenzéknek legyőzni a

184 STELMACHOWSKI: *W drodze do regulacji stosunków między państwem a Kościołem 1980–1989*, i. m. 108sk; GÓRALSKI: *Reaktywowanie i działalność Nuncjatury Apostolskiej w Polsce (1989–1999)*, i. m. 112. Zygmun KAMIŃSKI: *Kilka uwag o pracach nad ustawą o stosunku państwa do Kościoła w PRL* [Néhány megjegyzés a Lengyel Népköztársaság állama és egyháza közötti viszonyról szóló törvény előkészítéséhez], in: Andrzej LUTER (szerk.): *Na przełomie wieków. Księga jubileuszowa dedykowana pierwszemu biskupowi łowickiemu Alojzemu Orszulikowi* [Évszázad határán. Alojzy Orszulik első łowiczi püspöknek dedikált jubileumi könyv], Łowicz 2005. 59–66; Alojzy ORSZULIK: *Czas przełomu. Notatki Ks. Alojzego Orszulika z rozmów z władzami PRL w latach 1981–1989* [Az áttörés ideje. Rev. Alojzy Orszulik följegyzései a Lengyel Népköztársaság kormányával való tárgyalásokról 1981–1989 között], Varsó–Ząbki 2006.

kommunistákat és ezáltal előidézni a Lengyel Népköztársaság összeomlását. Az egyház egyik legnagyobb sikere az volt, hogy sikerült vérontás nélkül megvalósítani a rendszer átalakítását.

A DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK HELYREÁLLÍTÁSA A SZENTSZÉKKEL

Az apostoli nuncius, Filippo Cortesi érsek 1939 szeptemberében hagyta el Lengyelországot. Nem volt már lehetősége teljesíteni a megbízatását, bár soha nem veszítette el ezt a címet. A háború után Kazimierz Papée (1939 júliusában akkreditált) nagykövet folytatta misszióját a Szentszéknél.¹⁸⁵ A konkordátum felmondása, 1945. szeptember 12-e után a kommunisták folyamatosan keresték a Vatikánnal kötendő megállapodás lehetőségét, természetesen az államnak kedvező feltételekkel és a püspöki kar részvétele nélkül. Ezt a lépést propaganda céljára akartak kihasználni, hogy megnyerjék a társadalom támogatását. A kommunisták első ízben már 1946 őszén megpróbálták tárgyalni egy szerződésről a Szentszékkal a püspökök tudta nélkül. 1947-ben Bolesław Bierut elnök azzal a feladattal küldte Rómába Ksawery Pruszyńskit, hogy kezdjen közvetlen tárgyalásokat az államtitkárság képviselőivel a megállapodás érdekében.¹⁸⁶ Tárgyalópartnere, Domenico Tardini a Szentszék nevében a következő feltételeket szabta: 1) a kormány garantálja a vallási jogokat a lengyel katolikusok számára; 2) a pápa megsértésének jóvátetele; 3) engedély apostoli vizitátor Lengyelországba küldésére, hogy tájékozódhasson az egyház helyzetéről és megbízható jelentést tehessen a pápának. A további tárgyalások e jelentés tartalmától fognak függeni.¹⁸⁷ A varsói kormány nem fogadta el ezeket a feltételeket és lejárató kampányt indított a pápa ellen. Tardini megértette a kommunisták taktikáját, akik az apostoli vizitátor jelenlétét propagandacélokra szerették volna felhasználni. Erre a stratégiára jellemző elem volt az is, hogy szorgalmazták a szerződés mielőbbi megkötését a Vatikánnal és a lengyel püspöki kar kizárását a tárgyalásokból.

A népi Lengyelország és a Szentszék kapcsolatainak újabb szakasza kezdődött XXIII. János pápasága alatt. A pápa kérésére 1963 májusában Franz König bíboros, bécsi érsek Lengyelországba látogatott. XXIII. János utódja, VI. Pál is szerette volna előbbre vinni a tárgyalásokat a keleti tömb vezetőivel. A tárgyalásokat Casaroli vezette az Apostoli Szentszék nevében.¹⁸⁸ A II. Vatikán Zsinat alatt „haladó gondolkodású katolikusok” vetették föl Lengyelország és a Szentszék kapcsolatainak kérdését. Ezeknek a felszólalásoknak a hangütése hasonlított a kommunista sajtó kijelentéseihez, amely azt bizonygatta, hogy e kapcsolatok normalizálásának egyetlen akadálya a lengyel püspöki kar. Wyszyński primás válaszul egy feljegyzést készített, amelyben tisztázta a lengyel

185 Jan ŻARYN: *Stolica Apostolska wobec Polski i Polaków w latach 1944–1958 w świetle materialów ambasad RP przy Watykanie. Wybór dokumentów* [Az Apostoli Szentszék és Lengyelország 1944–1958 között a szentszéki lengyel nagykövetség iratainak fényében. Válogatott dokumentumok], Varsó 1998. 14; Piotr LIBERA: *Giubileo d'argento*, [Ezüst jubileum], in: *25 anni dal ristabilimento delle relazioni diplomatiche fra la Santa Sede e la Polonia*, i. m. 119. RAINA: *Cele polityki władz PRL wobec Watykanu*, i. m. 7.

186 RAINA: *Cele polityki władz PRL wobec Watykanu*, i. m. 17.

187 I. m. 16.

188 XXIII. János megválasztása után a londoni kormány szentszéki képviselője, Kazimierz Papée, nem kapott meghívást, hogy nyújtsa be megbízólevelét. Ez azt jelentette, hogy a Vatikán nem tartotta már őt a diplomáciai kar tagjának. Vö. DUDEK–GRYZ: *Komuniści i Kościół w Polsce*, i. m. 207.

helyzet valamennyi részletét. Hangsúlyozta, hogy a püspöki kar és a lengyel társadalom egyaránt hálásan fogadna egy apostoli nunciust Lengyelországban, ugyanakkor óva intette a kormány által teremtett látszattól elsősorban azokat, akiknek nem voltak tapasztalataik a kommunistákkal. Elmagyarázta, hogy az állami hatóságok megpróbálják kizárni a püspöki kart a tárgyalásokból, mert azt remélik, hogy így nagyobb előnyökhöz jutnak. Ezért az első kérdés, amelyet a primás szerint fel kell vetni, az az egyház jogi személyisége a kommunista államban.¹⁸⁹

A következő években egyház és állam viszonya romlott. Változás akkor történt, amikor Edward Gierek került hatalomra. 1971-ben a kormány döntött az Apostoli Szent-székkal való kapcsolatok újrafelvételéről, hogy rendezzék a vitás kérdéseket. Wyszyński primás a maga részéről megismételte, hogy Lengyelországban először az egyház jogi személyiségének problémáját kell megoldani. A tárgyalások több szakaszban zajlottak. A lengyel felet Aleksander Skarżyński, az Egyházügyi Hivatal igazgatója és a belügy-minisztériumból Stanisław Staniszewski képviselték, a Vatikán pedig Agostino Casaroli érseket és Mons. Gabriele Montalvót delegálta. A kormány valójában nem szándékozott engedményeket tenni, csak alkalmat keresett, hogy mérsékelje az egyház befolyását Lengyelországban és sikere legyen a propagandában. Az egyik állami dokumentumban ez a beszédes mondat olvasható: „Számunkra (...) a tárgyalások fontosak, nem a megállapodás.” Bár a Vatikánban érzékelték a kommunista rendszer enyhülését és igyekeztek kerülni a „feszültségeket”, a varsói kormány feltételei elfogadhatatlanok voltak. A kormányküldöttség megjelenése Rómában Maximilian Kolbe atya boldoggá avatásán 1971-ben felerősítette a lengyel–vatikáni kapcsolatokat. Ennek ellenére 1972-ben a szovjet tömb egyházpolitikáért felelős vezetői egy konferencián egyhangúan kijelentették, hogy egyetlen kelet-európai ország sem fog diplomáciai kapcsolatokat létesíteni a Szent-székkal. Ezért a lengyel hatóságok úgy döntöttek, hogy minden ürügyet felhasználva húzzák az időt. Ugyanabban az évben megszűnt a Lengyel Népköztársaság szentszéki nagykövetsége, amelyet még Kazimierz Papée vezetett. 1973-ban VI. Pál fogadta Stefan Olszowski külügyminisztert és 1977. december 1-én a párt főtitkárát, Edward Giereket. 1974-ben létrehozták az állandó kapcsolatokkal foglalkozó munkacsoportokat. A kormány és az Apostoli Szent-szék közti tárgyalások döntő pillanataiban Rómába érkezett vagy a primás személyesen, vagy a püspökkari titkár, hogy fontos információkkal szolgáltson a Szent-széknek.¹⁹⁰

Sajátos hatással volt a tárgyalásokra és azok tematikájára II. János Pál megválasztása és lengyelországi látogatásai. A pápa jelezte, hogy állandó delegátust szándékozik Lengyelországba küldeni.¹⁹¹ 1987-ben felállítottak egy vegyes bizottságot a Szent-szék, a lengyel püspöki kar és a kormány képviselőinek részvételével. A bizottság célja a Szent-szék és Lengyelország közötti diplomáciai kapcsolatok létesítésére vonatkozó egyezmény kidolgozása volt. A lengyel kormány kezdett hajlani a teljes körű diplomáciai kapcsolatok felé egy nemzetközi megállapodás keretében, és II. János Pál is osztotta ezt a gondolatot. A katolikus egyháznak Lengyelországban elfoglalt *státusáról* szóló törvénnyel párhuzamosan készült „konvenció” kellett ahhoz, hogy diplomáciai képviselőket

189 GRAJEWSKI: *La lunga strada verso la normalizzazione*, i. m. 112; RAINA: *Cele polityki władz PRL wobec Watykanu*, i. m. 35–39.

190 CASAROLI: *Il martirio della pazienza*, i. m. 314sk; GÓRALSKI: *Reaktywowanie i działalność Nuncjatury Apostolskiej w Polsce (1989–1999)*, i. m. 111.

191 GÓRALSKI: *Reaktywowanie i działalność Nuncjatury Apostolskiej w Polsce (1989–1999)*, i. m. 410.

cseréljenek. Ugyanakkor a pápa kijelentette, hogy kész elküldeni a delegátusát még a „konvenció” aláírása előtt. Így a pápa képviselője majd részt vehet a dokumentum munkálataiban.¹⁹² 1989. július 17-én a Szentszék és Lengyelország diplomáciai kapcsolatokat létesítettek nagykövetség és apostoli nunciatúra szintjén. 1989. augusztus 26-án Józef Kowalczyket kinevezték lengyelországi apostoli nunciussnak, aki addig az államtitkárság lengyel szekciójának igazgatója volt. November 23-án érkezett Varsóba és három nap múlva hivatalosan megkezdte működését. A rendkívüli és meghatalmazott szentszéki nagykövet Jerzy Kuberski lett.¹⁹³

A lengyelországi nuncius a pápa kívánságának megfelelően részt vett az említett „konvenció” kidolgozásában. Az 1989. évi átalakulás után a tervet átdolgozták, összehangolták az államtitkárság reformjával és 1990. március 27-én közzölték a vegyes bizottsággal. A Lengyelországban folyó munkálatokat most már nem csupán a „konvenció”, hanem a konkordátum előkészítése is vezérelte. A Szentszék által jóváhagyott konkordátum-tervezetet 1991. október 25-én kapta meg a külügyminisztérium. A tárgyalások azonban csak 1993. április 3-án kezdődtek, miután Hanna Suchocka kormánya elküldte a Vatikánba a konkordátum tervezetét (1993. március 12.). A végleges szöveg 1993. május 28-án készült el. A konkordátumot néhány módosítás után Krzysztof Skubiszewszki külügyminiszter és a pápa meghatalmazottja, a lengyelországi apostoli nuncius kötötte meg. A dokumentumnak mégis néhány évet kellett várnia a ratifikálásra, mert néhány politikai csoport ellenezte. A parlament jóváhagyása után a konkordátumot végül Aleksander Kwaśniewski elnök és II. János Pál ratifikálta. A ratifikációs okmányok ünnepélyes cseréjére 1998. március 25-én került sor a Vatikánban Angelo Sodano bíboros államtitkár és Jerzy Buzek kormányfő részvételével. A konkordátum április 25-én lépett hatályba, ugyanabban az évben. Az egyezmény megkötésével és ratifikálásával az egyház és az állam közötti kapcsolatok normalizálódásának hosszú folyamata befejeződött Lengyelországban.¹⁹⁴

II. JÁNOS PÁL PÁPASÁGA ÉS EURÓPAI ÚTJAI

A kommunizmus utolsó tíz évében II. János Pál pápasága nagy hatással volt a lengyel egyház helyzetére. A kommunista hatóságok még akkor megértették, amikor a krakkói főegyházmegyét kormányozta, hogy nem könnyű ellenfél, és bátran fogja védelmezni az egyház közéleti pozícióját. Az, ahogyan Krakóban működött, tehetetlen dühöt ébresztett a kormányzatban.¹⁹⁵ Korábban azt remélték, hogy Wojtyła bíboros Wyszyński prímás ellenzéke lesz, mert ebben az esetben sikerült volna felbomlasztani az egyházat.

192 RAINA: *Cele polityki władz PRL wobec Watykanu*, i. m. 55–57.

193 Józef KOWALCZYK: *Dojrzwanie czasu. Wybór dokumentów, przemówień i homilii* [Az idő érlelődése. Válogatott dokumentumok, beszédek és szentbeszédek] 1989–1998, Poznań 1998. 8–49; GÓRALSKI: *Reaktywowanie i działalność Nuncjatury Apostolskiej w Polsce (1989–1999)*, i. m. 113–116.

194 Józef KOWALCZYK: *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską* [Konkordátum az Apostoli Szentszék és a Lengyel Köztársaság között] 1993/1998, Płock 2013. 65–186; GÓRALSKI: *Reaktywowanie i działalność Nuncjatury Apostolskiej w Polsce (1989–1999)*, i. m. 117–123.

195 *Teczki Wojtyły* [Wojtyła aktái], Varsó 2003; Michał ROŻEK: *Meżowie niezłomni. A naród pamięta ich mądrość. Kardynał Adam Sapieha. Kardynał Karol Wojtyła* [Törhetetlen férfiak. A nemzet pedig emlékezik bölcsességükre. Adam Sapieha bíboros. Karol Wojtyła bíboros], Krakko 2009. 167–317; Marek LASOTA: *Wojtyła na podsluchu* [A lehallgatott Wojtyła], Krakko 2014.

1967-ben, bíborosi kinevezése után a kormány azt az illúziót táplálta, hogy a „haladó gondolkodású” Wojtyła előbb-utóbb konfliktusba kerül a „retrográd” Wyszyńskivel. A 70-es években a kommunisták úgy mutatták be Wyszyński bíborost mint „realista hazafit” és Wojtyła bíborost mint „ünneprontó kozmopolitát”.¹⁹⁶ Mindketten tudatában voltak, hogy így gondolkodnak róluk. Wojtyła bíborosi kinevezése után a prímás feljegyezte a naplójába, amit a krakkói érseknek mondott: „Együtt kell húznunk az egyházunk szekerét.”¹⁹⁷ Kétségtelen, hogy Karol Wojtyła bíborosi kinevezését követően a lengyel egyház második vezető személyisége lett. Nem lehetett meglepő a kommunisták aggodása amiatt, hogy Wyszyński esetleges nyugdíjazása után a krakkói bíboros lesz az utódja.¹⁹⁸

Wojtyła bíboros megválasztása a pápai trónra 1978. október 16-án, meglepetés erejével hatott számukra és nagy izgalmat váltott ki soraikban, pánikba ejtette a kormányt.¹⁹⁹ A kommunisták különböző érvekre hivatkozva azzal vigasztalták magukat, hogy jobb, ha Wojtyła pápa Rómában, mint ha prímás volna Varsóban.²⁰⁰ Wojtyła bíboros megválasztása azt bizonyította, hogy az egyház erős a vasfüggönyön túl, a kommunizmus pedig, amelyet sok éven át nagy nehezen és sokszor erőszakkal építettek fel, gyenge. II. János Pál belülről ismerte a kommunizmus természetét. Tudta, milyen módszereket használnak a kommunisták, és tudott párbeszédet folytatni a rezsimmel.²⁰¹ A konklávé után született kommentárok megerősítették, hogy ez a választás a jaltai megállapodásban felosztott Európa egységét domborította ki.²⁰² Agostino Casaroli bíboros hangsúlyozta, hogy ez a választás „gyökeresen megváltoztatta a színpadot Lengyelország számára, de utána az egész szovjet világ számára is”.²⁰³ A II. János Pál megválasztásából fakadó következményeken kívül a kommunistákat nyugtalanították azok a hírek is, amelyek szerint a pápa látogatást tervez a hazájába. A kormány igyekezett meggyőzni a vatikáni diplomáciát, hogy meghatározatlan időre halasszák el az utazást. Nagyon sokat elárult Edward Giereknek, a párt első titkárának telefonbeszélgetése Leonid Brezsnyev szovjet vezetővel. Gierek így magyarázkodott Kreml-beli főnökének: „Hogyan tehetném, hogy

196 Peter RAINA: *Kardynał Wyszyński. Czasy Prymasowskie 1967–1968* [Wyszyński bíboros. Prímási esztendő], 8. kötet Varsó 1998. 61–76. Marek LASOTA: *Działania aparatu PRL wobec kard. Karola Wojtyły w latach 1967–1978. Wybrane zagadnienia* [A Lengyel Népköztársaság apparátusának tevékenysége Karol Wojtylával szemben 1967–1978 között. Válogatott kérdések], in: Jan Szczepaniak, Marek Lasota (szerk.): *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą* [A katolikus Egyház a kommunista diktatúra idején. Hősiesség és kollaboráció], Krakko 2010. 9–56.

197 RAINA: *Kardynał Wyszyński. Czasy Prymasowskie*, i. m. 75sk.

198 Stanisław Kania, Wojtyła bíborosra gondolva, Dąbrowskival tárgyalva így fogalmazott: „Minden lehetőséget felhasználunk, nehogy egy ünneprontó intellektuális ember kerüljön erre a székre.” Lásd Antoni DUDEK: *Ekipa Gierka wobec kardynała Wyszyńskiego* [Gierek munkatársak Wyszyński bíboros ellen] 1971–1980, in: *Sesja naukowa Prymas Stefan Wyszyński wobec Polski Ludowej*, Varsó 2001. május 22. 22sk.

199 FRISZKE–ZAREMBA: *Wokół pierwszej pielgrzymki* [Az első látogatás körül], in: uók: *Wizyta Jana Pawła II w Polsce 1979. Dokumenty KC PZPR i MSW*, i. m. 5. 27–38.

200 Marek LASOTA: *Lepszy papież tam niż prymas tu* [Inkább pápa ott, mint prímás itt], in: Filip Musiał–Jarosław Szarek (szerk.): *Operacja: Zniszczyć Kościół* [Az operáció neve: lerombolni az Egyházat], Krakko 2007. 125–133.

201 ZIELIŃSKI: *Papież i papieństwo dwóch ostatnich wieków*, i. m. 524; Raina: *Kardynał Wyszyński. Czasy Prymasowskie*, i. m. 222.

202 Zygmunt PAWŁOWICZ: *Kościół i państwo w PRL* [Egyház és állam a Lengyel Népköztársaságban] (1944–1989), Gdańsk 2004. 365.

203 CASAROLI: *Il martirio della pazienza*, i. m. 316.

nem fogadom a lengyel pápát, ha a honfitársaim többsége katolikus vallású?” Breznszjev azt javasolta, hogy éljenek a „diplomáciai betegség” kifogásával. Ezt mondta: „Mondjátok meg a pápának, aki bölcs ember, nyilvánosan jelentse ki, hogy nem tud jönni, mert megbetegedett.” Gierek további érvelésére a szovjet vezető ingerülten ezzel fejezte be: „Gomułka jobb kommunista volt, mert nem fogadta VI. Pált Lengyelországban”, és hozzátette: „Csináljátok, ahogy akarjátok, csak aztán nehogy megbánjátok, ti és a pártotok.”²⁰⁴

Kazimierz Kąkol miniszter, az Egyházügyi Hivatal igazgatója megjegyezte: „Az, hogy II. János Pál esetleg látogatást tesz a hazájában, ennek a pápaságnak a fő problémájává vált szinte nyomban a konklavé döntésének kihirdetése után, legalábbis államunk hatóságai és a lengyelek számára.”²⁰⁵ Szálka volt a kormányzat szemében krakkói Szent Szaniszló vértanúságának 900. évfordulója, egy olyan ünnepi esemény, amelynek alkalmával a pápa Lengyelországba kívánt látogatni. Ez a jubileum szembetűnővé tette az állam egyházellenes harcát. Nem lehetett leplezni, hogy a végső győzelmet a szent püspök aratta, Karol Wojtyła elődje a krakkói püspöki székhelyben. Úgyhogy a hatóságok határozottan elutasították, hogy a látogatás május elején kezdődjön, amikor az évfordulót ünnepelni kell. Ami a pápát illeti, nem akarta, hogy az utazás időpontjának kérdése megakadályozza a látogatását és más fontos ügyeket. Egy másik probléma volt az útvonal, a hatóságok nem engedték, hogy a pápa áthaladjon Alsó- és Felső-Szilézia területén.²⁰⁶

II. János Pál első lengyelországi látogatása 1979. június 2-tól 10-ig tartott. Az állami hatóságok a nyilvánosság előtt örömeiket fejezték ki a pápa érkezése fölött, ez azonban csak a „hivatalos narratíva” volt. Az igazság az, hogy az állami hatóságoknak el kellett viselniük a hívek ezreinek lelkesedését. Ráadásul sehogy sem befolyásolhatták a pápa beszédeinek tartalmát, bár Mons. Casarolin keresztül igyekeztek azt előre megtudni. II. János Pál a kormány szempontjából nagyon kényes társadalmi problémákról beszélt a szónoklataiban.²⁰⁷ A látogatás nemzeti ébredést váltott ki. A lengyel pápa rámutatott honfitársainak azokra az értékekre, amelyek ellen a kormányzat évtizedek óta harcolt. Először került sor olyan rendezvényekre, amelyeket nem az állami hatóságok sugalltak. A lengyelek átélték a közösség, a magabiztosság és a szolidaritás érzéseit, rájöttek, hogy maguk is képesek megszerveződni. A pápa érthető, kifejező nyelvezetet használt és színesre valló mozdulatokkal élt a közönség előtt. Közhasználatba hozott olyan kifejezéseket, mint igazság, emberi méltóság, a munka méltósága, közösség, és kiemelte a vallás összefüggését az élettel; ez a látogatása sok lengyel számára saját vallási élete megújításának alkalmává vált. A pápa lengyelországi útja mély változásokat indított el a lengyel társadalomban.²⁰⁸

204 FRISZKE-ZAREMBA: *Wokół pierwszej pielgrzymki*, i. m. 30sk. 36.

205 Peter RAINA: *Wizyty Apostolskie Jana Pawła II w Polsce. Rozmowy przygotowawcze Watykan-PRL-Episkopat* [II. János Pál apostoli látogatásai Lengyelországban. Előkészítő tárgyalások Vatikán-Népi Lengyelország-Püspöki Kar], Varsó 1997. 8.

206 Peter RAINA: *Rozmowy z władzami PRL. Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła i Narodu*. i. m. 1. kötet, 331–349; Uő: *Arcybiskup Dąbrowski – rozmowy watykańskie*, i. m. 194–203; PAWŁOWICZ: *Kościół i państwo w PRL (1944–1989)*, i. m. 368.

207 FRISZKE-ZAREMBA: *Wokół pierwszej pielgrzymki*, i. m. 55–58. 64.

208 Sok évvel később Edward Gierek így írt erről a látogatásról: „Számos párttag számára ez egy sokk volt. Azt lehet mondani, hogy az országban polarizálódtak az álláspontok. Bár nem hivatalosan, de úgy vélekedtek, hogy Gierek túl sokat engedett a katolikusoknak. A politikai légkör nehezebben elviselhetővé vált, mint azt megelőzően.” DUDEK-GRYZ: *Komuniści i Kościół w Polsce*, i. m. 347

A 80-as években a pápa további két alkalommal látogatott Lengyelországba. Először 1983. június 16-a és 23-a között a Madonna-kegykép 600 éves évfordulója alkalmából. A pápa a hadiállapot miatt felzaklatva érkezett a hazájába. A látogatás megerősítette a lengyel egyházat és nagy hatással volt a társadalmi lelkiismeretre. Zygmunt Zieliński professzor szerint az 1983-ban tett látogatás volt a legjelentősebb a pápa lengyelországi látogatásai közül, és Peter Raina történész hozzáteszi, hogy a körülmények, amelyek között lejajlott, a legnehezebbek voltak egész pápasága alatt.²⁰⁹ Ez a helyzet egyfajta birkózás volt az egyház és a rendszer között, amelyben az utóbbi igyekezett kijutni a válság zsákutcájából. A kormány inkább az egyházzal folytatott párbeszédet, mintsem az ellenzékkel, de nem tudta elfogadni, hogy az egyház támogatja az ellenzék követeléseit. Ezeknek a körülményeknek konfliktushoz kellett vezetniük. II. János Pál harmadik útjára 1987. június 8-a és 14-e között került sor az országos eucharisztikus kongresszus és az előző kongresszus 50. évfordulója alkalmából. A kormány ellenvetései ellenére a pápa ellátogatott a balti-tengeri partvidékre: Szczecinbe, Gdańskba és Gdyniába. Ezeket a városokat különösen ellenőrizték a biztonsági erők, mivel ezek voltak a „Solidarność” bölcsői. Dudek professzor véleménye szerint ez a pápalátogatás volt a rendszer átalakulásának egyik alapkőve Lengyelországban.

II. János Pál megválasztása új szakasz kezdetét jelentette a lengyel egyház második világháború utáni történetében. Van olyan vélemény, hogy Wojtyła megválasztásáig az erők csaknem egyensúlyban voltak az állam csekély előnyével. Az egyháznak nagy volt a társadalmi támogatottsága, a kormány pedig a hatalom valamennyi intézményes eszközével rendelkezett. 1978. október 16-a után az egyház javára billent a mérleg. Az állami hatóságok számot vetettek a világi társadalom felépítését célzó egyházpolitikájuk kudarcával.²¹⁰ A pápa lengyelországi útjai meglevenítették az emberek lelkét, megerősítették a vallási életet, az egység érzését és a jobb jövőbe vetett reményt, amely nagyobb elkötelezettséggel és több munkával megvalósulhat. Nem lehet alábecsülni a vallásos érzületre gyakorolt hatást sem. Zieliński professzor, összefoglalva a pápa 80-as években tett látogatásainak következményeit, ezt írja: „A pápa jelenlétére nagy szükség volt, különösen azok számára, akik rosszul viselték és egyáltalán elviselték az abban a korszakban rájuk nehezedő nyomást. És ők sokan voltak.”²¹¹

*Olaszból fordította:
Falvai Teréz és Somorjai Ádám OSB*

209 RAINA: *Wizyty Apostolskie Jana Pawła II w Polsce*, i. m. 123.

210 FRISZKE–ZAREMBA: *Wokół pierwszej pielgrzymki*, i. m. 71sk.

211 Vö. Sławomir CENCKIEWICZ–Marzena KRUK (szerk.): *Operacja „Zorza II”. Służba Bezpieczeństwa i Komitet Wojewódzki PZPR wobec wizyty Jana Pawła II w Trójmieście czerwiec 1987* [Hajnal II. Operáció. a Lengyel Egyesült Munkáspárt biztonsági szolgálatai és regionális bizottsága valamint II. János Pálnak a háromvárosban (Gdańsk–Gdynia–Sopot – A szerk.) tett látogatása 1987 júniusában], Varsó–Gdańsk 2008. 270; *Jan Paweł II w Szczecinie. Meldunki operacyjne Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych z 1987 roku* [II. János Pál Szczecinben. A Belügyi Szervek vajdasági hivatalának operációs jelentései 1987-ből], szerk. Magdalena Semczyszyn, Anna Sitkowska, Zbigniew Stanuch, Varsó–Szczecin 2008.

NOÉMI HARDING

SERMONS AND NAVIGATION:
17TH CENTURY ENGLISH EAST INDIA COMPANY AND THE SEA

“without Shipping, we had been without God in the World.”¹

In the 17th century John Hughes wrote in one of his sermons that “without Shipping, we had been without God in the World.”² This thought simply summed up the relationship betwixt shipping, “the waters” and Christianity and in the case of this article, also the English East India Company.

This article explores some of the situation specific sermons and prayers written for the voyages of trading companies, the time spent on the ships and overseas. They were written to support a more moral life on the waters. It was required that the sailors and traders attend the sermons and prayers, but how much these “prescribed” morals really affected them, remains a question.

The chaplains, pastors of the East India Company (EIC) were not solely from one Protestant denomination, and it should not be forgotten that there were Catholic employees as well, whose religious life was also “looked after”. The writers of these sermons were not only of one denomination. Protestant pluralism was not only found within the pastors, but also through the hierarchy of the EIC. Just to mention some, Conformists, Episcopalians, Congregationalists, Presbyterians, Anabaptists, Unitarians were among the people of the Company, which did cause difficulties on the ships and in the factories, but overall and against the internal division, the English protestant communities in the East survived.³

The topics of the sermons written for the English trading companies, included “life on the waters” and the “Christian merchant”. Among these one can find several “economic sermons” as well which usually depict the mercantile or other economic systems and which emphasise the greatness of their own homeland.

As an example for the “economic sermon” Hughes associates the extended, developed world and economic system – and the knowledge of Christianity – with the art of navigation. He lengthily explains this in one of his sermons to the Levant Company: “So Publick, so Universal a Good is Shipping. Not sought out only for the Benefit of

1 HUGHES, John: *A sermon preach'd before the Right Honourable George Earl of Berkley, governour, and the Company of Merchants of England trading in the Levant seas*. Fincham Gardner, London, 1683. 17.

2 HUGHES 17.

3 SMITH, Haig Z.: *Religion and Government in England's Emerging Colonial Empire, 1601-1698*. Palgrave Macmillan, UK, 2022. 116.

a Family, or a City, or a Kingdom, but of the whole World; without which some places would want many of the Conveniencies of Life, and all places would want some.'Tis that which has opened the way for Conversation, and brought Mankind acquainted with one another; that has discover'd new Regions, and Peopled the Earth, and made great Nations; that has made the World one, by uniting the remotest Countries, even those which Nature seem'd to have cut off from the rest, and barr'd up from any Communication with them. Whereas without it, probably several parts of the Continent, but to be sure every Island, would to this day have continued so many lonesome, unknown Worlds: And have been left to struggle with the necessities of Nature in their own single Strength. Because, though a Communication between other places, might be maintained with great Difficulty and Expence; yet 'tis impossible to find out another way for Islands to have an intercourse with one another, or with the rest of the World. And therefore it is absolutely necessary to the well being of them: and consequently under the guidance of a wise, and good Providence, we are beholding to it for a great measure of our present happiness. That the *Roman* Poets character of us does not hold true in a worse sense, *Divisos orbe Britannos*: And we are not cut off from the rest of the World, in a participation of the blessings thereof, as well as in our Situation. Certainly; there is no people under Heaven more indebted to the goodness of God, than our selves, for the invention of Shipping; which is not only our support, and ornament, but our impregnable Fortress too. That brings home to us the Treasures of the World, and unloads them at our Doors; and then secures us in the possession of them, from the violence of our Neighbours.'Tis this makes Gold and Silver so plentiful in our Streets, that we come not much short of *Israel* in her Glory, in the Reign of *Solomon*: That our Land flows with Oyl and Wine, and we abound with the Spices and Drugs of the *East*, and rich Furs of the *North*. That all Nations in effect pay us tribute, whilst *Africa*, and *America* are embowell'd for us: and pick out their choicest goods to present us yearly: and besides the natural product of their respective Soyls, we are serv'd with the sweat, and labours of *Europe*, and *Asia*, in the best of their Manufactures. So that we are a people wanting nothing, but the knowledge, and due sense of our own happiness: More thankful hearts towards God, and more grateful resentments towards his Vice-gerent, under the influences of whose Wise, and Gentle Government, so many Blessings are heap'd upon us.⁴

These works are important parts of the religious life of the century. Especially since they were written for specific groups, worship service locations and the everyday lives of the worshipers were appropriately “personalised” for their life space and circumstances, along with the dangers thereof. Thereby these can give important additions to the history of mentalities in the contemporary era, with the condition that is not to be overlooked, that is, that not all preachers, writers experienced the atrocities and beauty of travelling by sea. From those that experienced the “exotic” places of the world, some had the opportunity to write about their travels and these texts also provide further informations to the Early Modern Era’s travel literature with a hint of their mentalities as well. They also gave the possibility to their readers or listeners in a way to “sense” the distant and – for them – the exotic world. Some chaplains also wrote travel books, including their own views of what they saw and thought of the religious lives and the sacral appearances of the local people. It is to be noted that what the Europeans understood of the religions and beliefs of the people they met on their travels, was, in many cases superficial. Also,

4 HUGHES 12-14.

the travel books often took the liberty to “colour the exotic”, with exaggerations, and distortions, for ever bigger sensations. Thus, however dramatically the pastors wrote their texts, it did not mean it resonated with the reality of the experienced dangers of the sea and their travels. The dramaticness of the sermons – above the genre’s character – served another purpose. Their aim was: to show, to calm and to assure the believers, that in any and every monstrosity, deepness and danger they are in, God is with them.

The sailors lived in a kind of duality and this was addressed by authors from early on. “Sirs, I find it storied of Anacharsis, that when one asked him whether the living or the dead were more? He returned this answer, ‘You must first tell me (saith he) in which number I must place seamen:’ Intimating thereby, that seamen are, as it were, a third sort of persons, to be numbered neither with the living nor the dead; their lives hanging continually in suspense before them.”⁵

John Ryther emphasises that they who travel to distant lands cannot trust anyone but God. “Your time looks as if it were short; have not you of all men cause to reckon so? Can you ensure your lives, though you may your Vessels, and your Ventures? hath God told you, you shall not miscarry this Voyage? who can tell what is in the womb of To-morrow? then can any tell what is in the womb of a twelve months, or a twenty months Voyage? Can you promise your selves a return home from an *East-Indie*, or from a *Guiny* Voyage? If you be secured from storms at Sea, can you secure your selves from the Diseases of the places and countries where you go?”⁶

In quite a few instances the authors drew attention to the dangers that the mariners were exposed to and warns the sailors not to forget about what they owe God. “Sirs! it is a very sad consideration to me, that you who float upon the great deeps, in whose bottom so many thousand poor miserable creatures lie, whose sins have sunk them down, not only into the bottom of the sea, but of hell also, whither divine vengeance hath pursued them: That you, I say, who daily float, and hover over them, and have the roaring waves and billows that swallowed them up, gaping for you as the next prey, should be no more affected with these things.”⁷

The authors were afraid that the distance and the myriad of religions would do harm to their believers and warned them against this. “It hath been much upon my heart, to what and how many temptations to sin you are exposed in foreign countries, where lawful remedies are absent, alluring objects present, and temptations exceedingly strenthned upon you, by hopes of secrecy and concealment: And, indeed, for a man, whose heart in not thoroughly seasoned with religion, and awed by the fear of God, to conserve in such places, and with such company, and not be polluted with their sins, is, upon the matter, as great a miracle, as for the three children to come out if the fiery furnance without...the smell of fire upon their garments.”⁸

Lots of texts mention the sailors’ negligence of their souls. “.O then why do not you of all men, learn to fear the Lord? [...] Of all men, you should learn to fear the Lord, because you see so much of the wickedness and ignorance and darkness of the world in

5 FLAVEL, John: *The Whole Works of the Reverend Mr. John Flavel*, Vol VI. A. Weir and A. M’Lean, Paisley, 1770. 228.

6 RYTHER, John: *A PLAT for MARINERS; OR, THE SEAMAN’S PREACHER, Delivered in several Sermons upon Jonah’s Voyage. By John Ryther Preacher of Gods Word in Wapping near London*, Printed by A M. for Dorman Newman, at the Kings-Arms next Grocers-Alley in the Poultry, London, 1672. n.p.

7 FLAVEL 229.

8 FLAVEL 384.

other places: the sight of other men's wickedness, should make you more holy. You go to *the dark places of the Earth* (as the Psalmist says) where *their habitations are full of Cruelty*; where *Turkes and Moors* do exercise their Cruelty over poor Christians, that are their slaves. Where Parents will sell their own Children to be slaves, *where Satan hath his seat*, where he hath to this day, in some places of *India*, his sacrifices. O, how should these things promote the fear of the Lord in you; That God hath been so good to you, that you should have your Birth in a *Goshen*, while others had theirs under *Egyptian* darkness, look upon it as a mercy, to draw you on to fear the Lord: That you were born *ENGLISH-MEN*. [...] Of all men, you should fear the Lord, because you go through more visible dangers then others. It is true, we are all at Land exposed to dangers, but not so visibly as you at Sea; so we are the less sensible of them.”⁹

As it can be read above, the author here described the non-Christian world as a dark and cruel place, which can also be seen as the usual Christian – non-Christian, “we” against “them”, “good” and the “bad” type of black and white opposites. Not all sermons formed such radical statements against the non-Christians of the world, but it was definitely not the only text to do so.

Some wrote that with the negligence of their souls and Christianity, they, themselves brought on their own fate and demise. “Why is it then that we see so many fruitless, so many fatal Voyages? Why does the Sea so often raise her Waves, as the Mountains of *Ararat*, and then open her unfathomable Womb, as if she meant to disclose the Entrails and Centre of nature? Why does the Air so often become the emblem of Hell, rending all things with the fury of its lightnings, and by and by hide the ruins made, in darkness, thick, as that of the infernal Abyss? How comes it to pass, that Fleets fraught with the Riches of the East and of the West, so often split upon Rocks and wreck upon sands? How comes so great wealth to be a prey to the Ocean, and so many bodies of men to be food for Sherks and Dolphins? Why is Heaven so deaf in the midst of these tempests, that neither Tears, nor Vows, nor Prayers can move it to mercy? Why; it is because men carry along with them into the Deep their Intemperances, Adulteries, Blasphemies, Oaths, Curses, Rapines, and the whole Mass of their Sins unrepented of. This is that accursed Cargo, that Anathema, that makes the Seas to swell, and the Winds to roar, that stops the ears of Heaven to their call, and makes an eternal shipwreck of their souls, bodies and estates.”¹⁰

Though, according to Wood, it is important to pay attention to the sailors and navigators, because in a lot of cases they stand “nearest” to God. “*For he commandeth and raiseth the stormie wind, and it lifteth up the waves thereof. They mount up to the heaven, and descend to the deep, so that their soule melteth for trouble: They are tossed too and fro, and stagger like a drunken man and all their cunning is gone [...]* This teacheth us, that Navigators cannot but see and acknowledge more then other men, the omnipotencie, the infinitenesse, the iustice, the goodnesse, and mercy of God [...] himselfe remaining unchangeable.”¹¹

9 RYTHER 137.

10 THOMSON, William: *The treasures of the sea. A sermon to the mariners upon Deut. XXXIII. xviii, xix. And of Zabulun, he said, Rejoice Zabulun in thy ports, and Issachar in thy tents. They shall call the people unto the mountain, there they shall offer sacrifices of righteousness: for they shall suck of the abundance of the seas, and of treasures hid in the sand.* Robert Kettlewell, London, 1683. 12.

11 WOOD, John: *The true honor of navigation and navigators: or, holy meditations for sea-men Written vpon our sauour Christ his voyage by sea, Matth. 8. 23. &c. Whereunto are added certaine formes of prayers for sea traouellers, suited to the former meditations, vpon the seuerall occasions that fall at sea.* Imprinted by Felix Kyngston, dwelling in Pater-noster row, neere the signe of the golden Cocke. London, 1618. 16.

Excitingly, Wood reversed the general thought of moral and religious guidebooks of how to teach seaman to be Christians and states that Christians should learn from the mariners (even if not literally). “In the former I have endeavoured to teach sea-men to be Christians: but now I am to shew that all true Christians bee sea-men, and have a longer voyage in hand then to the East Indies: for their whole life is but a voyage from earth to heaven. In which voyage they have a sea to passe thorough, and a ship to passe in; and in their passage, they must looke for great tempests, threatening to drowne both them and their ship: and they shall find Christ (in whom they trust) to be asleepe, as if he regarded not their danger; but if they waken him by their devout prayers, he will arise quickly, and not onely make all their enemies to vanish, and secure the ship; but never leave them nor forsake them, till he have brought them to heaven, the haven where they would be.”¹²

As it can be seen above, for sermons dedicated to the sailors and their time spent on the ships, Christ’s voyage on a ship was an important topic. “In this voyage: 1. The sea is an image of the world. 2. The ship an image of the true Church of Christ. 3. The tempest an image of the rage and fury of heretickes and schismatickes, and persecuting tyrants against the Church. 4. Christ his sleeping an image of his death. 5. His arising an image of his resurrection, whereby he subdued all his and our enemies. And 6. The calme that followed, is an image, both of the peace of conscience, and joy in the holy Ghost, the first fruits of the spirit which the Church receiveth, as the benefits by his death and resurrection in this life; as also of that eternall rest in the life to come...”¹³

Cotton Mather, a Puritan pastor in Boston, who, although had a rough and changing relationship with mariners, also wrote about the exceptionalness of “Christian sailors”. “There are many *Marriners*, that *Fear the Lord exceedingly*. We can find many *Seamen*, that are *First-rate Christians*, and exceed other men, for Piety, for Probity, for Charity. When our Lord Jesus Christ singled out His *Disciples*, He chose a company of *Sailors*. Truly, our Lord Jesus Christ, has no truer or greater *Disciples* under Heaven, than some that spend their Dayes, not upon the *Earth*, but upon the *Sea*.”¹⁴

So it can be seen, that from the very beginning, sailors had an extraordinary place in the Bible and human history and this only grew in the time of the Early Modern Era’s European adventures.

But who are sailors without the waters? The seas and the water reoccur in the Bible in different kinds of ways, sometimes as the scene of stories or as toposes. Also sailors, fishermen as well as merchants are important people in these parts. These biblical passages, stories appear in several ways in 17th century religious “sea” texts. Sometimes word for word, sometimes paraphrased, sometimes generally using these “characters”, though in several cases giving them further thought, combining biblical and worldly knowledge.

For the Europeans to conquer the oceans it was inevitable that navigation and ship-building needed to advance. Some sermons remind their audience that navigation and ships are not only the basic elements of their contemporary trade and expanse, but on what God “arrived” to the shores of their motherland and without which they would not be a part of European and Christian civilisation. “What would it have signified to us, if

¹² WOOD 77-78.

¹³ WOOD 78.

¹⁴ MATHER, Cotton: *The Religious Marriner. A Brief DISCOURSE Tending to DIRECT the Course of Seamen, In those Points of RELIGION, Which may bring them to the PORT, of Eternal Happiness*. B. Green & J. Allen, Boston, 1700. 9.

all those things we need, and now fetch from forreign Countries, did grow in our Native Soyl, (*a*) had we still continued in our first rudeness, and barbarity, without the knowledge of such Arts as fit, and apply those materials to the ends, and purposes of Life. [...] But then these have deservedly had the pre-eminence in the esteem of the wiser part of mankind, because they have this advantage of the other, that they immediately fine, and polish the minds of men, and are the Ornaments of Humane Nature. For which reason we are more oblig'd for the introduction of these amongst us, than of plenty. But then how came useful Arts first amongst the old *Brittains*? Was it not by their Traffick with the *Phoenicians*, and other Easterly Nations? And was not this Island first brought to a tolerable pitch of civility by the Roman Conquest? 'Tis to Shipping then that we owe not only our wealth, and plenty: But our Learning, and good Manners, and most of our Handicrafts too. That our buildings vie with *Italy* in Goodliness, and Magnificence: and the discipline of our Camp exceeds that of *Sparta*, or *Rome*: That our Schools flourish with the wisdom, our Towns and Country with the civility of the old *Greeks* and *Romans*. That *Babylon* in all her Pride, did not out-do us in Merchandise, nor *Tyre* in the number of Artificers. 'Tis this furnishes us with most of our Medicines, and first brought us the art of healing. 'Tis this acquaints us with the present state of the World, and with the Histories of past Ages: not only such as relate to forreign Kingdomes, but to our own also: of which we should otherwise have known nothing, but what had been imperfectly deliver'd down to us by Oral Tradition. For unto this Art, we owe that, without which no ingenuous Science can be understood, or scarce any good Trade manag'd, I mean the knowledge of our Alphabet, and Spelling; and that any of us are able to Write, or Read. Because the use of Letters, being first found out in *Phoenicia*, or *Chaldaea*, it was naturally impossible that the knowledge of them should have been conveyed to us, but by the help of Navigation. But the top and Crown of its Glory is, that it was a necessary instrument of planting Christianity amongst us, which ought to be infinitely dearer to us than wealth, or learning, or any thing besides. For it gave *Joseph of Arimathea*, and other Apostlic men, the first Preachers of the Gospel here, an access to us; and without it, unless by a Miracle, the Knowledge of our Saviour could never have reach'd our Isle. So that, speaking as Men, but for this Art, instead of presenting our selves now before the Lord in his Holy Temple; that God, who made the Heavens and the Earth, and us, and all things else; we might at this time have been worshipping some little, Impotent, Divinities of our own making, which can neither help their Worshippers, nor hurt those that prophane them. Or, it may be, with a little more Discretion, might have been falling down to the Sun, or Moon, or some of the Host of Heaven, that are the immediate indeed, but second and subordinate Causes, of a great deal of good to Mankind. We had not only continued a rude and needy People; but without Shipping, we had been without God in the World."¹⁵

The sea had a key role in the Early Modern Era's European prominence, but for the English – being on an island – it was even more important. "It is a great honour to men, to supply the necessities, and to bring profit and renoune to the state and Common wealth wherein they live. And this is the seventh honour due to Navigators, especially amongst us that are seated in an Iland, and separated round about by the ocean sea, from the continent or firme land; that without the use of Navigation should bee deprived from all commerce and trade with other Nations: whereas now, by the use thereof, our land is not onely as famous as any other, to the remotest parts of the world; but those merchandizes

¹⁵ HUGHES 13-17.

wherewith wee abound, and which wee can well spare, are exported for the benefit of other countreyes: and those things which we want, and without which wee could not conveniently live, are returned: as corne (in time of dearth) wine, oyle, spices, drugs, silver, gold, precious stones; and that which must not be forgotten, fish, to the reliefe of many poore, as we daily see with our eyes.”¹⁶

Some authors see the advance of the English as the benefit of stepping out of the realm of the Vatican. “The great blessings of Almighty God upon our little Iland; since the shaking off the superstitious Idolatrie of the Church of *Rome*, and the sincere Preaching of the true Catholike Faith amongst us; as they appeare in the uniting of the two Kingdomes of *England* and *Scotland*, and the uniting of the hearts of both the peoples, having One Lord, One Faith, One Baptisme, One God and Father of all: So by your meanes and Christian care, in the sending forth of your great Fleetes unto the furthest parts of the earth, Our Faith is published thorough the World; and our Land made famous vnto the remotest parts thereof: And yee cannot but thankfully remember and acknowledge, to the honour of our great God, how hee hath poured out his blessings more abundantly upon your Fleets, then upon any of our bordering neighbours.”¹⁷

Cotton Mather, while writing about missionary companies, also wrote about the great favour navigation has done for Chritsanity, and wrote his opinion in the preface of his work titled “The Religious Mariner”. “There is a Glorious Prophecy, in Hab. 2 14 *That the knowledge of the Glory of the Lord, shall fill the Earth, as the Waters cover the Sea*. We know, That in all Prophetical Scripture, *People*, are still meant by, *Waters*. The Spirit of Prophecy in this passage of Scripture, seems to fore-see, the Improvement and Advancement of Navigation, after the Invention of the *Loadstone*, in the Latter Dayes; The *People* shall then *Cover the Sea*, and the *Ocean* shall be *Covered* with Vessels, carrying of Men, to *Do Business on the Great Waters*. In the Prediction of that matter, ’twas very proper to call, *The People*, by the Name of, *The Waters*; for besides the Resemblance, which at all times they bear unto the *Waters*, upon which they are now Sailing, their Living on the *Waters* Entitles them to this Denomination, just as a Country or City, gives a Denomination to its Inhabitants; *Greece* to *Grecians*, *Rome* to *Romans*. And it is Predicted, That by means of *Navigation* thus grown towards perfection, it will come to pass, *That the Knowledge of the most Glorious Lord will fill the Earth*, and the *Knowledge* of our Lord JESUS CHRIST, shall be carried into all Corners of the World. *Lord, Forgive!* the Sinful Neglects of the *Protestant Nations* to make their *Navigation*, Subservient unto the Illustrious Design, of conveying the *Knowledge of the most Glorious Lord*, unto all parts of the Universe. And let Pious and Zealous men, Seriously Consider, what a Shame it is, that the *Protestant Nations*, which do so much Exceed the *Popish* in their *Shipping*, should so far come short of them, in their Endeavours by their *Shipping* to *Propagate* the Noble *Faith* of *Christianity*. I hope, It will not be long, before *Societies* will be Erected, in the *Protestant Nations*, which will Study Numberless wayes, as much to out-do the *Popish* ones, in sending abroad the Charms of our *Holy Religion* unto the Regions where they send our *Vessels*, as our *Holy Religion* it self out-does the *Romish*, or the *Pagan* Idolatry. *God will Bless your Voyages, O ye Christian Societies; The Lord Jesus Christ, will Bless them wonderfully [...]* I find old *Joachim* hundreds of years ago, Prophesied notable Successes to the *English Nation*, *Propter Bons Marinarios*; by means of Good

¹⁶ WOOD 16.

¹⁷ WOOD n.p.

Marriners. Who does not *Wish* for it? Go, Little Book; Publish not the *Name* of thy Author, but pursue His only *Aim*; which is, That the Lord JESUS CHRIST may be *known* upon the *Waters*.”¹⁸ In short, summed up with his words: “What an happy, what a lovely thing were it, if your Vessels might be, like little *Floating Churches*, for the Devotions therein performed?”¹⁹

The sea also appears in different aspects in these specific texts, like the metaphor for the way of life or as the source of dangers occurring within. “Lastly, the sea is no place for men to dwell and abide in; but those that love it best, and live by trading in it, and through it, make their longest voyages in as short time as they can possibly; and are full of ioy when they can descry the haven whither they shape their course: So the sea of the world is no place for Christians to dwell and abide in: for they are in it, and live in it, as *strangers and pilgrims*: they have here no abiding City, but they loose for one to come. And they know when the earthly house of this their tabernacle is dissolved, they have an everlasting habitation in the heavens: and therefore like to sea-men, they use the world, as sea-men use the sea, as a way or place of passage to goe through; never more ioyfull then when their voyage is ended by death, and they brought into their right port or haven, that they may leave their ship the Church Militant, and goe ashore into the land of the living, the Church Triumphant in heaven.”²⁰

Some “examined” the element of water more thoroughly “However some men, wedded to Cowardice and Sloth, have declaimed against the dangers and roughness of the Sea, looking upon every storm as a Trumpeter of Death, and every Wave as a Wind-ing-sheet: Yet if we shall but seriously inspect the nature of the Watry Element, we shall find her as calm as any of the rest, and no less advantageous to humane Nature: For whereas the greedy Earth, when she shakes, spares neither Men nor Cities, and the mutable Air insects us with unhealthful blasts, and the Fire scorches our Blood; Old *Nep-tune* is of a more tractable disposition, and if his angry Sister (*Juno*, the Air) will but let him alone, never fails to be favourable to the concerns of the World. So that *Tertullian*, though in the commendations of other things plentiful enough of words, yet in the praise of Water, flows with an Eloquence worthy himself and the subject, telling us that it is the ancientest of all the Elements, and that none of them has so many Patronages of Nature, so many Priviledges of Grace, so many solemnities of Discipline, nor any so highly advanced in the mysteries of Religion. [...] All Nations from the observation of its cleansing quality have adopted it into the Ceremonies and Mysteries of their Religion.”²¹

Though there was a writer who approached the topic of the sea in an unusual way: “And the first I shall mention is, That the Sea being higher than the Earth, does not overflow it! When the Text saith, *Those that go down to the Sea in Ships*, it is to be understood of the part only that is next the Shore: For in other places, that ‘tis higher, is evident, both from the nature of a Globe, which the Sea and Land could not otherwise make; and also from ocular Demonstration; because at a distance on the Main, you first see Masts of a Ship coming towards you, before you see the Body of it, or the Ship it self; which being so much the fairer Object of Sight, must necessarily be seen first, if the Ocean were a level. But now, that the Waters being above the Earth, and in continual Motion, Ebbing,

18 MATHER n.pp.

19 MATHER 25.

20 WOOD 84-85.

21 THOMSON 1-3.

or Flowing, do not fall down upon it, and cover it; but contrary to the Nature of a Fluid Body, keep themselves in heaps, within their proper place, is unaccountable to Reason, and can only be resolv'd into the Virtue of that Almighty word."²²

Even if these sermons do not directly write about the Apocalypse, sometimes they intend to weave it into their thread of thought, along with the art of navigation. "Whereas the difference of excellencie in Trades, doth best appeare in their dependance upon Gods providence; insomuch as the greatest argument of the Fathers against Usury, is that the Usurer will not relie or depend upon Gods blessing and providence, but upon such security as their wits can find out, of Bonds, Statutes, Morgages and Pawnes: This is the second honour of Navigators and Merchants: that of all other men, they most rest and trust upon Gods blessing and protection. In which respect if we will call to mind, the blessings that God hath bestowed, especially upon this our Nation, in this last age of the world, more then ever since the beginning of the world, for the perfecting of the Art of Navigation, and for the discovery of new Nations (which may in comparison be called new worlds): so that those cold parts of the world, towards the Poles and hot Zone, under and neere the Line, which by ancients were thought to be inhabitable, are now as familiarly gone unto, as from Dover to Calice; we cannot but admire Gods mercie and goodnesse, to reserve this honour to this last and worst age of the world, that we may at last learne to crie out with the Prophet; *What shall I render unto the Lord for all his benefits which he hath given me?*"²³

Ships and shipbuilding were also a reoccurring topic in the 17th century's "traders' sermons", especially in those that connect the art of shipbuilding with God. "It is a wonderfull providence of God to make the sea navigable for men at any time; that such a fluid body as water is, which cannot suport a stone or bullet of one ounce weight, should yet, by reason of its own saltness, and the innate proper of timber, be able to support ships of such vast burden, which are carried from place to place, being mounted on the backs of proud waves."²⁴ "And this is the fifth honour of Navigators: for howsoever prophane historians in their histories, doe ascribe both the invention of shipping, and the art of Navigation, to one of themselves, one *Atlas*, a Moore, (whom for his skill in Astronomie, the Poets faine to beare up the heavens with his shoulders) as if he were the first inventor, and in part a perfecter of this excellent Art; yet we Christians, (as we read in the Scripture) do hold, that the first use of shipping, and the Art of Navigation, came both immediately from God himselfe; and were revealed to *Noah* in forme of an Arke, which hee was not only *commanded to make*, but had particular directions, both for the *matter whereof, and the forme or manner, the length, the breadth, the heighth, the cabbins, the window, and the severall decks*, Seeing therefore Navigation hath so honourable an author, of such antiquitie, it may not be despised, but highly esteemed."²⁵ "Afterwards, several Nations pretended to be the Authors of this most useful Art, (and perhaps it might be found out by several people, who had yet no commerce one with another, necessity being ingenious under all Climates)."²⁶

The motif of the ship was also used as a metaphor. Through history, the Church was depicted as different objects. The concept of the ship, as the Church is not an exception

²² HUGHES 18.

²³ WOOD 12.

²⁴ FLAVEL 406-407.

²⁵ WOOD 14.

²⁶ THOMSON 5.

and can be found in several forms in these texts, as for example: “There is a *Ship* of the greatest Consequence imaginable; The *Church* of the Lord Jesus Christ is that *Ship*. The *Commander* of the *Ship* is the Lord Jesus Christ Himself. Come to the Illustrious *Commander*. Request Him to Accept you among His *Marriners*. Commit your selves to His Conduct; That is to say, Enter into *Covenant* with Him [...] *Do This*, and you will make a more gainful Voyage, than ever the *Marriners* of *Solomon* did unto *Ophir*, or, *Africa*; as much more *gainful*, as *Grace* is *better than the gain of fine Gold*.”²⁷ Or “For when *Constantine* the Great, gave not only peace to the Church, but endowed it with worldly promotions; they shutting up their upper-decks to heaven-ward, and opening leakes beneath to the sea of the world, thinking they could never have enough of that bitter water, except they had the whole sea and world at their command. From that time, Rome is no longer a ship, but a sea for that proud Bishop to sit in (though he falsely terme it the sea Apostolick) and from that sea have risen more tempests against Christs ship, then from the persecuting tyrants...”²⁸

Flavel uses another mandatory navigational device as a metaphor for the main aspects of Christian religion: “The principal things necessary to be known by a spirituall *seaman*, in order to the steering rightly and safely to the *port* of happiness, he reduceth to four heads, answerable to the four general points of the compass; making *God* our *north*; *Christ* our *east*; *holiness* our *south*; and *death* our *west* points.”²⁹

Summed up, it can be seen that these works, that were written for the voyages, clearly draw motifs from life at sea and outstandingly weave together the waters, the eternal soul, the Church, religion, ships and navigation, so that the Christian merchants and seamen would not lack the appropriate and “lifelike” spiritual support on their uncertain journeys over the trackless oceans.

HARDING NOÉMI

PRÉDIKÁCIÓ ÉS NAVIGÁCIÓ:

A 17. SZÁZADI ANGOL KELET-INDIAI TÁRSASÁG ÉS A TENGER

A tanulmány célja 17. századi angol kereskedelmi társaságoknak írt prédikációkon keresztül bemutatni, hogy milyen fajta lelki- és spirituális támogatást akartak adni a tengerészeknek és kereskedőknek a szerzők, valamint a megbízók. Az Angol Kelet-indiai Társaság részére is sok ilyen szöveg készült. A prédikációk sokat merítettek a bibliai hajós történetekből, a tengeri életből, és egy módon megpróbálták „személyre szabni” őket, viszont fontos tudni, hogy íróik nem feltétlenül tapasztalták meg a „vízi életet”. ***A szövegek a tenger veszélyei mellett, sokszor kitérnek a „keresztény kereskedő”, „keresztény tengerész” alap gondolatokhoz, valamint Isten, mint útítárs és védelmező témákra.*** Érdekesség – habár nem meglepő – hogy ezen szövegek közt sokszor találhatóak gazdasági témájú prédikációk, amelyekben általában a korszaknak megfelelő merkantilista rendszert írták le, kiemelve az angol expanzió sikerét, amelyet sokszor a római „iga” levetésének is tulajdonítanak. Különösen fontosak ezek a prédikációk mivel specifikusan a tengerre, a hosszú utakra és azok veszélyeire íródtak, valamint a messzi földekre, ahol úgy gondolták a keresztény hívők hite veszélybe kerülhet. A szövegek célja, mindenek felett a jó morális élet fenntartása volt és, hogy biztossáák utazó híveiket, hogy bármilyen szörnyűségben és veszélyben vannak, Isten velük van.

²⁷ MATHER 38-39.

²⁸ WOOD 93.

²⁹ FLAVEL 233.

LAKATOS ADÉL

AZ ÁRKÁDIA-MOZGALOM HATÁSAI BÁRÓ PATACHICH ÁDÁM ÉLETÉBEN (1716–1784)

BEVEZETÉS

Jelen tanulmányunkban az Árkádia-mozgalom Patachich Ádám nagyváradai püspöki, majd kalocsai érseki időszakában megmutatkozó hatásait mutatjuk be.

Az Itáliában induló, majd Európára is kisugárzó Árkádia-mozgalom a Rómában egyházi tanulmányokat folytató egyházi értelmiségiek életére is jelentős hatást gyakorolt. Ezt tapasztalhatjuk Patachich Ádám esetében is. Mind Nagyváradon, mind Kalocsán széleskörű mecénási tevékenység jellemezte. Mindkét egyházi megbízatása idején komoly építészeti feladatok vártak rá. Felfedezhető az árkádikus szellemiség művészeti pártoló fázisai „eredményein”. Nagyváradon kastélyszínházat szervezett, melynek bemutatói ismertek voltak a korabeli Magyarországon. Jelentős könyvtárat hagyományozott főpaputódaira. Már római tanulóévei alatt vásárolt könyveket. Nagyváradon és Kalocsán is tudatosan gyarapította és rendszerezte könyvgyűjteményét. A feladattal képzett tudós egyháziakat bizott meg. A nagyváradai püspöki kinevezés elnyerése után, hogy a római árkádiai szalonok pezsgő szellemi légkörét itthon se kelljen nélkülöznie, tudósokat és írókat gyűjtött udvarába. Hasonló „fiók-Árkádiát” szervezett Kalocsán is.

Az Árkádia-mozgalom rövid történeti áttekintése után Patachich Ádám árkádikus törekvéseit szeretnénk bemutatni nagyváradai és kalocsai egyházi megbízatásai idején, építkezései, kastélyszínháza, könyvgyűjteménye, valamint „fiók-Árkádiája” témakörökben.

I. Az itáliai Árkádia-mozgalom

A sok kis államra tagolt 18. századi Itáliát elmaradt gazdasági és társadalmi struktúra jellemezte. A század elején megújulási folyamat indult a félszigeten az idegen hatalmak, elsősorban a Habsburgok befolyásának csökkentése érdekében. Ennek eredményeként az olasz értelmiség nyitottabbá vált az új európai eszmeáramlatok felé. Itália sokszor csak névleg független, kis államaiban a megújulás részeként modernebb államapparátus, gazdasági rendszer és rugalmasabb társadalmi szerkezet kialakítására törekedtek. A félsziget gazdasági válságának leküzdésében olyan, addig elképzelhetetlen megoldások merültek fel a korabeli olasz gondolkodóknál, mint a közös piac és vámhatárok vagy egységes gazdasági irányító szerv megalakítása. A folyamat egyik sajátossága volt az olasz nem-

zettudat csíráinak megjelenése. Itália megújulása a félsziget kultúráját és a nyelvhasználat kérdését is érintette.¹

Az itáliai „újjászületés” folyamatában fontos szerepet kapott az 1690-ben alapított Accademia dell’ Arcadia (ld. továbbiakban: Akadémia). A római Gianicolo dombon lévő San Pietro in Montorio ferences kolostor kertjében alakuló pásztorköltői társulást Krisztina egykori svéd királynő udvarához tartozó írók, tudósok és művészek hívták életre. Krisztina királynőt fővédnökükké választották. Az Akadémia megalakulásától kezdve élvezte a pápaság és a katolikus egyház támogatását. Szellemi kisugárzása igen jelentős volt Itáliában. Hatása a 18. század első évtizedeire már az egész félszigetre kiterjedt. Ennek köszönhetően gyakran Árkádia-mozgalomnak is nevezték az egyre növekvő tagság sokrétű tudományos és művészeti tevékenységét. A kor itáliai szellemi életének minden jeles képviselőjét átölelő Árkádia a megújuló olasz kulturális élet egyik legátfogóbb szervezetévé vált.²

Az Akadémia kezdeti célkitűzései között szerepelt az olasz irodalmi nyelv megújítása, megtisztítása a barokk túlzásaitól, valamint a nagyközönség ízlésének formálása. Ezekre a célokra utalt választott jelképük, Pán babérrel és fenyővel díszített sípja. Az árkádikus szellemiség terjedésével számos olasz városban alakult árkádiai szalon, vagy akadémia. Az itáliai félszigetet behálózó mozgalom tagjai már az itáliai kultúra megújításáért és modernizálásáért, európai vezető szerepének visszaállításáért, valamint a „rég” és „új” világ, a hagyományok és az újító törekvések összebékítéséért fáradoztak. Igaz ugyan, hogy nagy különbség volt az egyes, helyi akadémiák és a római Akadémia jeles tagjainak tudományos és gyakorlati tevékenysége között. Ezek az „erők” azonban összeadódtak, és az Akadémia Európa több országában is nagy népszerűsége tett szert. A római Akadémiára jelentősebb irodalmi tevékenység felmutatásával lehetett felvételt nyerni. Tagjai görög pásztorneveket vettek fel. Az Akadémia megalakulásakor időszámításukat is megpróbálták „görögösíteni”. Átvették a görög naptárt, melyben a keltezés az olimpiai játékokkal kezdődött. Összejöveleiket a természet lágy öln, előkelő paloták kertjében tartották.³ A tagok nemzetiségük szerint kolóniákba tömörültek.⁴

A 18. század közepére már több ezer tagot számlált az Akadémia. A külföldi írók, művészek és tudósok számára dicsőséget és elismerést jelentett, ha felvételt nyertek soraiba. Tiszteletbeli tagjai között megtalálhatjuk a 18. század pápáit, több katolikus ország uralkodóját, a római katolikus egyház főpapjait, valamint az itáliai nemesi családok jeles képviselőit. Az itáliai félsziget szellemi életének minden fontos szereplője kötődött az Akadémiához. Az írókon, művészeken túl szép számmal találkozhatunk soraiban egyéb értelmiségiekkel, mint pl. orvosokkal, ügyvédekkel, katonatisztekkel. A korabeli szerzetesrendek (pl.: jezsuiták, piaristák, ciszterciek, domonkosok) jeles személyiségei is gyakran kérték felvételüket az Akadémiára. Tagjai egyébként nemcsak katolikusok, hanem protestánsok is lehettek.⁵

Az árkászok „jelki hazájuknak”, eszményképüknek a Peloponnészosz középső részén fekvő, magas hegyektől körülvett, zord vidéket, Árkádiát tekintették. Ehhez a területhez mitológikus jelentéstartalom kapcsolódott. Az itt élő népek őseinek Zeusz és Kallisztó⁶

1 SÁRKÖZY 2008. 157–158.

2 TÓTH Tamás 2014. 106–107.

3 TÓTH Sándor Attila 2004. 18. SÁRKÖZY 2008. 155–159. TÓTH Tamás 2014. 106.

4 SÁRKÖZY 2008. 153. Sárközy Péter 103 kolóniát említ.

5 SÁRKÖZY 2008. 189–190.

6 TÓTFALUSI 1993. 127. A görög mitológiában Kallisztó nimfa Lúkaón árkádiai király lánya volt. Artemisz istennő kíséretéhez tartozott.

fiát, Árkász királyt tekintették. Árkász volt az, aki az itt élőknek olyan tudást adott, mely a túlélésük záloga lett a nehéz, hegyvidéki viszonyok között. Megtanította őket a földművelés, a kenyérsütés és a gyapjú feldolgozás „tudományára”.⁷ Az idők során az Árkádia-fogalom egyre újabb jelentéssel gazdagodott. A hellén korban Árkádia menedéket nyújtott mindazok számára, akik a korabeli, barbárnak tartott világtól kívántak elfordulni. Az ókori Rómában Árkádia az ártatlanság hazáját jelentette, melynek alapvetően pásztorkodásból élő lakóit életvidámság, nyitottság, a vendégek, a zene- és a költészet szeretete jellemezte. Az itt élő árkászok versengésre és alkotásra készek voltak:

„... mindegyikük viruló, fiatal, mindegyik arcas
s versre csakúgy, mint egymással versengeni készek.”⁸

A római mitológia sajátos tartalmat adott Árkádiának azzal, hogy egyik királyát, Euandert⁹ a Palatinus dombon álló Palatinum alapítójának tartotta. Az ókori Róma részét képező Palatinus és Árkádia története így összekapcsolódott. A romanizált őstörténet szerint Latium lakóit Euander tanította meg pl. írni, zenélni.¹⁰

A keresztény értelmezésben Árkádia az idilli világot, az aranykort jelenítette meg, melyet olyan alapvető emberi erények megléte, mint pl. a bátorság, a kegyesség és az emberség jellemeztek. A barokk ember gondolkodásában Árkádiában még megvolt a tökéletes szépség, mely korukra már elveszett. Úgy vélték, a szépség csak a művészetek segítségével hozható vissza a világba. Itáliában az újkori Árkádia a görög árkádkus tájhoz hasonló, annál kevésbé zordabb Toszkánában és Lombardiában jelent meg ismét. Megálmodói a római Akadémia megalapításával „újra teremtettké” az antik pásztorvilágot. Ennek az idilli életnek a középpontba állításával maguk is az egyszerűbb formák és kompozíciók alkotására törekedtek irodalmi műveikben, műalkotásaikban.¹¹

Az Akadémia tagjai magukat Árkász új követőinek tekintették. Példaképükhöz hasonlóan a saját „rég” világukat új tudással, a hagyományokat új eszmeáramlatokkal kívánták „megtermékenyíteni”. Ehhez a művészeteket és tudományokat egyaránt fontos eszköznek tekintették. Ennek köszönhetően az Akadémiát külvilágra nyitott, művészet- és tudománybarát szellemiség jellemezte. Az árkászok nagy hangsúlyt helyeztek a modern művészeti irányok megismerésére, a tudományok művelésének jelentőségére, valamint a történelmi múlt tiszteltére és ápolására.¹²

A 18. század elején az olasz Árkádia-szalonok kezdték meg Itáliában a tudományok és filozófia új eredményeinek népszerűsítését. Ezekben a szalonokban folyó élénk irodalmi életnek köszönhetően gyorsan terjedtek a felvilágosodás és a francia enciklopédizmus eszméi. A változó színvonalat képviselő szalonköltészettel szemben sokszor hangzott el a felszínesség vádja. Mégis képes volt alapvető emberi érzelmeket megjeleníteni. A születés, házasság, szerelem és halál témáit feldolgozó versekbe gyakran belefoglalták a korabeli természettudományos eredményeket. A pásztorkölteményekbe nem egyszer a szerelmi szituáció leírásai mellé a kopernikuszi ill. a galilei-féle csillagászat megfigyelései vegyültek. Francesco Algarotti, a drezdai képtár alapítója 1737-ben Párizsban megjelent

7 Tótfalusi 1993. 47.

8 Tóth Sándor Attila 2004. 12–14.

9 *Ókori lexikon* 1. kötet. 700. Euander (Evandrosz, Evandrus) Pallantész árkádiai király és Nikosztraté (Carmenta) fia. A római Aventinuson oltára volt, ahol évente áldozatot mutattak be neki.

10 Tóth Sándor Attila 2004. 14.

11 Tóth Sándor Attila 2004. 15–16.

12 Tóth Sándor Attila 2004. 17–18. SÁRKÖZY 2008. 156–155.

művében a newtoni optika szabályait foglalta össze hölgyek számára.¹³ A versekben a rímeket olykor a kor nagy tudósainak és költőinek nevei adták.

„*Dunque perche su l’Italiane bocche
Suonano sol que’ nomi alpestri ed irti
Kepler, Augen, Newton, Leibniz e Locche?*”¹⁴

Az Akadémia haladó szellemiségét vitték magukkal hazatérve a római tanulmányokat folytató, vagy egyházi szolgálatot ellátó közép-európai katolikus szellemi elit képviselői. Római éveik után hazájukban vezető egyházi tisztségekbe kerültek és az egyház megújításán fáradoztak széleskörű tudományos- és művészetpártoló tevékenységet végezve. Árkádia közép-európai hatásának azért is volt olyan nagy jelentősége, mert a Habsburg-birodalom függésében élő népek maguk is kultúrájuk és az „új rendszer” kibékítésével próbálkoztak. A tét számukra nemzeti identitásuk megőrzése volt.¹⁵ Az Akadémia közép-európai tagjai között a magyar klérus több tagját is megtalálhatjuk, mint pl. Migazzi Kristóf bécsi érseket, váci püspököt, Patachich Ádám nagyváradi püspököt, majd kalocsai érseket, Faludi Ferenc jezsuita költőt, műfordítót, Koller József pécsi nagyprépostot, a püspöki könyvtár vezetőjét és Gánóczy Antal nagyváradi kanonokot.¹⁶ A következőkben röviden áttekintjük Patachich Ádám életútját. Megvizsgáljuk, hogy nagyváradi püspökként és kalocsai érsekként végzett mecénási tevékenységében hogyan nyilvánult meg az árkádikus szellemiség, az Akadémia hatása.

II. PATACHICH ÁDÁM ÉLETÚTJÁNAK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

Zajezdai¹⁷ Patachich¹⁸ Ádám ősi horvát nemesi család, a Patachich–nemzetség tagja volt. Szülei a család junior ágából származó Patachich Miklós Antal és a senior ági Patachich Prudenciána Barbara voltak. Patachich Ádám 1716-ban született a család Károlyváros melletti birtokán álló Kastell (másként Castel) nevű kastélyában.¹⁹ Alapfokú tanulmányait Zágrábban végezte. Majd a grazi bölcséleti fakultáson tanult tovább. Ez idő alatt lett papnövendék.²⁰ Később tanulmányait a bécsi Collegium Croaticumban

13 SÁRKÖZY 2008. 156. Francesco Algarotti művének címe: *Newtonianisme pour les dames*. 1738-ban olaszul is kiadták.

14 SÁRKÖZY 1983. 241. E. Manfredi: *Rime*. 1760. „*Azért mert az olasz szájakból csak olyan alpesi és merev nevek hangzanak, mint Kepler, Augen, Newton, Leibniz vagy Locche?*”.

15 SÁRKÖZY 1983. 243.

16 SÁRKÖZY 2008. 194–198.

17 A családba a zajezdai előnevet Herkfy Katalin hozta, amikor Patachich I. Istvánnal kötött házasságot. TÓTH Tamás 2014. 66.

18 A család nevét horvátul Patačić-nak írják. A különböző forrásokban a család nevének sokféle, írott változatával lehet találkozni. Maguk a Patachichok sem voltak következetesek vezetéknevük írásával kapcsolatban. Én a család magyar nyelvben elterjedt névváltozatát, a Patachich-ot fogom használni.

19 Patachich Ádám születésének időpontjával és helyszínével kapcsolatos korábbi bizonytalanságok Tóth Tamás kutatásainak köszönhetően tisztázódtak. Ld. a kérdéses adatokkal kapcsolatban TÓTH Tamás 2014. 100. GÁNÓCZY 1776. II. 464. o. TÓTH Sándor Attila 2004. 11–20. A Kastel elnevezésű családi rezidencia akvarell képe megtalálható a *Status familiae Patachich* című, 1740-ben íródott családi krónikában. *Status Familiae Patachich*. 125v–126r. A családi krónikában szerepel egy térkép is, ahol jelölték a család Károlyváros közelében fekvő kastelli rezidenciáját is. Ld. a *Status familiae Patachich*-ra vonatkozóan: TÓTH Tamás 2014. 98. A születési hellyel kapcsolatban pedig 101–102.

20 GÁNÓCZY 1776. II. 464–465.

folytatta. 1735-ben az uralkodói kegy jeleként Ádám és özvegy édesanyja bárói, nagybátyja, Patachich Gábor kalocsai érsek és testvérei pedig grófi címet kaptak.²¹

A bécsi tanuló évek után Patachich Ádám a trienti zsinat papnevelési reformjának szellemében működő római Collegium Germanicum et Hungaricumba került. Irodalom és művészetek iránti fogékonysága már római tanuló éve alatt megnyilvánult. A CGH anyakönyvében a következő bejegyzés szerepelt Patachich Ádám tanulmányaival kapcsolatban: „*Feltűnően tehetséges, ugyanannyira eredményes, amiről gyakrabban az irodalmi gyakorlatokban tesz dicséretes tanúságot, és végül Kollégiumunkban doktori címet szerzett.*”²² Az ifjú Patachich 1739-ben teológiai doktori címmel térhetett haza.²³

Patachich kiemelkedő irodalmi tevékenységének köszönhetően 1739-ben, hazatérése előtt néhány hónappal nyert felvételt a római Akadémiára. A felvételéről szóló okirat szerint erkölcsössége, tanultsága mellett versei miatt részesült ebben a megtiszteltetésben. Árkádia szelleme és a római tanuló éve alatt megtapasztalt itáliai mecenatúra gyakorlata egész további életére nagy hatással volt.²⁴

Egyházi pályája szépen ívelt felfelé. A már említett előkelő származása mellett, személyi adottságai, képzettsége és nem utolsósorban befolyásos nagybátyja, Patachich Gábor érsek (1699–1745) segítette hivatali előmenetelét. Patachich Ádám 1739-ben, tanulmányai végeztével hazatért Rómából. Számára még római éve alatt kijelölték első egyházi állomáshelyét, a verboveci plébániát.²⁵ Elöljárója, Branjug György (1677–1748) zágrábi püspök fiatal plébánosát hamarosan kitüntetésre ajánlotta Mária Teréziának. 1740-ben az uralkodónő a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye területén fekvő Szűz Máriáról nevezett ábrahám apátia apátia címét adományozta Patachich Ádámnak. Új hivatalába nagybátyja, Patachich Gábor iktathatta be 1741-ben, a pozsonyi országgyűlés idején. Ugyanebben az évben az a megtiszteltetés is érte Patachich Ádámot, hogy Branjug György a zágrábi káptalan kanonokjainak sorába emelte őt. 1743-ban a királynő újabb kegyeként elnyerte a kaposfői Szent Benedek prépostságot. A zágrábi egyházmegyében több főesperességet is vezetett.²⁶

A különféle egyházi megbízatásokon túl Patachich Ádám politikai és katonai feladatokat is kapott. Családtagjaival együtt rendszeresen részt vett a horvátországi Szábor munkájában is. Nemesként kötelessége volt háborús konfliktusok esetén bizonyos számú katonaság felfegyverzése. Előbb az osztrák örökösödési háború (1740–1748), majd a hétéves háború idején (1756–1763) szerelt fel katonákat Mária Terézia számára. A hétéves háború kirobbanásakor Zágrábban támogatta a horvát rendeket, hogy az uralkodónő felé közeledjenek. Ő maga pedig a báni határvédő csapatok vezetését vállalta el.²⁷

Patachich Ádám 1751-ben Klobusiczky Ferenc (1707–1760) zágrábi püspök oldalán kanonokjaként részt vett a pozsonyi diétán. Mária Terézia még az országgyűlés ideje alatt a novi püspöki címet adományozta Patachichnak és a királyi kancellária tanácsosá-

21 Tóth Tamás 2014. 103.

22 Tóth Tamás 2014. 107.

23 Tóth Tamás 2014. 104–107.

24 GÁNÓCZY 1776. II. 466–467., Tóth 2014. 105–107.

25 Tóth Tamás 2014. 69–70., 108. Verbovec, mai nevén Vrbovec, Horvátországban fekszik. Patachich Boldizsár 1709-ben kapta az uralkodótól hűsége jutalmaként többek között Verbovec kastélyát kilenc feudummal. Kegyura másik nagybátyja, Gábor érsek testvére, Patachich Sándor volt. Verbovec egyébként Gábor érsek titulás feuduma volt.

26 Tóth Tamás 2014. 108–109.

27 Tóth Tamás 2014. 109–111.

vá nevezte ki. Ettől kezdve a fiatal főpap 1759-es nagyváradai püspöki kinevezéséig lényegében Bécsben tartózkodott. Az egyházi ügyek tanácsosaként gyakran megfordult az udvarnál. Ahogy római évei, úgy a Bécsben töltött időszak is egész életére meghatározó tapasztalatokat és élményeket jelentett a számára. Jártasságot szerzett az udvari érintkezés terén és a diplomácia területén.²⁸

Mária Terézia 1759-ben Patachich Ádámot nagyváradai püspökké nevezte ki. Az új főpásztorra várt az egyházkormányzat mindennapos teendői mellett a székesegyház megkezdett építésének befejezése és körülötte az egyházi központ kialakítása, a papképzés feltételeinek javítása, a római egyházzal unióra lépett, bizánci rítusú lakosság lelki gondozása, valamint további hívek megnyerése az unió ügyének.²⁹

Patachich Ádám 1776-ban kalocsai érseki kinevezést kapott. Új egyházmegyéjében a nagyváradéhoz hasonló feladat várta. Gondoskodni kellett székvárosában egy új, a reprezentációs céloknak is megfelelő főpapi rezidencia kialakításáról, melynek felépítésével az egyházi központ megfelelően a trienti zsinat szellemének, teljessé válhatott. Patachich érsek, Mária Terézia kalocsa–bácsi főegyházmegyét érintő átalakítási terveit figyelembe véve, rendezte a székesegyház javadalmazását, tíz főre bővítette a főszékeskáptalant, és növelte a kalocsai nagyszeminárium férőhelyeinek számát.

Patachich Ádám életében érseki megbízatása az utolsó állomást jelentette. 1784 tavaszán még felavathatta az érseki rezidencia elkészült, Franz Anton Maulbertsch festette freskóit. Ezután azonban egészségi állapota romlani kezdett. 1784. július 19-én halt meg Kalocsán.³⁰

III. AZ ÁRKÁSZOK SORÁBAN

A 18. században a magyar főpapság számos tagja tanulmányainak egy részét Rómában végezte. Az Örök Városban élő, nagyszámú egyházi értelmiség megkönnyítette a tanuló éveiket ott töltő magyar klerikusoknak, hogy bekapcsolódjanak a város pezsgő kulturális életébe. Ez az időszak rendszerint meghatározó volt egész későbbi pályájuk során. Fontos kapcsolatokat építettek ki, megismerték a sokrétű itáliai mecenatúrát és ízlésviláguk is sokat csiszolódott. Részt vehettek a gazdag repertoárt felvonultató római zenei- és színházi előadásokon. A város nemesi palotáiba bejárva pedig olyan műtárgyakat és könyveket magukba foglaló gyűjteményeket láthattak, melyek mintaadóvá váltak a számukra.

A Rómában tanuló fiatal Patachich Ádám a CGH, majd a Habsburg-birodalom részét képező területek protektorának, Alessandro Albano (1692–1779) bíborosnak a köréhez tartozott. Albano ismert volt mecénási tevékenységéről és műgyűjteményéről. Patachich nyilvánvalóan más római szalonoknak és kulturális eseményeknek is szívesen látott vendége volt. Tanulmányainak végére széleskörű kapcsolatrendszer épített ki az Örök Városban. Egész későbbi életére meghatározó volt az ott eltöltött időszak és az itáliai művészet- és tudománypártoló gyakorlat.³¹ Hazatérése után római éveinek és az árkádikus szellemiségnek hatását élete számos területén felfedezhetjük. Mind nagyvárad, mind kalocsai időszakát sokrétű építészeti tevékenység jellemezte. Lakókörnyezetét igyekezett esztétikus,

²⁸ TÓTH Tamás 2014. 110.

²⁹ KATONA 1800. II. 224. TÓTH 2014. 111–119.

³⁰ TÓTH Tamás 2014. 271.

³¹ LAKATOS Adél 2019. 129–130. TÓTH Tamás 2022. 281.

kvalitációs műalkotásokkal és műtárgyakkal díszíteni. Nagyváradon kastélyszínházat szervezett. A társulat hivatásos művész-tagjai rendszeres támogatását élvezték. Ennek feloszlása után figyelme könyvgyűjteménye gyarapítása felé fordult. Patachich mecenatúrájában a tehetséggondozás is nagy hangsúlyt kapott. A tehetséges ifjakat segítette képességeik kibontakoztatásában, és a számukra megfelelő hivatás felé terelgette őket. Ehhez kiváló háttérrel jelentett az a szellemi közeg, mely mind nagyvárad, mind kalocsai főpapi udvart jellemezte. Patachich ugyanis mindkét helyen tudósokat, írókat és művészeket gyűjtött maga köré, kiépítve a maga „fiók-Árkádiáit”. A következőkben Patachich Ádám árkádikus szellemiségű, sokrétű mecenatúrájának főbb eredményeit tekintjük át.

III.1. Patachich Ádám nagyvárad és kalocsai építkezései

Patachich Ádámot 1759-ben nevezte ki Mária Terézia nagyvárad püspökké. Új székhelyén több építészeti feladat is várt rá: a püspökelődje, Forgách Pál által 1752-ben megkezdett székesegyház felépítése és egy új egyházi központ (püspöki palota, kanonokházak, szemináriumi épület) kialakítása. Ennek helyét Forgách a város Olaszinak nevezett részében jelölte ki azzal, hogy itt tette le az új székesegyház alapkövét. A templom építési munkálatai azonban hamarosan elakadtak. 1757-ben meghalt a megbízott építész, Giovanni Battista Ricca, majd 1759-ben az uralkodónó Forgách Pált a váci püspöki székhelyre helyezte át.³²

Patachich Ádám Nagyváradra érkezése után Franz Anton Hillebrandt bécsi építész kérte fel a Szent László székesegyház terveinek átdolgozására, valamint egy új püspöki rezidencia tervezésére. Hillebrandt számára nem volt ismeretlen a nagyvárad templom „ügye”. Forgách püspök először ugyanis őt kérte fel a tervek elkészítésére, és csak később döntött Ricca megbízása mellett. A székesegyház esetében Patachichnak nagy módosításokra nem volt lehetősége. Az épületből megérkezőkor már kész volt a szentély, a keresztház, a hajó egy boltszakasza a főpárkányig, előtte a hajó az ablakok középvonaláig és a homlokzat első szintje. Így Patachich csak a templombelsőn és a főhomlokzaton tudott kisebb részleteket megváltoztatni. Püspöksége idején készült el a főhajó, a kereszthajók, a szentély csehboltozása, a tető alá süllyesztett függőkupola, a sekrestyék és a felettük lévő helyiségek, valamint a nyolc oldalkápolna a felettük található oratóriumokkal együtt. A szentély oldalfalára ekkor került Patachich Ádám püspöki jelvényekkel díszített családi címere. Megrendelésére Johann Nepomuk Schöpf 1773–1776 között készítette el a székesegyház Krisztus áldozatának dicsőítését ábrázoló kupolafreskóját. A székesegyház építési munkálatai Patachich püspöksége idején fokozatosan lassultak, a rá fordított költségek pedig jelentősen elmaradtak a Forgách püspök idején „mozgósított” anyagi forrásoktól. Az épület valójában csak 1780-ra készült el.³³

A székesegyházi munkálatok mellett megkezdődött 1762-ben a püspöki palota építése. Patachich Ádám szívéhez úgy tűnik ez a feladat közelebb állt. Ez érthető is, hiszen itt a kezdetektől fogva jelen volt. Az épületet teljesen a saját ízlésvilágához és elképzeléseihez igazíthatta és nem kellett kényszerű kompromisszumokat kötnie, mint ahogy az a templom esetében történt. A püspöki palota terveit Franz Anton Hillebrandttól rendelte meg. Takarékosági szempontokból Mária Terézia ugyan néhány egyszerűsítést rendelt

³² LAKATOS Adél 2019. 135.

³³ JERNYEI 2017. 194–195. LAKATOS Adél 2019. 136–138.

el az épülettel kapcsolatban, de ezek úgy tűnik nem érintették olyan mélyen Patachichot. Nagy lendülettel fogott hozzá a rezidencia felépítéséhez. Elkészültéig a Sebes-Körös bal partján, Nagyvárad Újvárosnak is nevezett részén álló püspöki palota lakója volt. Ezt az épületet még Csáky Imre püspök emeltette.³⁴ Patachich idejében 1760–1762 között bővítették. A nagyvárad-i hivatali működése alatt felállított görögkatolikus, suffraganeus püspökség hivatali helyiségei és lakóterei kerültek ide. Feltehetően a püspök ezzel már az átköltözés utáni időszakra kívánta új funkciókkal megtölteni az épületet.³⁵

Patachich tervei szerint az új püspöki palota nem pusztán rezidencia lett volna, hanem a művészetek és a tudományok „lakóhelye”, ahol otthonra lelhetett volna nagyvárad-i „fiók-Árkádiája” is. Az új épület azonban hiába készült el 1776-ra, Patachich Ádám mégsem költözhett be, mert Mária Terézia áthelyezte őt a kalocsai érsekség élére. A nagyvárad-i püspöki palotát a Habsburg-birodalom legnagyobb főpapi rezidenciái között tartják számon. Az U-alakú épület tömegformálása a kor divatját követte, háromrizalitos tagolással alakították ki. Patachich az első emeleti, székesegyházra néző részt választotta ki a püspöki lakosztály számára. Itt alakították ki a Borromei Szent Károlynak szentelt kápolnát. Falait és mennyezeteit Johann Nepomuk Schöpfung freskóciklusa díszíti. Az első emeleten a püspöki lakosztály mellett díszterem, majd további szalonok kaptak helyet. Ez utóbbiakat olasz városokat ábrázoló veduták és egyéb életképek díszítettek. Patachich gondot fordított a rezidencia környezetének rendezésére is. Az épület mellett gyümölcsös- és veteményes-kertben üvegházakat emeltetett. 1764-ben 200 narancsfát vásárolt a kert számára. Majd később egy vadaspark kialakítását is elrendelte. A püspök könyvtárját a díszterem alatti, földszinti tágas teremben helyezte volna el. 1776-ban azonban Patachich Ádám Nagyváradról Kalocsára költözött.³⁶

Az elválás szomorúsága olvasható az *Analecta poetica*³⁷ címet viselő kézirat több versében is, mely Patachich és az őt körülvevő tudós, baráti kör verses levélváltásait foglalja magába. Az egyik epigramma szerint Patachich püspök a Kalocsára indulása előtti utolsó éjszakát az új rezidencián töltötte. Az egyik falon egy szénnel felírt verset talált, melyben a megszemélyesített palota sajnálkozott, hogy szerencsétlen létrehozója nem élvezheti szülöttét.

„Az érsek az általa újonnan felépített nagyvárad-i püspöki rezidencián, mikor a Kalocsára utazás előtti utolsó napokban meglátogatta e neki oly kedves épületet, a következő verset találta a falon szénnel felírva, melynek szerzője a mai napig nem ismert:

Megvert minket a sors: az atyát és véle szülöttjét.

Egymásban kedvünk nem leljük soha már.

Fényes erényed tán, vagy irigy gonosz emberi szándék

Kényszerít itt hagynod azt ami félbemaradt?”³⁸

34 KÉMENES 2013. 128. LAKATOS Adél 2019. 138–139.

35 KÉMENES 2013. 128–129. TERDIK 2014. 215–218.

36 JERNYEI 2017. 195. TÓTH Sándor Attila 2004. 127., 301. LAKATOS Adél 2019. 139–142. TÓTH Tamás 2022. 283.

37 Ms. 64.

38 TÓTH Gergely 2005. 95. Tóth Gergely fordítása. KFK Ms. 64. 72 oldalán lévő vers fordítása. Szerzője ismeretlen. „In nova, quam a fundamentis excitaverat, M. Varadiensis Residentia Episcopali, ultimis, quibus Coloczam discedendum erat, diebus, Archi-Praesul, cum has sibi carissimas inviseret, aedes, sequentes in pariete carbone descriptos, reperit versus, de quorum Authore hodie non constat. Heu te bis miserum nata cum prole Parentem.

Patachich Ádám Kalocsára érkezése után egyik legfontosabb feladata volt, hogy rendezze a régóta húzódó érseki rezidencia építésének ügyét. Ezt minél hamarabb szeretne volna megtenni. Az idősebb főpap nyilván érezte ereje hanyatlását és egészségi állapotának romlását. A kalocsai palota elkészültéig a hajósi érseki kastély lakója lett, melyet elődei pihenőhelyül használtak.³⁹

Patachich magával hozta új állomáshelyére a nagyváradai püspöki palota Hillebrandt-féle terveit és ezeket a helyi viszonyokhoz igazította uradalmi mérnökével, Kronovetter Lipót Antallal.⁴⁰ A Kalocsán álló, korábban Csáky Imre által emelt érseki lak átépítésével már Batthyány József érsek is foglalkozott.⁴¹ Oswald Gáspár váci püspöki uradalmi építészről és a piaristák építési igazgatójától rendelt tervek. Ennek egyetlen tervlapja maradt fenn Kalocsán, mely a francia kertet ábrázolja. Látható rajta az új épület sziluettje is.⁴² Batthyány érsek ezek szerint az átépítés egyszerűbb formáját választotta volna. A már álló Csáky-féle épületet a kert felé megtoldotta volna egy szárnyal. A bontási munkálatok meg is indultak érseksége idején. 1776-ban azonban Batthyány Józsefet esztergomi érsekké nevezte ki Mária Terézia. Így az építkezést már nem kezdte meg. Az új főpásztornak, Patachich Ádámnak tehát ismét lehetősége nyílt, hogy elképzeléseit megvalósíthassa. A gyorsabb beköltözhetőség érdekében az „U” alaprajzú, a hátrafelé nyúló szárnyakkal a belső udvart körülzáró épületből a középső tömböt és a keleti szárnyat építtette fel. A palota homlokzatát a Nagyváradról már ismert háromrizalitos tagolás szerint alakíttatta ki. A kalocsait azonban előképénél egyszerűbb, szerényebb méretek és klaszszicizmusba hajló, letisztultabb formák jellemzik. Patachich részben azért is igyekezett az építkezést befejezni, hogy a belső díszítés megvalósítására is maradjon ideje. Az érseki palota nyugati szárnya csak később, érsek-utódja, Kollonich László idején készült el.⁴³

Patachich az érseki palota első emeleti, reprezentatív tereinek díszítésével Franz Anton Maulbertsch osztrák festőt bízta meg. Maulbertsch 1783 ősze és 1784 tavasza között készítette el a díszterem, az érseki kabinetszoba és magánkápolna mennyezeti freskóját. Ebből a két utóbbi maradt fenn napjainkra. A díszterem freskójának két részletét Haraszty Samu 1843-ban, a *Magyar Életképek* számára írt cikkéből ismerjük. Eszerint a díszterem főbejáratától balra Asztrik érsek volt látható, amint a koronát és az apostoli keresztet nyújtotta át Szent István királynak. A nyugati oldalon pedig Patachich Ádám érsek adta át kanonokjainak a toulouse-i keresztet. Az adományozás évszámát is feltűntették: „1779”. A középső jelenetet nem említette Haraszty, de Maulbertsch más főpapi palotákat díszítő freskói alapján feltételezhető, hogy az Isteni Gondviselés allegóriáját ábrázolta. Az érseki lakosztály részét képező kabinetszoba mennyezetén pedig a megrendelő apoteózisát láthatjuk. Középen Patachich érsek medallionba foglalt portréját angyalok díszítik kezükben lévő rózsakoszorúval. A felhős égen angyalok tartják főpapi

Nec tibi prole licet, nec mihi patre frui.

Aut tua te virtus, hominum aut mens invida rari,

Me non perfectum linquere cogit opus.”

39 LAKATOS Adél 2019. 161–162.

40 KFL.VIII.3.a. *Kalocsa-Kastély. Kronovetter Lipót Antal kalocsai érseki rezidenciáról készült homlokzati tervrajza.* 1776 (?).

41 BÉSAANY Ignác: *A kalocsai régi érseki palota déli homlokzata.* 1774. *Batthyány-album.*

42 KFL.VIII.3.a. *Kalocsa-Kastély. Oswald Gáspár tervrajza.* 1774 (?). A tervrajz felirata: „*Hinter der Residenz ist der Grosse Garten so über 100 kl. Lang sich Gelauffet*”, „*Der Hauptplan von der Erz-Bischöfft. Residenz zu Calotsa, so wie er zu der Neyen Residenz soll angelegt werden.*”. A tervrajz jobb alsó szélén: „*Casparus Director Aedific.*”

43 LAKATOS Adél 2019. 164.

jelvényeit és a Patachich-család vitézségére utaló fegyvereket. A kabinetszoba különleges ékét adja a Patachich Ádám által, feltehetően a neuwiedi Roentgen-manufaktúrából rendelt, gazdag intarziás berakással díszített boiserie. A kabinetszobából nyíló magánkápolna Maulbertsch-freskója az Oltáriszentség titkát jeleníti meg. Felhők közül a mennyei szféra fénye árad ki és sugárzik a Szent Ostyára, melyet „*Et Verbum Caro Factum est*”-felirat és lebegő angyalok vesznek körül.⁴⁴ A kápolna oltárarchitektúrájába Patachich azt az ereklyékkel díszített oltárkát foglaltatta be, melyet Mária Terézia ajándékozott neki. Feltehetően az uralkodónő ezzel kívánta megköszönni az érsek Kalocsán tett erőfeszítéseit.⁴⁵ Az érseki palota keleti szárnyában helyezte el az érsek becses könyvgyűjteményét. (Ld. részletesebben: III. 3. Patachich Ádám könyvgyűjteménye című fejezetben.)

A kalocsai érseki palota műtárgyairól és az érsek személyes környezetéről 1784-es hagyatéki leltárából kaphatunk képet. Az inventárium alapján Patachich esetében nem beszélhetünk tudatos műtárgy-gyűjtésről, de azt megállapíthatjuk, hogy igyekezett magát kvalitásos műalkotásokkal körülvenni. Az érseki rezidencia legnagyobb műtárgy-együttesét a festmények és metszetek jelentették. Témájukat tekintve főleg az egyéni devóciót szolgáló, vallásos tárgyú szentképeket és Mária-ábrázolásokat találhatunk közöttük. Ezenkívül nagyobb számban tájképek és portrék díszítették a reprezentatív, első emeleti termeket és az érseki lakosztályt. Ez utóbbi falait kárpitokkal vonták be. A bútorok között nagy számban szerepeltek az inventáriumban a különféle játékasztalok, melyek az érseki udvarban folyó, élénk társasági élet tanúi.⁴⁶

III. 2. Patachich Ádám nagyváradai kastélyszínháza

A római tanulmányai, majd bécsi hivatali éveit alatt magas színvonalú zenei élettel megismerkedő Patachich Ádám nagyváradai kinevezése után elhatározta, hogy megújítja a püspöki zenekart. Erre részben rá is kényszerült. Ugyanis a Forgách Pál püspök által alapított zenekar élén álló Michael Haydn 1762-ben távozott Nagyváradról. Haydn számára a Váradon töltött, 1758–1762 közötti időszak nagyon termékenynek bizonyult. Számos misét, kisebb egyházi darabokat, szimfóniákat és versenyműveket komponált itt. Azonban 1762-ben felajánlották neki a salzburgi hercegérsek zenekarának koncertmesteri pozícióját, melyet Haydn elfogadott. Patachichot a zenekar megújításában nyilvánvalóan a külföldi példák is inspirálták, pl. a salzburgi és az olaszországi érseki központ zenei élete.⁴⁷

Patachich bőkezű mecénásként látott hozzá az új zenekar szervezéséhez. A megüresedett karmesteri állást Karl Ditters von Dittersdorfnak, a bécsi udvari színház zenészeinek ajánlotta fel. Ditterst megbízta, hogy Bécsben és Prágában toborozzon a nagyváradai zenekar számára zenészeket. Így került Váradra pl. a tehetséges cseh származású hegedűművész, Wenzel Pichl. A zenekar létszáma 34 fő volt, fele részben hivatásos művészekből, fele részben működő „laikusokból” állt. Patachich kastélyszínháza-

44 JERNYEI 2013. 95–96. LAKATOS Adél 2019. 166–170. A díszterem mennyezeti freskóját a sorozatos beázások következtében nem lehetett megmenteni. 1868-ban Haynald Lajos érsek idején készült a jelenlegi, fakazettás mennyezete.

45 LAKATOS Adél 2019. 170–171.

46 LAKATOS Adél 2019. 176–179. *Patachich Ádám érsek 1784-es hagyatéki leltára.*

47 STAUD 1963. 49–59. SÁRKÖZY 2008. 128–132. LAKATOS Adél 2019. 144–148. Az érseki palota ablakaira mindenütt szünnyogháló került, mivel a Kalocsa és környéke Duna és annak ágai által szabdaltnak volt. Az itt élő szünnyogok pedig veszedelmes betegséget, a maláriát terjesztették.

nak sajátosságát az adta, hogy a különféle darabokat latinul mutatták be. Ezzel a püspökök igazodott a nagyváradi műértő közönség nyelvismeretéhez. Az előadásokon ugyanis nemcsak egyházi személyek, hanem a Váradon állomásozó császári ezred vezérkara és a környékbeli nemesi családok is részt vehettek.

A hangversenyek és előadások színhelye a nagyváradi Csáky-féle püspöki palota volt. Eleinte alkalmilag felállított színpadon került sor a bemutatókra. A nagyváradi építkezéseket irányító Johann Michael Neumann érkezése után Patachich megbízta őt egy színházterem kialakításával. Ennek helyét a Csáky-féle épületben nem ismerjük pontosan, mivel több nagyobb, erre alkalmas terem is szóba jöhetett.⁴⁸ Ezentúl a koncertekre és színházi előadásokra itt került sor hetente kétszer, ill. a jelentősebb ünnepek alkalmával (pl. egyházi ünnepeken, valamint Patachich név- és születésnapján). A püspöki színházban játszott darabok közül 10 teljes opera, kantáta és oratórium szövege maradt fenn szereposztással és ajánlással együtt. Metastasio Izsák című, olasz nyelvű kantátáját maga a püspök fordította latinra.⁴⁹

Patachich Ádám kifinomult ízléséről, zene iránti rajongásáról olvashatunk karmesternek Dittersnek a naplójában: „*A másik este volt az akadémia, amikor a püspököt meg akartam lepni. Már a szimfónia első ütemei tudtára adták, hogy ez új mű. Ezután Michael páter játszott egy új, csodálatosan szép koncertet a művei közül. A püspök arca ragyogott az örömtől. Ekkor lépett fel Renner... Még négy sort sem játszottunk, és máris örömkönnyekek ragyogtak a püspök szemében. Roppant boldog volt és nagyon meglepődött, hogy egész este kizárólag új zenét hallott, felállt és a legmeghatóbb kifejezésekkel hangoztatta háláját.*”⁵⁰

A fenti idézet tükrében nehéz döntés lehetett Patachich számára, amikor 1770-ben fel kellett oszlatnia zenekarát. A bécsi udvarhoz ugyanis érkezett egy névtelen feljelentés. Ditters szerint egy kanonok jelentette fel a püspököt, aki nem nyerte el a vágyott nagypréposti címet. Levelében azzal vádolta Patachichot, hogy nem tartotta tiszteletben az egyházi év böjt időszakait, az Adventet és a Nagyböjtöt és ekkor is engedélyezte a koncerteket. Mária Terézia a zenekar feloszlására szólította fel a püspököt. Patachich nem kezdett levelezni az ügyben, hanem engedelmeskedett az uralkodónőnek és szélnek eresztette társulatát.⁵¹

III. 3. Patachich Ádám könyvgyűjteménye

A nagyváradi zenekar feloszlása után Patachich Ádám figyelme könyvgyűjteménye felé fordult. Valószínűleg már római és bécsi időszakában is vásárolt könyveket. Ez képezte gyűjteménye alapját, melynek gyarapítása a zenekar feloszlása után öltött nagyobb méreteket.

A könyvtár eleinte a Csáky-féle püspöki palota egyik földszinti nagytermében kapott helyet.⁵² Gyűjteménye rendezésére Patachich Ádám Itáliából hívott könyvtárost Giaco-

48 KÉMENES 2013. 132.

49 SÁRKÖZY 2008. 128–138.

50 STAUD 1963. 61. A püspöki színház működésére vonatkozóan bőséges adalékokkal szolgál Ditters önéletrajza, melyet öregkorában diktált le fiának. Naplóját háromszor jelentették meg: 1801, 1908 és 1940. Az eredeti kézirat elveszett. Az önéletrajz magyar vonatkozású részei 1962-ben jelentek meg LEGÁNY Dezső: *A magyar zene krónikája* c. művében. Staud Géza is sokat idézett Ditters önéletrajzából.

51 STAUD 1963. 72–83. LAKATOS Adél 2019. 148.

52 KÉMENES 2013. 130–131.

mo Mariosa személyében. Vele kapcsolatosan alig néhány adattal rendelkezünk. Egyes feltételezések szerint Mariosa a Vatikáni Könyvtár könyvtárosa volt.⁵³ A püspök bensőséges, baráti kapcsolatot ápolott vele. Erről tanúskodnak verses levélváltásaik is. Patachich valószínűleg római tanulmányai idején került baráti kapcsolatba Mariosával. A könyvtáros Váradra érkezésének pontos dátuma nem ismert. Az bizonyos, hogy meghatározó szerepe volt Patachich nagyváradi könyvgyűjteményének kialakításában, feldolgozásában. Az 1760-as években már leltárt készített a püspök könyvgyűjteményéről. Összesen 713 darab művet sorolt 22 csoportba.⁵⁴ Mariosa a gyűjtemény kialakításában-gyarártásában figyelembe vette Patachich iránymutatásait is. A püspök minden bizonnyal ismerte a korabeli nagyobb könyvgyűjteményeket, mint pl. a bécsi Hofbibliothekot, Klimó György pécsi püspök vagy Eszterházy Károly egri érsek könyvtárát. Patachich gyűjteményének fejlesztésénél ezeket a példákat is irányadónak tartotta. Könyvtára összetételét tekintve elmondható, hogy a szorosabb értelemben vett teológiai munkákkal közel azonos mennyiségben foglalt magába egyházi és világi történeti műveket. Giacomo Mariosa mellett dolgozott Joannes Lippo segédkönyvtárosi minőségben. Az új püspöki palotába tervezett könyvtárteremről mindössze egyetlen, a püspök elképzeléseit tükröző, idealizált rajz maradt fenn a nagyváradi könyvtár Giacomo Mariosa által 1774-ben összeállított katalógusában. Ekkor már 7825 kötetet számlált a gyűjtemény.⁵⁵ A könyvbeszerzéseket Patachich eleinte főleg Joseph Krüchten bécsi könyvkereskedésén keresztül intézte. Majd 1775-től kezdődően a püspök egyre inkább a kiterjedtebb európai kapcsolatokkal rendelkező pesti Johann Michael Weingand-kereskedésen keresztül vásárolt könyveket.⁵⁶

1776-os kalocsai érseki kinevezése után Patachich Ádám könyvgyűjteménye az érsek pesti, Kecskeméti-kapunál álló palotájába került.⁵⁷ Patachich szeretete volna a gyűjteményt a Pestre áthelyezett egyetemnek ajándékozni. Az adományozáshoz azonban három olyan feltételt támasztott, melyeket az egyetem nem tudott teljesíteni: 1. Az új könyvtár kialakítására a pesti palotájával szomszédos épületet jelölje ki Patachich, ahova lakosztályából átjárható volna. Az átépítés költségeit az egyetem viselte volna. 2. A könyvtárosi posztot Giacomo Mariosa-nak kérte fenntartani. 3. A gyűjteménynek az adományozó, Patachich Ádám nevét kellett volna viselnie.⁵⁸

Mivel a fenti feltételek nem teljesültek, 1780-ban Katona István ekkor még esztergomi egyházmegyei pap, történetíró már a Patachich-könyvtár Kalocsára költöztetése ügyében járt az érseknél Pesten. A kalocsai érseki palotában a keleti szárny első és második emeleti helyiségeit alakították ki könyvtári célokra. A kötetek az első emeleti olvasóteremben a falak mentén álló, díszes tölgyfapalcokon, és a terem belső oszlopait

53 VÉRTESY 1968. 57. TÓTH Tamás 2014. 118., 600-as lábjegyzet, 257., 1457-es lábjegyzet, 260., 262–263.

54 Ms 646.

55 Ms 165.

56 EMÖDI 2013. 63.

57 *Patachich Ádám érsek 1784-es hagyatéki leltára*. 111–114. Az 1784-es hagyatéki leltárban megtalálható a pesti palota ingóságainak számba vétele is. Eszerint ez az épület kétszintes volt és kocsiszin is tartozott hozzá. A palota a Kecskeméti kapunál állt. Patachich Ádám 1778-ban vásárolta 3000 forintért. Halála után, 1785-ban udvarmestere, Schweidl József örökölte. BFL. IV.1215. Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. Telekkönyvek. 5. kötet. (Külvárosi telekkönyv 1734–1806). 203. fol. és BFL. IV. 1215. d. Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye, Telekátírási jegyzőkönyvek, 4. kötet (1776–1779) 30. fol. Köszönet Ternovác Bálintnak, Jancsó Évának és Nagy Jánosnak, Budapest Főváros Levéltára munkatársainak, hogy segítettek beazonosítani a palota helyét.

58 TÓTH Tamás 2014. 259. Függelék, 18. sz. forrás. 318–32. KFK. Ms. 447/1. Patachich Ádám fogalmazványa Giuseppe Garampi nunciushoz. Datálatlan.

körülvevő könyvtartókon és írópultokon sorakoztak. A falak mentén húzódó polcozatok felett Franz Anton Maulbertschnek tulajdonított, grisaille-képek kaptak helyet, melyek tudósokat, írókat és filozófusokat ábrázoltak. Maulbertsch szerzőségét azonban forrásokkal nem lehet igazolni. A portrék az érsek árkádikus szellemiségét tükrözik. Többek között, pl. Homérosz, Arisztotelész és Szent Ágoston ábrázolása mellett Newton képe is megtalálható itt.⁵⁹

Giacomo Mariosa egészen 1781-ig, Itáliába való visszatéréséig élt a kalocsai érseki udvarban. Utódja Fogarassy András lett, akinek római tanulmányait Patachich Ádám még nagyváradi püspökként támogatta. Fogarassy 1780-as hazatérését követően meghívást kapott Patachichtól Kalocsára. A nagyszeminárium tanára lett, majd Mariosa távozása után a könyvtár élére került. Ettől kezdve az új könyvtári rend kialakítása, valamint könyvbeszerzések irányítása, Fogarassy feladata lett. Mellette Werner Wenzel tevékenykedett könyvtárosként, könyvkötőként. A kötetek ugyanis az olvasóterembe már egységes kötéssel kerültek. Werner a megvásárolt darabokat újrakötötte, és aranyozott címkékkel látta el őket.⁶⁰

Az érsek 1782-ben elrendelte a 3000 kötetet számláló káptalani könyvtár egyesítését könyvgyűjteményével. 1783-ben a folyamatos vásárlásoknak köszönhetően az egyesített könyvtár már több mint 16 ezer kötetet számlált. 1784-ben pedig, Patachich Ádám halálának évében már több mint 19 ezer könyvet foglalt magába a gyűjtemény.⁶¹

Tematikáját tekintve a teológiai, jogi művek mellett nagy számban őriztek a kalocsai könyvtárban egyházi és világi történeti, valamint filozófiai munkákat. Ezenkívül természettudományos könyveket is vásároltak. Ritkaságai között 45 kódexet, 365 ősnymtatványt tartottak számon. Több mint 260 kéziratot is magába foglalt a gyűjtemény. Antikvái több híres humanista nyomdászmuhely emlékét őrizték.⁶²

Patachich Ádám végrendeletében könyvtárának gondozását érsek utódaira, a főkapitalanra és a székesegyházra bízta. „... emlékezetül adjuk, ... hogy a főegyházmegye javára a régebben létező káptalani könyvtárat a magunkéval egyesítettük és így a magunkét és a káptalanét egyesítve az utánunk következő kalocsai érsekeknek, valamint a kalocsai érseki egyháznak és a káptalannak adtuk, ajándékoztuk és juttattuk, amint jelen levélünkkel közös használatra, élvezetre és birtoklásra örökre és visszavonhatatlanul adjuk, ajándékozzuk és juttatjuk, úgyhogy egyáltalán senkinek sem áll szabadságában abból valamit elidegeníteni, sem pedig azt saját költségünkön készített helyéről elmozdítani”.⁶³ Patachich úgy rendelkezett, hogy a könyvtárat állandó könyvtárőr és egy segédalkalmazott gondozza. Erre a célra 13 ezer Ft-os alapítványt tett. Ez azonban az 1811-es devalváció idején teljesen elértéktelenedett. Patachich Ádám utódai ennek ellenére nagy becsben tartották a gyűjteményt. A könyvtár gyarapításán és gondozásán napjainkban is több könyvtáros munkálkodik.⁶⁴

⁵⁹ LAKATOS Adél 2019. 172–173.

⁶⁰ LAKATOS Adél 2019. 173.

⁶¹ TÓTH Tamás 2014. 260.

⁶² FISCHERNÉ 2005. 72–73.

⁶³ KATONA 1800. II. 239. o. Ld. még: Patachich Ádám végrendelete. KFL.II.1.b.3. Statuta Privata Venerabili Capituli Colocensis 1748. és KFL.I.1.a. Bibliotheca. Kalocsa, 1784. június 20.

⁶⁴ LAKATOS Adél 2019. 175–176.

III. 4. A nagyváradai és a kalocsai „fiók-Árkádia”

Patachich Ádám nagyváradai püspökként, majd kalocsai érsekként olyan udvart alakított maga körül, ahova számos tudós, író egyházi és világi értelmiséget hívott meg. A római árkádiai szalonok világát idéző, élénk társas élet folyt ezekben a „fiók-Árkádiákban”.

Patachich a váradai udvarba a jezsuita rend 1773-as feloszlata után több egykori tudós szerzetesének is „menedéket” biztosított, mint pl. Wagner Károlynak, Katona Istvánnak, Pray Györgynek, Szerdahelyi Györgynek, Pálma Károly Ferencnek, Horváth Jánosnak, Molnár Jánosnak, Vajkovics Imrének, Klobusiczky Péternek. A tudós-kör tagjai változó időt töltöttek Nagyváradon. Némelyikük életében ez egy egészen rövid időszakot jelentett csupán. Többben viszont, mint pl. Pálma Ferenc Károly és Klobusiczky Péter, követték Patachichot Kalocsára is. A váradai és a kalocsai „fiók-Árkádiába” egyaránt bejáratosak voltak a szemináriumi növendékek és a „frissen” szenteltek papok is. A püspök szívesen tartotta őket udvarában, hogy tapasztalatokat szerezzenek mind az egyházi adminisztráció, mind a társas érintkezések terén. Igyekezett számukra képességeiknek megfelelő helyet találni, és később is egyengette pályájukat.⁶⁵ Patachich Ádámot 1777-ben Mária Terézia a Budára költöztetett egyetem szenátusának élére állította. Ettől kezdve tudós-literátor köréhez több egyetemi tanár is csatlakozott, mint pl. Vörös Antal, a jogi fakultás igazgatója, Makó Pál, költő és a filozófiai fakultás tanára, Mitterpacher Lajos, a gazdaságtan tanára.⁶⁶

A Patachich Ádám körüli tudományművelő- és irodalmár kör tagjai többnyire baráti kapcsolatban is álltak egymással. Összejöveteleiket könnyed, olykor csipkelődő verses üzenetváltások jellemezték. Ilyen költeményekkel találkozhatunk a fentebb már említett *Annalecta poetica* című kötetben.⁶⁷

A nagyváradai és kalocsai „fiók-Árkádia” tagjainak költeményeit magába foglaló *Annalecta poetica*-ban több olyan rövidebb-hosszabb verset is olvashatunk, melyek tulajdonképpen a társaság tagjainak verses üzenetváltásai. Soraik közül kicseng a vidámság, az alkotás öröme, az egymás iránti lojalitás és aggódás. Ilyen jellegzetes darabja a gyűjteménynek, melyben a köszvény miatt ágyban fekvő Patachich Ádám panaszkodik Mariosa Jakabnak, hogy fájdalmai miatt már verset írni sem tudott:

„Az ágyhoz kötött magasságos érsek úr amiatt panaszkodik, hogy a láb- és kéz-köszvény okozta súlyos fájdalmai miatt költői képzelete kiapadt, s a versírás lehetőségétől meg lett fosztva.

Már nyomorék lábam nem visz fel a múzsai hegyre,
és remegő ujjam lanton játszani rest.

Annyi erőm sincsen, hogy elűzzem a csöppnyi legyecskét,
hogyha az éppen az én orromon ütne tanyát.

Képzeletem kiapadt, nem fut Kasztília-forrás,
elszikkadt a babér, hallgat a múzasereg.

Ágyamhoz kötözött ez a köszvény: verseket írni,
vagy lépdelni sután nem hagy e rút nyavalya.”⁶⁸

65 LAKATOS Adél 2019. 151–152.

66 LAKATOS Adél 2019. 182.

67 KFK. Ms 64.

68 TÓTH Gergely 2005. Tóth Gergely fordítása. KFK Ms. 64. 78–79 oldalán lévő vers fordítása. Szerzője Patachich Ádám érsek. „*Excellentissimus Dominus Archi-Praesul lecto affixus, prae nimio Podagrae,*

FORRÁSOK

Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár – KFK

Batthány-album (Jelzet nélküli)

Ms 64

Ms 64. *Analecta Poetica*.

Ms 165

Index librorum Bibliothecae ... Adami ... Patachich ... episcopi Varadiensis ... 1774.
KFK. Ms. 165.

Ms 646

Catalogus librorum [Bibliothecae Adami Patachich] secundum classes ordinatus.
KFK. Ms. 646.

Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár – KFL

KFL.II. A Kalocsai Főszékeskáptalan magánlevéltára

KFL.II.1.b.3. *Statuta Capituli Colocensis*

VIII. Gyűjtemények

KFL.VIII.3.a. Kalocsa-Kastély. Oszwald Gáspár tervrajza. 1774 (?).

KFL.VIII.3.a. Kalocsa-Kastély. Kronovetter Lipót Antal kalocsai érseki rezidenciáról készült homlokzati tervrajza. 1776 (?).

**Nacionalna i Sveučilišna Knjižnica – NSK
Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, Zágráb**

Status familiae Patachich

Status familiae Patachich sive notitia illius universalis honorifica, aequae ac utilis ex archivis et documentis authenticis desumpta, ac Viennae in hunc librum anno. R. 4086.

et Chiragrae dolore venam poeticam exarnisse, sibiue carmina pangendi facultatem adeptam esse queritur.

Pierium nequeo pede torto scandere montem,

Nec possum tremulo pollice tangere ebur.

Cui non sufficiunt vires, ut pellere possim,

Si naso insideat parvula musca meo.

Arida Castalidos non fundit vena liquores,

Siccata est laurus, conticuere Deae.

Affixum lecto retinet, nec pangere versus,

Figere nec gressum clauda podagra sinit.”

BIBLIOGRÁFIA

- EMÖDI 2013 = EMÖDI András: *Patachich Ádám nagyváradai könyvtárának történetéhez*. In: Szín-játék-költészet. Tanulmányok a nyolcvanéves Killián István tiszteletére. Szerk. Czibula Katalin – Demeter Júlia – Pintér Márta Zsuzsanna. Budapest–Nagyvárad, Partium Kiadó, Protea Egyesület, 2013.
- FISCHERNÉ 2005 = FISCHERNÉ Grócz Zita: *Patachich Ádám könyvtára*. In: *Patachich Ádám érsek emléke*. Szerk.: Lakatos Adél. Kalocsa, 2005. 71–74. o.
- GÁNÓCZY 1776 = GÁNÓCZY Antal: *Episcopi Varadiensis fide diplomatum concinnati*. I-II. Viennae, 1776.
- JERNYEI 2013 = JERNYEI Kiss János: „Volt kor, midőn a ’művészek így szeszélyeskedtek’”: *Franz Anton Maulbertsch és a kalocsai érseki palota kifestése*. In: Gaylhoffer-Kovács Gábor – Székely Miklós (szerk.): *Als ich Can*. Tanulmányok Urbach Zsuzsa 80. születésnapjára. Budapest, 2013. 94–102.
- JERNYEI 2017 = JERNYEI Kiss János: *Johann Nepomuk Schöpf (1733–1798) Magyarországon. Nagyvárad, Pécel, Buják*. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 2017. 191–199. o.
- KATONA 1800 = KATONA István: *A Kalocsai Érseki Egyház története. I-II*. Szerk.: Romasics Imre – Thoroczkay Gábor. A fordítás alapja: Stephanus Katona: *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae I-II*. Colocae, 1800. Fordította: Takács József. A fordítást szakmailag ellenőrizte, sajtó alá rendezte és a kiegészítő jegyzeteket írta: Tóth Gergely. Kalocsa, 2003. *Patachich Ádám érsekségére vonatkozóan*: II. rész, amely a mohácsi vereség utáni kalocsai érsekeket öleli fel, az élő és elhunyt kanonokokról és plébánosokról szóló életrajzi függelékkel.
- KÉMENES 2013 = KÉMENES Mónika: *A nagyváradai római katolikus püspökök 18. századi régi rezidenciája*. In: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből. Új sorozat VIII. (XVIII.) kötet*, 2013. 121–143. o.
- LAKATOS Adél 2019 = LAKATOS Adél: *Patachich Ádám tudomány- és művészetpártoló tevékenysége nagyváradai püspöksége és kalocsai érseksége idején*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. 31. (2019/1–4). 127–189.
- Patachich Ádám érsek 1784-es hagyatéki leltára = Patachich Ádám érsek 1784-es hagyatéki leltára*. A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 7. Kalocsa, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2013. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: LAKATOS Adél.
- PETTINELLI 2016 = PETTINELLI, Rossana A.: *L'Accademia dell'Arcadia et il bosco paradiso*. Róma, Artemide, 2016.
- Ókori lexikon = Ókori lexikon*. 1–2. kötet. Szerk. Pecz Vilmos. Budapest, Franklin Társulat, 1902–1904.
- SÁRKÖZY 1983 = SÁRKÖZY Péter: *Et in arcadia ego. Magyarok és a XVIII. századi Itália*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1983. LXXXVII. évf. 1–3. szám. 238–251. o.
- SÁRKÖZY 2008 = SÁRKÖZY Péter: „Az olasz negédes kertjében”. *Az arkádikus költészet és a 18. századi magyar irodalom*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Könyvkiadó, 2008.
- STAUD 1963 = STAUD Géza: *Magyar kastélyszínházak*. II. Színháztörténeti Könyvtár 14. Budapest, Színháztudományi Intézet, 1963. 114 o.

- TERDIK 2014 = TERDIK Szilveszter: *Görögkatolikus püspöki központok Magyarországon a 18. században. Művészet és reprezentáció*. Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Hittudományi Főiskola, 2014.
- TÓTFALUSI 1993 = TÓTFALUSI István: *Ki kicsoda az antik mítoszokban*. Budapest, Móra Könyvkiadó, 1993.
- TÓTH Gergely 2005 = *Patachich Ádám néhány költeménye latin eredetiben és TÓTH Gergely magyar fordításában*. In: Patachich Ádám érsek emléke. Szerk.: Lakatos Adél. Kalocsa, 2005.
- TÓTH Sándor Attila 2004 = TÓTH Sándor Attila: *Rómából a Pannon Árkádiába. Patachich Ádám fiók-Árkádiája: Nagyvárad, Kalocsa*. METEM Könyvek 46. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), 2004.
- TÓTH Tamás 2014 = TÓTH Tamás: *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása*. Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8. Budapest–Kalocsa, Kalocsai Főegyház-megyei Levéltár, 2014.
- TÓTH TAMÁS 2022 = TÓTH Tamás: *Patachich Ádám. Főpap, tudós, mecénás*. In: Olasz–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok a 18–19. században. Szerk. Dóbké Ágnes. Budapest, Reciti, ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet, 2022. 277–293.
- VÉRTESY 1968 = VÉRTESY Miklós: *Patachich Ádám ősnymtatvány gyűjteménye*. In: Magyar Könyvszemle, 1968. 54–61.

ADÉL LAKATOS

THE EFFECTS OF THE ARCADIA MOVEMENT IN THE LIFE OF BARON ÁDÁM PATACHICH (1716-1784)

In our study, we present the effects of the Arcadia-movement in the era of Ádám Patachich in Nagyvárad and then in Kalocsa.

The Arcadia movement, which started in Italy and then spread to Europe, also had a significant impact on the lives of church intellectuals studying in Rome. This can also be seen in the case of Ádám Patachich. He was characterized by extensive patronage both in Nagyvárad and Kalocsa. During both of her ecclesiastical mandates, serious architectural tasks awaited her. He organized a palace theater in Nagyvárad. The performances here were well-known in Hungary at the time. Patachich bequeathed a significant library to her high priest successors. He already bought books during her student years in Rome. He consciously increased and organized her book collection in Nagyvárad and Kalocsa. He gathered scientists and writers around her in her high priest's court in Nagyvárad and Kalocsa.

In our study, we first briefly review the history of the Arcadia-movement. Then we will present the aspirations of Ádám Patachich, which she made due to her Arcadian spirit: it's him constructions, organization of a palace theater, his book collecting activities, and the organization of a circle of scientists and writers.

Josef Hickel: Patacsich Ádám. Kalocsai Érseki Palota. Jelzete: F.1952.91. Jelezve balra lent: „Josef Hickel p:1777. Rajta 1935-ös, pirossal festett felirat: „Adamus L. Baro Patacsich de Zajezda Aepus Colocensis et Bacsinensis 1776–1784.” Méret: 150 × 115 cm.

A nagyváradai Szent László székesegyház. Fotó: Terdik Szilveszter.

A nagyvárad püspöki palota.

A kalocsai érseki palota.

*A nagyváradai püspöki palota kápolnája.
Fotó: Terdik Szilveszter.*

*A kalocsai érseki palota Gyümölcsoltó
Boldogasszony kápolnájának
oltárarchitektúrája.*

*Oltárkép: Federico Barocci. 16. sz. vége-17.
sz. eleje. Az oltárkép annak az ereklyével
díszített házi oltárnak a része, melyet Mária
Terézia ajándékozott 1778 körül Patachich
Ádám érseknek.*

*A kalocsai érseki kápolna Gyümölcsoltó Boldogasszony kápolnájának freskója.
Franz Anton Maulbertsch. 1784. Fotó: Gaylhoffer Kovács Gábor.*

*Patachich Gábor érsek.
A kalocsai érseki palota dísztermében
található falképet Franz Anton Maulbertsch
festette. 1784.
Fotó: Gaylhoffer Kovács Gábor.*

*Patachich Ádám érsek.
A kalocsai érseki palota dísztermében
található falképet Franz Anton Maulbertsch
festette. 1784.
Fotó: Gaylhoffer Kovács Gábor.*

SARNYAI CSABA MÁTÉ – PUCHINGER NOÉMI

VITÁK AZ ERDÉLYI RÓMAI KATOLIKUS STÁTUS EREDETE ÉS KOMPETENCIÁI KAPCSÁN 1891–1932*

BEVEZETÉS

Az írás célja, hogy bemutasson és értékeljen egy dualizmus kori magyar és egy világháború utáni szerző nézeteit, akik az Erdélyi Római Katolikus Státus létjogosultságát kétségbe vonták. Tették ezt más- és más okból, de nem egyszer hasonló, illetve párhuzamba állítható érvekkel.

Fontosnak tartjuk, hogy az ellenzők által sokat hivatkozott szerzők felvetéseit is górcső alá vegyük. Csorba Ferenc gondolataira az impérium váltás után gyakorta hivatkoznak a Státust felszámolásának politikai folyamatát történelmi indokokkal is alátámasztani kívánó román politikai körök. A hungarofóbiájáról ismert Ghibu írásai pedig az ezredfordulón ismét napvilágot láttak nem kis áthallást generálva a jelenben. Ezért is érdekesnek és relevánsnak tartjuk a két szerző tárgyalását.

A DUALIZMUSKORI ÉRVELÉS FOGLALATA A STÁTUSSAL SZEMBEN

Az Erdélyi Római katolikus Státus létjogosultságát az impérium váltás után megkérdőjelező román szerzők egyik gyakori hivatkozási alapja Csorba Ferencnek¹ 1891-ben napvilágot látott *Az erdélyi katolikus autonómiáról*² című cikke.

A cikk születésének fő oka egy korabeli vita volt, mely az erdélyi katolikus középiskolák kapcsán robbant ki. Ennek fő kérdése az volt, hogy a Vallás és Közoktatási Mi-

* A kutatásokat a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar 2022–24-es Egyéni Kari Kutatói Pályázata támogatta Szerződésszám: 212213

1 Csorba Ferenc (1862. Pest–1949. Budapest) a budapesti egyetem Jogi Karán szerezte képesítését, s doktori fokozatát. Táblai tanácsjegyzőként működött, majd 1887-ben a Vallás- és Közoktatásügyi minisztériumba került, ahol a törvényelőkészítő osztály vezetője, ezt követően pedig államtitkár lett. Eközben folyamatosan publikált. Néhány említésre méltó műve a példa kedvéért: *A közgazdaság alapfogalmai* (1887), *Az angol büntető eljárás* (1888), *Alapítványaink és a legfelső felügyeleti jog* (1889), *Obscrutio és cloture* (1903).

2 Budapesti Szemle 1891. 337–368.

nisztérium, avagy az Erdélyi Római Katolikus Státus³ gyakoroljon-e bizonyos jogokat felettük.⁴

Először Csorba a Státus megalakítását taglalja. Úgy véli, hogy felállításának körülményeit, valamint szervezeti felépítését meglehetősen sűrű homály fedi, illetve a Státus intézménye alkalmatlan arra, hogy mintaként szolgáljon egy országos katolikus autonómia szervezet számára. Sőt, épp ellenkezőleg egy országos katolikus önkormányzatba az erdélyi Státus meglévő formájában nem illeszthető be.

Az írás sorra veszi az Erdélyi Római Katolikus Státus történetét és a megírás pillanatában fennálló állapotát.

A Státus történetének taglalásakor a szerző az 1866-os státusgyűlésből indul ki, ahol a szervezet – 1873-ra kikristályosodó – felépítését tárgyalták. Az itt egybegyűlték álláspontját Groisz Nándor választott jegyzőnek a katolikus autonómia történetére vonatkozó munkájából, valamint a gyűlés felterjesztéseiből szűri le.

E szerint az autonómia végső alapja és kiindulási pontja a Szentírás és a kánonjog; közvetlen jogalapja pedig az erdélyi fejedelmek hozta törvények, különösképp az 1653-as *Approbate et compilate constituciones*, amely kimondta, hogy a katolikus a négy bevett vallás közé tartozik, és ugyanolyan önkormányzati jogok illetik meg, mint a másik hármat. Ezt I. Lipót 1691-ben kiadott hitlevele is megerősítette, akárcsak az Erdély és Magyarország unióját kimondó 1868-as törvénycikk.⁵

Ezen jogalapok mellett a státusgyűlés még hivatkozott arra, hogy Erdélyben a katolikus világi hatalmasságok a múltban is gyakran tartottak egyházi ügyekben gyűlést, és gyakoroltak itt önkormányzati jogokat. Hivatkoztak még a Mária Terézia által szervezett *Catholica Commissiora*, amely testület a római katolikusok egyházi, iskolai és alapítványi ügyeit volt hivatott intézni; és amely a státusgyűlés szerint nyilván a katolikus autonómia megóvására jött létre. Ugyan a *Catholica Commissio* hatáskörét II. József alaposan megnyirbálta, de az végül II. Lipót alatt visszanyerte a Mária Terézia által kialakított, eredeti formáját, és e formában egészen 1848-ig megmaradt; amikor is az autonómia egészen 1861-ig felfüggesztett. 1866-ban a most tárgyalt státusgyűlés azért gyűlt össze, hogy az autonómiában eszközözendő szükséges változásokat megtárgyalja. Mindezek alapján a gyűlés felterjesztést intézett az uralkodóhoz, melyben kérték a *Catholica Commissio* megszüntetését; illetve hogy annak hatáskörébe tartozó minden ügyet az erdélyi katolikus státus és annak választott huszonnégy tagú bizottsága vegyen át, valamint a *Commissio* egyházi és iskolai vagyona is e szervezet kezelésébe menjen át. Ezt Ferenc József engedélyezte is azzal a kikötéssel, hogy az a magyar kormány és az összes érdekelt fél egyetértésével megállapított módon, a legfelsőbb kegyúri és fő felügyeleti jogok csorbulása nélkül menjen végbe.⁶

Fogarassy Mihály, erdélyi püspök, 1868 februárjában újabb státusgyűlést hívott össze, hogy a majdani szervezet pontos felépítésében megállapodjanak. Itt „a klerikális elemek túlsúlya miatt” az erdélyi püspök jelentős jogosítványokat kapott: ő lett a státus elnöke, a státus minden határozata csak az ő beleegyezésével volt érvényes, és különösen

3 Egyházmegyei önkormányzat, benne egyházi és világi tagok egyaránt megtalálhatók, formális vezetője a püspök. Hatásköre vita tárgyát képezte (egyházi vagyon és iskolák, vagy minden, ami nem a liturgia tárgya).

4 CSORBA Ferenc: *Az Erdélyi katolikus autonómiáról*. In.: Budapesti szemle 1891. (68. kötet) 337–368. (Továbbiakban CSORBA 1891) 338.

5 CSORBA 1891, 337–339.

6 CSORBA 1891, 340–341.

az iskolák ügyében élvezett nagy szabadságot. Az iskolákat illető minden hivatalos iratot hozzá kellett intézni és nem az igazgatótanácshoz, véleményét minden, az iskolákat érintő ügyben meg kellett hallgatni, határozata ellen pedig nem lehetett föllebbezni a főtanácshoz. Fontos tény az is, hogy a püspök ezen jogokat nem mint a státus tagja kapta, hanem attól függetlenül, hivatalánál fogva gyakorolhatta.

1868-tól 1873-ig nem tartottak új státusgyűlést, ez idő alatt a volt Catholica Commissio ügyeit egy úgynevezett ideiglenes katolikus bizottság intézte. 1873-ban a püspök új státusgyűlést hívott össze, ahol az 1867-es királyi határozatra hivatkozva megválasztották a 24 tagú bizottságot, és az ideiglenes bizottság ügyeit átvették. Ezután a gyűlés felterjesztést intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, melyben bejelentette az eljárást, és kérte a kincstári kezelés alatt álló közalapok átadását. A miniszter 1873 júniusában rendeleti úton jóváhagyta a szervezet működését, de a kért közalapokat nem adta ki; annál is inkább, mert ezekről az 1867-es határozat sem rendelkezik, valamint ezek eredetileg nem is álltak a Catholica Commissio kezelése alatt, tehát az annak hatáskörét átvéő bizottság sem rendelkezhetett velük, továbbá ezek országos jellegű alapítványok voltak, nem specifikusan erdélyiek. Ennek ellenére a státus ezekkel szabadon rendelkezett a tanulmány megírásának pillanatában is, azon indokkal, hogy ez az 1868-tól 1873-ig működő Ideiglenes Katolikus Bizottságnak is jogában állt; igaz, hogy az nem örök időkre kapta a jogosítványt, hanem, ahogy neve is mutatja, ideiglenesen.⁷ Ezek voltak a fennálló állapotok a tanulmány megszületésének időpontjában.

Csorba Ferenc pontról pontra igyekszik megcáfolni az egész erdélyi katolikus státus létjogosultságát, kezdve a jogalapként citált törvények és szokások szemrevételezésével és kritikájával, bőséges példaanyagot felhozva és a korabeli állapotok pellengérré állításával bevégezve. Úgy látja, hogy a státus eredetét és szervezetét homály fedi, hogy helytelenül hivatkoznak a státus „évszázados múltjára”, másik célja hogy tisztázza, lehet-e az mintája egy lehetséges országos katolikus autonómiának. Utóbbi rögtön meg is cáfolja azzal, hogy egy ilyen országos autonómiába maga az erdélyi státus sem lenne beilleszthető.⁸

A Szentírással és a kánonjoggal nem foglalkozik, mindössze ironikusan megjegyzi, hogy nyilván sem Szent Pál, sem a tridenti zsinat sem merengett a leendő erdélyi viszonyokon, sem a különböző országos közalapok kezelésének módján.⁹

Ami viszont az erdélyi fejedelmek alatt hozott törvényeket illeti, azt már figyelmesen górcső alá veszi. Kimondja, hogy a protestantizmus védőbástyájaként ismert Erdélyben, melynek különállását ugyanazon az 1556. évi kolozsvári országgyűlésen mondták ki, amely gyűlés elkobozta az erdélyi püspökség és káptalanok javait, nemigen születhetett a katolicizmusnak privilegizált helyzetet biztosító törvény. Igaz ez a már említett 1653-as Approbatae-ra is, mert az mindössze azt mondja ki, hogy az egyházi ügyekben az egyháziak gyűlésén, míg a világiakban a világiak gyűlésén, a politikai hatóságok vezetőinek és kegyuraknak a hozzájárulásával szülessen döntés, és ez is csak helyi szinten működött. Úgy látja tehát, hogy ez a törvény nem biztosított a katolikusoknak semmiféle autonómiát.

Ezek után a szerző az *Erdélyi egyháztörténeti adatok* című munkából példákat hoz arra nézve, hogy a XVI-XVII. században Székelyföldön pontosan hogyan is működött a

⁷ CSORBA 1891, 360–363.

⁸ CSORBA 1891, 339.

⁹ CSORBA 1891, 341.

világiaknak az egyházi ügyekre történő befolyása, és megállapítja, hogy az egyháziak és világiak közös önkormányzata tisztán csak a helyi autonómia jellegével bírt. A szervezet nem az egyházi, hanem a világi politikai közigazgatással függött össze, és hogy gyakorolt jogai nem állami vagy egyházi jellegűek, hanem magánjogiak, egész pontosan a kegyúri jogkör részének tekinthetők. E jogok lényeges része Magyarországon is érvényben volt, mindössze itt másként nyilvánultak meg, mint a más jelentős kiváltságokkal is bíró székelyek közt.

Annyit a szerző is elismer, hogy Erdélyben a különállás korában a világiaknak nagyobb beleszólásuk volt egyházi ügyekbe, mint például Magyarországon; de ennek oka nem valamiféle külön fejedelmi jóindulat vagy privilégium volt, hanem ellenkezőleg, azért volt erre szükség, mert miután száműzték innen a katolikus püspököt, a híveknek maguknak kellett gondoskodniuk az egyházi élet zökkenőmentes folyásáról.

Ami az emlegetett katolikus gyűléseket illeti, azzal kapcsolatban felhossa a szerző, hogy nem csak a katolikusok, hanem minden bevett felekezet tartott külön tanácskozásokat annak idején az erdélyi országgyűléseket megelőzően. Igaz ugyan, hogy a katolikus vezetők gyakran az országgyűlésektől függetlenül is összeültek tanácskozni, de ezeket a rendszertelenül tartott, semmiféle egyházi vagy állami jogforráson nem alapuló, se megállapított szervezettel, se határozott ügykörrel nem rendelkező gyűléseket aligha lehet autonómiának nevezni.¹⁰ Így van ez még akkor is, ha bizonyos magánjogi alapon nyugvó megegyezéseket mind az állammal, mind az egyházzal kötöttek. Nem lehet hivatkozni ezen „szervezetre” továbbá azért sem, mert a korabeli katolikus státus a szervezet által gyakorolt valódi jogokkal nem is kívánt élni.

Hátravan még a Mária Terézia által alapított Catholica Commissio, melynek viszont teljes hatáskörére igényt tartott a státus, nemkülönben a Commissio felügyelete alatt állt országos közalapok és az abból fenntartott iskolák irányítására. Azonban a tanulmány írásakor a katolikus státus által kezelt közalapok egyike sem létezett Mária Terézia uralkodásának korában, ezek mind későbbi alapításúak. Az emlegetett Commissio sem a katolikus önkormányzat megóvására jött létre, hanem a jezsuita rend feloszlata után keletkezett ún. Lusitán-alap jövedelmeinek felhasználása céljából. Mi több, az eredetileg három taggal létrejött testület tagjai közül csak egy – a püspök – volt egyházi ember, a másik kettő a mindenkori kormányzó és a királyi kincstárnok.¹¹ A később a jezsuita rend vagyonából alapított közalapok kincstári kezelés alá estek, jövedelmükkel azonban (el-számolási kötelezettség mellett) a Commissio rendelkezett. II. József alatt a Commissio látszatönállóságát is elvesztette, teljesen alárendelődött az erdélyi kormányzéknek. II. Lipót uralkodása alatt, 1792-ben született ugyan egy törvény, mely szerint a katolikusok a király felügyelete és felségjogainak sérülése nélkül maguk intézhetik egyházi alapítványi és iskolai ügyeiket, azonban még ez sem lehet alapja a státus által igényelt teljes szabadságnak.¹²

Különösen alaptalannak találja a szerző a püspököknek az iskolák dolgában gyakorolt már említett nagyfokú szabadságát. Igaz ugyan, hogy a katolikus iskolák ügyei (II. József uralkodásának idejét leszámítva) a Catholica Commissio hatáskörébe tartoztak, valamint hogy már a jezsuiták idején, de főleg kiűzésük után a főigazgatói teendőket mindig a püspök végeztet, gyakran külön kinevezés nélkül. Ám: csak három konkrét eset ismert,

¹⁰ CSORBA 1891, 342–347.

¹¹ CSORBA 1891, 349–350.

¹² CSORBA 1891, 352–353.

amikor a püspök főigazgatói kinevezést kapott, és ennek mindenkor praktikus indokai voltak (általában az, hogy a püspök egyébként is körutat tartozik tenni egyházmegyéjében, és így az itt található katolikus iskolák főigazgatói minőségben való meglátogatása nem igényel a kormány részéről külön költségeket), és a három közül egyszer külön fel-tűntették a megbízás ideiglenes jellegét.¹³

A vitatott közalapok tekintetében az író azon az állásponton van, hogy azok jog szerint a vallás-és közoktatásügyi minisztériumhoz, mint a főkegyúri jog végrehajtó szervehez tartoznának, ám ez 1891-ben mindössze az alapok kiadásainak és bevételeinek könyvelésében, valamint az éves költségvetés jóváhagyásában nyilvánul meg.

Tanulmánya végén a szerző hangot ad saját véleményének. E szerint az erdélyi katolikus státust jog szerint nem illetné meg autonómia, legfeljebb az egykori *Catholica Commissio* által kezelt ügyekben való eljárás, és az is csak a kormány felügyeletével. Ám a szerző ennek ellenére maga sem kívánja a szervezet felosztatását, mert úgy véli, a vallási és etnikai szempontból igen heterogén Erdélyben szükség van egy olyan szervezetre, mely a katolikus egyházi és világi hívek közt az együvé tartozás érzését elmélyíti. Ám ez alól szerinte kivételt *kell* képeznie az iskolaügynek, ugyanis itt az „állami és nemzeti érdek” az előbbre való; és tűrhetetlen, hogy miután az 1883. évi középiskolai törvény tisztázta az ország összes jogi állását, ebből az erdélyi középiskolák kimaradtak.

Az ideális megoldás szerinte az lenne, hogy a Státus számára az iskolákkal kapcsolatban szélesebb jogkört kellene biztosítani, mint például a városi középiskolák fenntartóinak, de semmiképpen sem akkorát, mint amit a tanulmány születésekor bírtak.¹⁴

A STÁTUS LÉTÉNEK MEGKÉRDŐJELEZÉSE AZ IMPÉRIUMVÁLTÁS UTÁN

A román uralom alá került magyar katolikusok egyházi kérdéseit csak a Szentszékkel egyetértésben lehetett békés módon megoldani, hiszen ennek elmaradása esetén a román kormány kitette volna magát az egyház-és vallásellenesség vádjának, ami a Szentszék országok feletti erkölcsi tekintélye miatt meglehetősen kellemetlen lett volna. Ezért hosszas, közel nyolc évig húzódó, tárgyalások folytak a román kormány és a Szentszék között. Ezek során hitegetéssel kieszközöltek egy olyan egyezmény tervezetet, majd utóbb egyezményt, amely a magyar katolikusok szemszögéből számos, sérelmes kitévelt tartalmazott.¹⁵ Példaként a román kormány be nem váltott, mert aligha beváltani kívánt, ígéreteire csak azt említjük, hogy a román ortodoxok át fognak térni a római katolikus vallásra.¹⁶

Sokat elárulnak a román államhatalomnak a tárgyalások során kitűzött céljairól és módszereiről, annak a Raimund Netzhhammer bukaresti római katolikus érseknek a szavai, aki utóbb épp bukaresti nyomásra volt kénytelen lemondani. A vele szemben felhozott vád az volt, hogy túl keményen védte a katolikus érdekeket a román nemzeti érdekekkel szemben a megbeszélések kezdetén. Ő így fogalmazott: „a győzelem friss mámorában íródtak le a Szentszéknek Romániával való konkordátum-tervezetei, ame-

13 CSORBA 1891, 357–359.

14 CSORBA 1891, 366–367.

15 SARNYAI Csaba Máté: *Az erdélyi katolikuság „kiáltó szava” a pápához (1921). A román konkordátum-javaslat és az erdélyi hívek reagálása.* In: Székelyföld 2009. szeptember. 13. évfolyam 9. szám p. 89–99.

16 JAKABFFY Elemér: *A konkordátum és a nemzetkisebbségek.* In: Magyar Kisebbség 1931. január 16. X. évfolyam 2. szám. p. 49–52.

lyeknek éle a Romániához került magyarság ellen volt fordítva, nevezetesen a nagyváradi és szatmári két magyar püspökség megsemmisítésére. Rómában gyanakvóan és vádlón tekintettek mindenkire, aki a görögkeleti románok áttérésére vonatkozó szép reménység megvalósulásában kételkedett.”¹⁷

A román fennhatóság alatt a Státus-t támadó román nacionalisták vezéregyénisége Onisifor Ghibu volt. Ghibu munkája 1918 után indult el és 1945-ös nyugdíjazásáig egyeduralkodó tempóban készítette publikációit, melyeknek egyik fő témája a magyarság, különösen a magyar katolikusok, támadása volt. Magyarellenes tevékenységét az írászatlánál is tovább vitte. Számtalan helyen tett feljelentést a magyar katolikus egyház ellen, még a Népszövetség vezetőségéig, és a Pápáig is eljuttatta panaszait, vélt sérelmeit.¹⁸ A kezdetektől a kolozsvári magyar egyetem egyik legfőbb ellenzője volt, az intézményt le akarta rombolni, és helyére egy szín román intézményt létrehozni. Magyarellenes elképzeléseit a gyakorlatba is át tudta vinni, amikor 1919. május 12-én katonai kísérettel, erőszakkal az egyetem magyar származású vezetőségétől átvették az intézmény irányítását.¹⁹ Miután megszerezte a románságnak és személy szerint saját magának az egyetem vezetését, minden erejével a Státus ellen fordult.

Az Erdélyben az impériumváltást követően zajló asszimilációs törekvések egyik iránya a többségében magyar és német ajkú híveket számláló történelmi keresztény egyházak elleni fellépés volt.

A magyarsággal szemben a román dominanciát erősíteni kívánó szándékok egyik kulcs figurája volt Ghibu.²⁰ Célkeresztjében hangsúlyosan ott áll a római katolikus egyház és annak egyik erdélyi fő fundamentuma az Erdélyi Római Katolikus Státus. Egyebek mellett ezzel szembeni kritikáját és törekvéseit foglalja össze, Fritz László fordításában, *Egy anakronizmus és egy kihívás* című művében, amelyet Kosutány Ignác 1925-ös *A római katolikus egyház Erdélyben* című munkájában tekint át.

A román szerző dolgozata már felütésében is érdekes, kijelenti ugyanis, hogy a magyaroknak Erdélyben csak jobb sorsuk lett 1918 után. Sőt, az ugyanezen év december 1-jén megtartott gyulafehérvári román népgyűlés által meghozott, valamennyi vallási felekezet autonómiáját biztosító intézkedések igazán magyar politikai célokat szolgáltak. A nyugati értelemben vett katolikusokat pápistának nevezi, igaz katolikusoknak pedig a görög keleti keresztényeket tartja. Ghibu ugyanis abból indul ki, hogy az 1054-es egyházszakadás ténylegesen nem szüntette meg a kereszténység egyetemes egységét. Azaz nem ismeri el azt, hogy Európa ilyen irányú kettészakadása mentalitástörténeti szempontból is kettéosztotta a kontinens népeit, így a román nép, akarva – akaratlanul is egy másik kultúrkörben nevelkedett, bárhogyan próbálja ezt tagadni a konzervatív román felfogás. A román értelmiségi még saját testvérei közül is megvetette azokat, akik (legalábbis szerinte) áruló módjára lepaktáltak Rómával az 1698. évi unió megalakításával, és ezáltal pápistákká (görög katolikusokká) váltak. Természetesen Ghibu eközben lelkes híve volt a románokat a rómaiaktól eredeztető dákó-román kontinuitás elméletnek.²¹

17 A cikk a 'Schönere Zukunft' című katolikus egyházi folyóirat 1928. április 8-i számában jelent meg. Ld. JANCÓS, Benedek: *A katolikus egyház helyzetét Romániában*. In: Magyar Szemle 1928. szeptember IV. kötet 1. szám. p. 59–64. 59.

18 BALÁZS Sándor: *Onisifor Ghibu – Álarc nélkül*. Komp-press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2005. (Továbbiakban: BALÁZS 2005) 10–11.

19 BALÁZS 2005, 100.

20 KOSUTÁNY Ignác: *A római katolikus egyház Erdélyben*. Szeged, 1925. (Továbbiakban: KOSUTÁNY 1925) 1.

21 KOSUTÁNY 1925, 2–5.

A Státus támadása külön fejezet Ghibu munkásságában. Trianon előtt és után egészen máshogy vélekedett a Státus intézményéről. Mindenekelőtt fontos kiemelni egy 1915-ös írását, amelyben azt állítja, hogy az erdélyi magyarok a kereszténységet az eredetileg ortodox román néptől vették át, később pedig, a Pápa irányába tett közeledésből cseréltek hitet.²² Még a román parlamenttel is szembekerült, ami ekkor még a nemzetközi visszhangtól tartva támogatta az erdélyi római katolikusokat.²³ Ghibu arra hivatkozott, hogy a Státusnak sosem volt autonómiája.

Több adattal is próbálja alátámasztani azt, hogy a magyar impérium az erdélyi román-ság beolvasztására törekedett a katolikus egyházzal szövetkezve. Egyik állítása például az, hogy II. Endre magyar király a Fogaras vidéki Kercz kolostort a szászoknak adta, ezáltal kvázi hajléktalanná téve a „lelki-épülésre” vágyó románokat. Ghibu Kosutány *Egyházjog* című munkájából is idéz, hogy a magyar nemzet és a katolikus felekezet románellenes törekvéseit bizonyítsa. Itt a magyar királyoknak a római katolikus egyházon belül élvezett főkegyúri jogán szörnyülködik, figyelmen kívül hagyva az Európa más területein is megtalálható hasonló uralkodói-egyházi kapcsolatokat.²⁴

A cikk második felében Kosutány rátér az erdélyi magyar római katolikus Státus körül kialakult vita tárgyalására. 1918. május 19-én lépett életbe az új Codex, amely biztosította az erdélyi római katolikus autonómiát, mint régi jogot. Négy részre osztotta az eddigi jogokat: az egyházi hatóságoktól eredő jogok, a szerzett jogok, a szokásjogok és írott jogok. A katolikusok önrendelkezési joga pedig a harmadik csoportba tartozott, mivel nem is egyházi hatóságtól és nem is az államtól, hanem a nép szükségéből eredt. A Codex szokásjogokra vonatkozó része már csak koránál fogva is lehetővé teszi az erdélyi katolikus autonómiát (Kosutányi idejében 400 éves volt), de a frissen keletkezett szokásjogokra érvényes pontjairól is elmondható ugyanez.²⁵

Ezeket is figyelmen kívül hagyva, Ghibu írásában tagadja az erdélyi római katolikusok autonómiájának gyökereit és magát a Státust politikai intézményként tartja számon. E kijelentését azzal próbálja alátámasztani, hogy az Approbátákban, az erdélyi törvényekben nem talál a katolikus autonómiával kapcsolatos intézkedéseket. E kijelentés kapcsán felvetődik a kérdés, hogy miért nem veszi figyelembe: a helyi katolikus felekezet önrendelkezése a hívek igényein és a kényszer szülte szokásjogon alapult. Ugyanis az 1542 és 1666 között eltelt 76 év püspök, és még több esztendő rendes katolikus kormányzat nélkül telt el. Ehhez járult a reformáció által generált katolikus-ellenség, ami arra készítette a felekezet tagjait, hogy saját kezükbe vegyék sorsuk irányítását, mind világi, mind vallási téren.²⁶

Szintén ellentmondásba keveredik a román szerző, amikor arról értekezik, hogy a román állam tulajdonképpen kinek is köszönheti az erdélyi katolikus egyház feletti rendelkezési jogot. Először is említ egy, a román vallásügyi miniszter által kidolgozott törvényjavaslatot, valamint a Pápát is felemlegeti ezen intézkedés kapcsán. Ugyanitt olvashatjuk azon vélekedését is, miszerint az anyaországuktól elszakított magyarok 1918. december 1-jét követően a román nép jóindulatával visszaélve politikai harcot indítottak az új hatalom ellen, és e harc központja a Státus volt. Ennek tükrében nem is meglepő, hogy Ghibu

22 BALÁZS 2005, 129.

23 BALÁZS 2005, 132.

24 KOSUTÁNY 1925, 10–11.

25 KOSUTÁNY 1925, 15–17.

26 KOSUTÁNY 1925, 17–19.

fő célja a Státus felszámolása, vagyonának pedig a román állam javára való begyűjtése, és e törekvéseinek jogosságát pont magyar kollégája, Kosutány két művére hivatkozva próbálja alátámasztani. A magyar szerző elhatárolódik e megoldástól, és úgy véli, tudományos értekezéseinek szavai ki lettek forgatva, román pályatársát pedig a tények objektív szemlélete és feldolgozása helyett inkább az érzelmek és a spekulációk vezették.²⁷

Ghibu célja, Kosutány szerint, nem lehet csak pusztá vagyonszerzés, ugyanis bőségesen volt cselekedetei mögött morális szándék is. Sajátos és meglehetősen egyoldalú értelmezése például, hogy a római katolikus egyház a magyar állam, szintisztán gyűlöletre épülő, erőszakszervezete volt.²⁸ Asszimilációs szándékait a katolikus autonómia léte és további fenntartásának igénye csak tovább erősítette. Ghibu szembeszállt a romániai felekezetek számára önállóságot biztosító gyulafehérvári határozattal (1918-ban). Meg kell jegyezni, hogy nem kímélte a román görög katolikusokat sem, annak ellenére, hogy a dákó-román kontinuitás elméletét tőlük eredeztetik. Az éles kritika fő oka, az volt, hogy Róma felé fordultak, és hozzátársult még az is, hogy ez a felekezet is képviseltette magát a gyulafehérvári gyűlésen.²⁹

A Szentszékkal végül 1927-ben aláírt, 1929-ben becikkelyezett, Konkordátumban az erdélyi és az új államhatár menti püspökségeket az eredeti román állami szándéknak megfelelően a bukaresti római katolikus érsek fennhatósága alá rendelték. Ellentételezésként a Vatikán nem szüntette meg a váradí és csanádi (temesvári) egyházmegyéket. Az előbbi azonban egybeolvasztotta a szatmárral és engedélyezte az ötödik román görög katolikus püspökség felállítását. Így a görög és római katolikus püspökökből alakult tanácsban a román (görög-katolikus) püspökök kerültek többségbe. A magyar katolikusok birtokában levő állampapírokból ún. Patrimonium Sacrumot szerveztek, amelyet a konkordátum szerint a görög és római katolikusok közösen kezeltek. Így a magyar vagyon fölött is a román egyházi vezetőknek lett döntési joga.³⁰

A konkordátumban elért eredményekkel egyes román politikai körök még így is elégedetlenek voltak.

A megállapodás ugyanakkor nem rendezte az Erdélyi Római Katolikus Státus, az autonómia működésének kérdését. A IX. cikkely ugyanis felsorolja azokat az egyházi szervezeteket, amelyeknek jogi személyiségük van, ezek között azonban nem említi a Státust. Pontosabban fogalmazva a Konkordátum szövege a Státust csak közvetve sorolta fel „a többi kánonilag és törvényesen megalakult szervezetek” kifejezése formájában.

Az ellenzők, élükön Onisifor Ghibu professzorral, azt állították, hogy a Status szentszéki elismerése nem történt meg. Ennek a nyomásnak a hatása alatt a román külügyminiszter Dolci bukaresti pápai nunciustól nyilatkozatot kért és kapott, amely szerint „a katolikus egyház a 9. szakaszban felsorolt szervezeteken kívül nem gyakorolhat jogi személyiséget.”³¹ Azaz más szóval a Státus nem minősült jogi személynek. Az intézmény létét is fenyegető támadások így tovább erősödtek. Ennek leglátványosabb formája, hogy 1931. április 30-án a román vallásügyi minisztérium a Status ügyének kivizsgálására Ghibu elnöklete alatt „történelmi jogi” bizottságot nevezett ki. A bizottság tagjai nem

27 KOSUTÁNY 1925, 20–22.

28 BALÁZS 2005, 116.

29 BALÁZS 2005, 112–113.

30 SAS Péter: *A Vatikán és Románia államközi megállapodásai a két világháború között*. In: Egyháztörténeti Szemle 2003/1. 80–89.

31 BÍRÓ Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002. 324. (Továbbiakban BÍRÓ 2002.)

annyira új történelmi és jogi érvek összegyűjtésére, mint a Status elleni propaganda terjesztésére törekedtek. Eszköztára bár bőséges, 13 pontos, de mégis az évek során semmit sem változik, egysíkú és kiszámítható lesz, de egyszerűsége révén követőkre talál.³²

Az 1931. április 30-i 52.202.sz. Vallás-és Közoktatásügyi minisztériumi rendelet, amely a román állam és a Szentszék között kötött konkordátum rendelkezései felhasználásával egy bizottság felállítását tűzte ki célul, mely az erdélyi római katolikus Státus jogi „megalapozottságát” vizsgálata. Ghibu erre hivatkozva állapította meg, hogy a Státusnak semmiféle törvényes vagy kánonjogi alapja nincs. Sőt, mi több, veszélyes a román államra nézve, ezért megszüntetendő. Az emiatt elkobozandó vagyona pedig a román államra, részben a román ortodox egyházra száll, illetve a kolozsvári egyetem költségeire kell fordítani. A jelentés azt is bizonyítja, hogy Ghibu volt megbízva azzal, hogy a magyaroktól a kolozsvári egyetemet a románok számára átvegye. Az viszont problémát jelentett, hogy bizonyos ingatlanokat és alapokat (amelyek az egyetemet illették, és a Státus is csak a szokásjog alapján rendelkezett felettük) hogyan mentsen át az új impérium számára, így ezek átvétele későbbre is tolódott.³³

A jelentés második részében a román államnak a Státus jogi helyzetével kapcsolatban teendő mihamarabbi fellépését sürgeti. Az általa vágyott felszámolást célzó döntés meghozatalának megkönnyítése érdekében a Konkordátumra hivatkozik. Konkrétan arra, hogy a nevezett megállapodás külön nem említi a Státust a római katolikus egyház intézményei és szervezetei között.

A harmadik részben Ghibu azt állítja, hogy sem a Szentszék, sem a Népszövetség nem léphet fel a fentebb említett bizottság határozatával szemben, hiszen az – az összes témába vágó törvényt és jogalapot tiszteletben tartva – vissza fogja állítani a gyulafehérvári egyházmegyében az egyetemes katolikus egyház kánonjogra épülő működését. Ezen a jogszerű működésen (legalábbis a román szerző szerint) a XVIII.-XIX. századi osztrák és magyar politika csak rontott. Ezen kívül orvosolja az erdélyi katolicizmusnak azt a problémáját is, hogy vallási célok helyett a magyar fél politikai célkitűzéseinek eszközeként használta fel a híveket – a jelentést megelőző több mint egy évtizedben.

Ghibu úgy véli, hogy a státus törvényességének teljes hiánya, és a magyar irredenták által képviselt politikai kockázat arra készítette a román közhatalmi közegeket Kolozsvárott, hogy szükségesnek és jogosnak lássák a Státus feloszlátása ellen tiltakozók megbüntetését is. Ugyanitt azt is olvashatjuk, hogy a kolozsvári egyetem három tanára is interveniált a Pápnál a Státus megszüntetése ügyében, mondván, hogy az intézményt a katolikus egyházra nézve is veszedelmesnek tartják.

A jelentés ötödik része azt taglalja, hogy a bizottság által javasolt megoldás az erdélyi vallási felekezetek, és etnikumok számára kiegyensúlyozott oktatási lehetőséget teremte-

32 SCHEFFLER János: *Az „Erdélyi Katolikus Státus” küzdelmes húsz éve.* In: Magyar Szemle 1941. 5. szám. 299–310., 303.; A vizsgálat kapcsán december 21-én a kolozsvári ügyész megidézte a Státus titkárát és könyvelőjét. Az ajtónálló, majd egy gépirónó tolmácsolása mellett hallgatták ki őket. A szervezet múltbeli elismertségével kapcsolatban tettek fel nekik kérdéseket, Mária Terézia diplomájára és egyéb olyan ügyekre vonatkozólag, amikről nem rendelkeztek beható ismeretekkel. Gyárfás, mikor erről tudomást szerzett, felkereste az ügyészt, hogy felajánlja, ő, mint illetékes, válaszol a kérdésre, és hogy megtudja, „valamilyen büntügyi eljárás van folyamatban? Azt válaszolta, hogy az államtitok.” Ez volt az egyedüli válasz, amit kapott. Ez után nagyon megdöbbentette, hogy egy román képviselő a már megszületett vádiratból idézett az övét megelőző felszólalásban. in: *Az Erdélyi Katolikus Státus a Szenátus előtt* Cluj, 1932, 13.

33 FRITZ László: *Ghibu Onisifor: Egy anakronizmus és egy kihívás.* In.: Magyar Kisebbség 1932. 3 – 4. szám, 106 – 116. (Továbbiakban: FRITZ 1932) 107.

ne (természetesen a Kolozsvári Tudományegyetem által), mivel minden indokolatlan és megosztottságot keltő privilégiumot megszüntetne. Ezáltal a magyar értelmiség lojálisává válhatna a román államhoz, hiszen véget érne a Státus azon tevékenysége, mellyel a magyar kisebbséget az anyaország felé orientálta, és megszűnne a két nép közötti ezer éves szembenállás.

A hatodik rész arra utal, hogy a Státus megszüntetése az erdélyi katolikusok számára is pozitív fejlemény lenne, mert a gyulafehérvári püspökség régi törvényes helyzetéhez térhetne vissza. Erre épülve pedig ráléphetnének a konszolidáció útjára, melyről letaszította őket a Státus magyar nacionalista politikai célokra való felhasználása.³⁴

Az ezt követő hetedik, befejező rész arról értekezik, hogy a korábban a Státus hatáskörébe tartozó iskolák és alapok a továbbiakban a román uralkodó legfőbb kegyúri jogának a részét képezik. Ennek tudatosítása végre talán véglegesen meg fogja győzni az ország kormányát a kérdés mihamarabbi rendezésének szükségességéről. A bizottságnak legkevésbé sem érdeke konfliktusba keveredni a Szentszékkal, és a Státussal kapcsolatos vizsgálatai során figyelembe veszi az összes, a témába vágó jogot és irodalmat, valamint számos irattárban (például minisztériumok, az egyetem vagy a kolozsvári ortodox püspökség irattáraiban) kíván kutatásokat végezni.

Zárásként ismerteti a bizottság által feldolgozott anyagot, majd tizenhárom fejezetben a bizottságnak az erdélyi római katolikus Státussal kapcsolatban tett konklúzióit. A bizottsági vélemény két részre oszlik, értelemszerűen a magyar uralom, és az impériumváltás szemszögéből írta le a Státus államjogi helyzetét.

A magyar impérium alatt – a konklúzió szerint – a protestáns alapon történő szerveződés megalakulásakor a fennálló állami és egyházi törvényeket figyelmen kívül hagyták. Maga a magyar király is inkább csak megtúrta, mint elfogadta a szervezet létét, sőt a Szentszék sem hagyta jóvá azt. A Státus által kezelt alapok birtokjoga pedig több mint bizonytalan.

Az 1918. december 1-i impériumváltást követően a Státus a román fél megfelelő, pontosabban megszigorító intézkedéseinek híján, szabadon alakíthatta ki működését. Ez ahhoz vezetett, hogy az 1920 – 1923. évi státusgyűlést követően Majláth Gusztáv Károly gyulafehérvári püspök a jótékonyság álarca alatt a román állammal és királlyal szemben, önálló magyar nemzeti és politikai szervezetet teremtett magának. A továbbiakban bel- és külföldön egyaránt fellépet a Státus a magyar igények mellett. Önállósága 1930-ban érte el csúcspontját, amikor is az utolsó gyűlésén megalakított egy teljesen új vallásügyi szervezetet. Tette mindezt a román vallásügyi minisztérium tudta és beleegyezése nélkül.

E „renitensnek” aposztrofált viselkedés tükröződik a bizottság jelentésének azon pontjaiban, amelyek a Státusnak a román uralom alatti működését tárgyalják. A jelentés felfogása szerint a Státus létezésének nincs törvényes alapja sem történetileg, sem a fennálló román törvények értelmében. Ráadásul óriási vagyont kezelt a román állam kárára. E mellett a helyi, különösen a kolozsvári értelmiség körében erősítette a magyar nacionalizmust. Ennek hatására a kolozsvári egyetem görög és római katolikus oktatói tiltakozással fordultak a Pápához.³⁵

A bizottság ennek megfelelően a Státus megszüntetését tekintette az egyetlen jó megoldásnak. Az általa kezelt javakat pedig a már fentebb részletezett módon a román állam, az ortodox egyház és a kolozsvári egyetem szerveinek támogatására kívánta felhasználni.

34 FRITZ 1932, 108–111. o

35 FRITZ 1932, 112–116.

A román kormány eközben külön tárgyalásokat folytatott a Státus kapcsán a Szent-székkal. Ezeket a tárgyalásokat azért kezdeményezte a kormányzat, mert a román képviselőház jogi bizottsága szerint a kisebbségi szerződés alapján a Státust védők jogosan érvelhetnek, és ha igényeiket a Szentszék támogatja, akkor az nem tenne jót a kormányzat és az ország nemzetközi tekintélyének. Ezért azt javasolták, hogy a Status ügyét Rómával egyeztetve kell „megoldani”. Mert akkor a katolikus magyarság a Szentszék által támogatott döntésbe kénytelen lenne belenyugodni és az említett nemzetközi presztízs sem szenvedne csorbát. Ezek alapján kezdeményezte az ügy kapcsán a kormány a tárgyalásokat a Szentszékkal 1932 elején.

Az előzetes bukaresti megbeszéléseken a román vezetés a következő célokat tűzte ki: a Státus neve változzon meg, ne legyen jogi személy, a Státus vagyonának kezelése, illetve ellenőrzése a bukaresti érsek irányítása alatt a római és görög katolikus püspökkel közösen történjék, és csupán a gyulafehérvári római katolikus püspök melletti tanácsadó testületként működhesen.³⁶

Az egyeztetéseken a Status képviselői, Balázs András és Gyárfás Elemér, a fentiek közül leginkább a vagyon kezelésére vonatkozó állami szándékokat utasították el. A román külügyminiszter, Valerian Popescu, végig azt követelte, hogy a Státus vagyonát úgy tekintsék, mint olyan „katolikus vagyont”, ami nem csak a római, hanem görög katolikusoké is. A megegyezés alapja az lett, hogy Suciu a görög katolikus érsek hivatalos nyilatkozatban kinyilvánította, hogy nem tart igényt erre a vagyonra.³⁷

A megegyezés tervezetében a román kormány képviselői a bukaresti pontokon túl azt is követelték, hogy a kolozsvári egyetem melletti magyar katolikus templomot, amely a Státus kezelésében volt, adják át a román görög katolikusoknak. Ennek kapcsán a Státus jelenlévő képviselői csak abba egyeztek bele, hogy vasárnap és ünnepeken 11 órakor román görög katolikus pap tartson ott román nyelvű misét.

A tárgyalások eredményeként 1932. május 30-án született un. Accord (Római Egyezmény)³⁸ értelmében az erdélyi Római Katolikus Státus megszűnt, és helyét a gyulafehérvári római katolikus püspökség Egyházmegyei Tanácsa foglalta el, amely így már nem minősült különálló jogi személynek. Vagyona a gyulafehérvári egyházmegye kezelésébe került, jövedelmét vallásos, iskolai és nevelési célokra kellett ugyan felhasználni, de a bukaresti érsek felügyelete és a román állam ellenőrzése mellett.

ÖSSZEGZÉS

A kiinduló problémánk Bochkor Mihályt idézve: „Az erdélyi katolikus autonómia eredetét homály borítja. ... Pedig ezen intézményben a tudomány egy, a sajátos magyar érdekeket messze túlhaladó érdekű és értékű alkotással áll szemben. A világegyház hierarchikus szervezetében ezen autonómia útján a világi hívek olyan jogálláshoz jutottak, amely az egész egyházban páratlanul áll. Az erdélyi kat. önkormányzatnak egyetemes

36 BÍRÓ 2002, 325.

37 SAS Péter: *Az erdélyi Római Katolikus Státus*. In: Egyháztörténeti Szemle: 2002/2. 66–73.

38 Magát a dokumentumot a román törvényhozás nem cikkelyezte be. Csupán miniszteri rendeletként tették közzé a hivatalos lapban (Monitorul Oficial 1932. aug. 3. 180. szám.) Lásd. NAGY Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T, Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár, 1944. 103.

jelentőséget annak egy egész egyházmegyére, sőt egész országra kiterjedő szervezete és hatásköre adott s ad ...”³⁹

Azt a fenti elemzés tükrében szükséges leszögezni azonban, hogy a mai kor elvárásainak megfelelő, egzakt magyarázat erre a helyzetre nem adható. A felvetett konkrét kérdés és a többi ehhez kapcsolódó probléma közös gyökere elsősorban a Státus létének jogi alapja és az egyházi vagyon tulajdonjogának értelmezése

A katolikus egyházat érintő állami intézkedések egyik fő mozgatórugója a tárgyalt korszakban a világi állam társadalmi befolyásának növelése az egyházakkal szemben. A 19. század közepétől az állam szerepe újabb és újabb társadalmi dimenziókra terjed ki. Ilyenek mindenekelőtt az oktatás, a szociális gondozás és az egészségügy bizonyos formái, vagy a hivatalos nyilvántartás, vagyis az anyakönyvezés. Ezek ellátásának érdekében adókat szed, és elsődleges lojalitást vár el polgáraitól. Így veszi át a polgárosodás folyamatában a korábbi, elsődlegesen felekezeti jellegű lojalitást a kialakuló polgári nemzetállamhoz való lojalitás igénye és gyakorlata.

Más szóval, a tárgyalt dualizmuskori érveléseket az egyházpolitikai küzdelmek ellenhatásaként – formailag az előző mozgalom folytatásának szándékával – újraindult katolikus-autonómia törekvések felől érdemes vizsgálni.⁴⁰ Ezt a „reakció-jelleget” jól demonstrálja a katolikus autonómia korabeli konzervatív egyházas szemléletű megközelítését összegző prominens egyházi író, Aschenbrier Antal 1893-ban.⁴¹ Az autonómia funkciója csak az lehet, hogy az uralkodó a főkegyúri jogából fakadó és eddig a minisztérium által gyakorolt kompetenciákat – nevezetesen az egyházi javadalmak betöltését, az egyházi és iskolai vagyon kezelését és rendezését, valamint a katolikus iskolák igazgatását – egy katolikus egyháziakból és világiakból alakítandó szervezet által gyakoroltatja. Ezek az autonómiai-szervezetek nem őket eleve megillető jogon, hanem a főkegyúr és a püspökök megbízása alapján, azaz „*nem jure proprio, hanem jure delegato*” működnek. Ennek bizonyos mértékig mintája lehetne az erdélyi egyházmegyében működő autonómia szervezet, a Státus. A korábban említett hatásköröket és jogosítványokat az állam nem szívesen engedné át az egyháznak. Ugyanakkor a szabadelvű jogi gondolkodásban a teljes Erdéllyel való unió nélkülözhetetlen része az azonos egyházi szervezeti működés, amelybe a Státus, mint széles kompetenciájú, befolyásos intézmény megmaradása nem fér bele.

Az ellenzők történeti, koncepcionális és jogi „kétségeinek” fő oka ebben keresendő. Csorba Ferenc egy konkrét konfliktusra is hivatkozik, amely az erdélyi katolikus középiskolák kapcsán robbant ki. Ennek kulcs kérdése az volt, hogy a Vallás és Közoktatási Minisztérium, avagy az Erdélyi Római Katolikus Státus gyakoroljon-e bizonyos jogokat felettük.

A szabadelvű felfogás egyik kiindulópontja az, hogy a hatalom és a törvények eredője a kezdeti időktől fogva nem a király személye önmagában, hanem a rendi értelemben vett „ország”, azaz a rendi diéta, amelynek teljeskörű jogutódja a népképviselői országgyűlés. Ezzel csupán a rendi felfogást viszik tovább a liberálisok. Ezt az elképzelést talán legtömörebben éppen Deák Ferenc foglalta össze 1834. augusztus 27-i felszólalásában, amikor megjegyezte, hogy a nemzet minden jogok forrása, így az ad jogokat

39 BOCHKOR Mihály: *Az Erdélyi Katolikus Autonómia*. Kolozsvár, 1911, 5.

40 Erről részletesebben: HANUY Ferenc dr.: *Hetvenéves küzdelem az autonómiáért*. Budapest, 1918. 30–38. és CSORBA, László: *A vallás alap jogi természete*. Budapest, 1999. 179–201.

41 ASCHENBRIER, Antal: *A katolikus egyház autonómiájáról Magyarországon*. Budapest, 1893. 46.

a királynak. Ez vonatkozik a főkegyúri jog gyakorlására is. Azaz az utóbb létrejövő népképviselői országgyűlésnek felelős miniszter ellenjegyzése, azaz a politika komoly befolyása nélkül egyházi méltóságra nehezen volt valaki jelölhető. Ez a jelzett korszakban egyértelműen jelen volt és az egyházpolitikai harc során a politika oldaláról tovább erősödött. Az autonómia-mozgalom újabb hulláma pedig kifejezetten törekedett arra, hogy a főkegyúri jog gyakorlása kapcsán egyházra vonatkozó kormányzati jogköröket a létrehozandó autonómia-szervezet gyakorolja. Ennek megint csak egyfajta történetileg megalapozott hivatkozási alapja lehetett az Erdélyben működő Státus. Ez és az egységesítő, központosító állami szándék indokolhatta talán leginkább a Státussal szembeni szabadelvű ellenérveket.

Az egyházi vagyon tulajdonjogával kapcsolatos problémák értelmezése kapcsán a szemlélet a klérus és az egyházat képviselő intézmények részéről lényegében változatlan.⁴² Szerinte ez szerzés és bírás tekintetében a nemesi birtokkal teljesen megegyező jogi természetű magántulajdon. Azaz érdemekért járó adományként vagy szerzeményi úton jutott a kezére és örök, elidegeníthetetlen módon birtokolja azt. Az egyházak és a nemesek egyazon nemesi kiváltságok birtokosai.

A reformkorban kialakult liberális érvelés, amely a dualizmus korában is tovább él, az egyházi vagyon tulajdonjogát tekintve is abból indul ki, hogy a papság kulturális és vallási feladatokat ellátó államhivatalnoki kar volt. Az államhivatalnok az állam által meghatározott funkció ellátásáért kapta a fizetést, ami az adott korban nem pénz, hanem birtokadomány volt. A liberálisok célja az állam és az egyház szétválasztása. Így a deszakralizált államban az azonos nézetet vallók magánegyesületeként értelmezett egyházak tisztségviselői az általuk betöltött funkciók állami kézbe vétele után tovább már nem jogosultak a fizetségként kapott vagyon használatára. A tulajdonsértés vádját úgy cáfolja meg ez a gondolat, hogy a fentiek szerint az egyház vagyona soha nem is volt az egyházé, így az nem volt annak tulajdonosa, csak birtokosa. A tulajdonos végig az állam maradt. Így tehát nem igényelhető utána úrbéri kárpótlás sem.

A fentiek jogosságát igyekeztek történetileg is alátámasztani. Visszatekintésük során a feudális jogtörténeti tényeket polgári jogelvek szerint reinterpretilták.

A klerikális és a liberális elképzelés közti különbség gyökere a feudális és a polgári tulajdonfelfogás közti lényegi különbség. A feudális megközelítésben a lényeges a tényleges birtoklás, amelynek idővel jogkeletkeztető hatása van. Így válhatott az ideiglenes beneficium örökölhető feudummá. Ezen felül az egyházra még a visszaháramlási jog – a *jus fiscalitatis* – sem volt érvényes, mert csak a megadományozott egyházi személy vesztízhette el adományát, de az továbbra is az egyház kezén maradt. A polgári tulajdonfogalom rendelkezés-centrikus. A liberális reformerek a törvényhozás által a rendelkezési jogot gyakorló nemzetet tekintették az egyházi vagyon valós tulajdonosának. Ebből kiindulva értelmezheték úgy, hogy a feudális adományozásban kapott birtok az egyháznak, mint államhivatalnak szóló fizetés és költségterítés, amivel a nemzet rendelkezik.

Az utóbb említett érvelést értelmezi újra már az impériumváltás után Kosutány Ignác: „A magyar katolikus egyházi vagyon tulajdona és tulajdonjoga *a mi modern jogi fogalmaink és felfogásunk kategóriáiba bele nem illeszthető*. [...] Nagyban különbözik mindattól, amit a modern jogász tulajdon, tulajdonjog és birtok fogalma alatt ismer. [...] Mai

42 Az elemzés során főként CSORBA, László: *A szekularizáció kérdése a reformkori országgyűléseken*. In: Világosság 1979. 603–610. és CSORBA László: *A vallás alap jogi természete*. Budapest, 1999. 29–44. című írásait használtuk.

fogalmaink szerint *a magyar katolikus egyházi vagyon jogi fogalma nem konstruálható*. Maradványa az egy régi és ma már letűnt időnek, amidőn azok a tényezők, amelyek a mai jogéletnek alaptényezői [...] még nem léteztek, vagy a fejlettségnek alacsony fokán állottak. Ellenben létezett olyan [...] mely ma már nem létezik. [...] A magyar egyházi vagyon csak részben tartozott és tartozik a magánjog keretébe, nagyrésze pedig átnyúlik a magyar államjog területére. Magánjog és államjog pedig egymással olyan összefüggésben állanak [...] ami minden modern meghatározást lehetetlenné tesz. Ez az oka annak, hogy a magyar egyházi vagyon tulajdonjogának alanyát adni *a mai jognézet mellett nem lehet*. Az egyházi vagyon fogalma egy történeti fogalom.”⁴³ Érdemes mindezt szem előtt tartani. Azoknak, akik a Státus felszámoltatásán igen sokat fáradoztak, ezen alapok vagyonának megszerzése volt az elsődleges céljuk. A cél érdekében pedig igyekeztek összemოსni a Státus és az alapok keletkezése idején létező jogértelmezést a saját korukéval. Egy ilyen összemოსás pedig „a tudománnyal való visszaélés”, annak „erőszakolása” és téves magyarázatokra ad lehetőséget.⁴⁴

A fent említett mindkét dimenzióhoz kapcsolhatóak, ugyanakkor célzatosan leegyszerősítők Onisifor Ghibu legfőbb érvei a Státus mielőbbi és teljes felszámolás mellett. A román szerző támadásai során az autonómia fogalmát kettős értelemben használja. Egyrészt a történelmi magyar egyházak és oktatási intézmények autonómiáját érti alatta, másrészt az erdélyi római katolikusok önkormányzati szervezetét. Érdekes kettősséget lehet felfedezni a Státussal kapcsolatos nézeteiben 1918 előtt, a magyar fennhatóság, és 1918 után, a román uralom idején. A világháború vége előtt még elismerte a Státus létét, sőt, egyenesen az ortodoxiától származtatta eredetét, míg utóbb tagadta, hogy bármiféle valós jogalapja lenne.

Ezzel összefüggésben meg kell említeni azt is, hogy támadásainak két szintje volt: gyakorlati és ideológiai. A gyakorlati célja mindenekelőtt az volt, hogy intézményi szinten visszaszorítsa a történelmi magyar egyházakat. Ennek egyik eszköze volt a telekkönyvekben rögzített tulajdonviszonyok hitelességének megkérdőjelezése. Mindezt az az ideológiai prekoncepcióval erősítette meg, hogy az erdélyi magyar katolikusok legfőképpen a többi felekezeti kisebbség, különös tekintettel az ortodox románság, elnyomására hozták létre és használták fel az évszázadok során a Státus-t.

Nikolai Jorga miniszterelnökhöz írott egyik előterjesztésében világosan megfogalmazza az erdélyi katolikus autonómia elleni politikai támadások valódi okát, s az általa vezetett bizottság igazi feladatát is egyben: „*Mivel a Státusnak nincsen törvényes és kanonikus alakja, és mivel a román államra nézve kimondhatatlanul veszedelmes szervezetnek bizonyult azonnal fel kell oszlatni és azokat a vagyonokat, amelyeket jogtalanul kezelt, az államnak kell átvennie és az állam adja át a bírásokra jogosult tényezőknek, elsősorban a kolozsvári egyetemnek. Mivel pedig a Státus jogilag nem létező alany, az állam azt minden formalitás nélkül, egyszerű rendelettel megteheti.*”⁴⁵ Ezekhez társul még az az érv, hogy a Státus állam az államban, hiszen bevételeit az államtól kapta, de ez a vagyon már a román államnak, mint jogutódnak jár.⁴⁶

43 KOSUTÁNY 1925, 21–22.

44 Uo.

45 BÍRÓ 2002, 325.

46 HOLLÓ László: *Az Erdélyi Római Katolikus Státus tegnap, ma és holnap*. In: Gyárfás Elemér, a „civil püspök” A Gyárfás Elemér halálának 70. évfordulója alkalmából tartott emlékkonferencia előadásai. Szerk. Holló László. Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat, 2016, 26–62; 30–31.

Holló László idekapcsolódó kulcsfontosságú megállapítása, hogy a két világháború között megjelent román tanulmányokban a *Statul Romano-Catholic* fordítást használták a Státusra, ami szándékos félreértelmezés volt, mivel a státus sohasem használta magára a „Stat” vagyis állam kifejezést. Ebből indul ki Ghibu – aki a Státus létjogosultság tendenciózusan vizsgáló bizottság vezetője is volt – téves, de maghatározó interpretációja. Őt megelőzően senki sem állította a státus intézményét a politikai állammal párhuzamba, azzal konkurens intézménynek láttatva azt. Ghibu viszont erre alapozva támadta a katolikus státust, mondván „állam az államban”. Ezt a félreértelmezést sajnálatos módon kritikátlanul átvették későbbi szerzők is.

CSABA MÁTÉ SARNYAI – NOÉMI PUCHINGER

DEBATES ON THE ORIGIN AND COMPETENCES OF ROMAN CATHOLIC STATUS IN
TRANSYLVANIA 1891-1932

The purpose of this study is to present and evaluate the views of two authors who questioned the legitimacy of the Roman Catholic Status of Transylvania. One of the authors is a Hungarian from the Dualism era, the other one is a Romanian from the period right after the First World War. They had different reasons to doubt the right of the institute's existence, given the situation in their respective periods, but their arguments are in many cases similar and can be set in parallel.

Ferenc Csorba, a dualist author, reviews the history of the Status and its state at the time of his writing, and tries to refute its existence. After the change of rule, one of the common references of the Romanian authors who questioned the legitimacy of the Roman Catholic Status of Transylvania is the recurrent Hungarian debate during the Dualism period about the legal and historical basis of the Status as well as its function and authority. The Romanian author Onisifor Ghibu also drew on the study by Ferenc Csorba in his 1924 publication attacking the institution, in which he stated that the Status never had autonomy and that it was only a tool in the hands of the Hungarian power to assimilate the Transylvanian Romanians.

At the turn of the millennium, Ghibu's writings have come to light again, generating quite a bit of resonance in the present. For this reason, discussing the works of the two authors has gained importance and relevance.

JORDÁN EMIL OSB

BRAZÍLIAI NAPLÓ
1945. JANUÁR – 1946. DECEMBER

Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta: Somorjai Ádám OSB

Jordán Emil bencés¹ a São Pauló-i magyar bencés alapítás egyik főszereplője,² alapító perjele, 1942-től kezdve egészen élete végéig, 1998-ig, naplót írt. A kilencvenes évek elején annak kiadására gondolt, ezért abból, amit ő maga is túl részletesnek talált,³ készített egy lerövidített változatot, amelyet begépeltetett. Ennek szövegét vesszük át és közöljük. Ez a rész három év története, amely összevethető kurzustársa és jó barátja, Hets Aurelián naplójával,⁴ mert egyes részletekben ugyanarról írnak, de érdeklődésük értelemszerűen eltér egymástól. Az 1942–1944 közötti naplórészletből többek között tájékozódhatunk a brazíliai magyarok életéről, a bencés alapítás gondjairól és arról, hogyan látták Dél-Amerikából magyar szemmel a második világháború eseményeit.⁵ Az 1945-ös esztendővel kezdődő periódus fő témái: a II. világháború utáni brazíliai újrakezdés, a magyar közösség hírei, a Magyarországra induló segélycsomagok, az onnan érkező bevándorlás fogadásának szervezése.

1 Jordán Sándor Emil (1912–1999), bencés 1931-től, rkat. pap 1937, 1939-től 1948. március 22-ig, majd 1949. szeptember 4-től haláláig São Paulóban élt és működött. A konventuális perjelség első, alapító házfőnöke, majd perjele (1953–1968). Ugyanott az „Istituto Social” alapító igazgatója.

2 Lásd PONGRÁCZ Attila: *Dr. Jordán Sándor Emil OSB, 1912–1999*, in: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum 11 (1999), 1–2. szám, 271–275.

3 A kéziratot a São Pauló-i magyar bencés apátság levéltára őrzi, a kéziratos naplófüzetekben portugálul felirat: *Diarios originais* – Eredeti naplók. Az átgépelte változat elnevezése: *Diarios revisados* – javított naplók. Mindkét kéziratról készült egy digitális felvételsor, a sajtó alá rendezőnél.

4 Hets Aurelián (1913–1985), bencés 1932-től, rkat. pap 1938, 1939-től haláláig São Paulóban élt és működött. Naplójának ezt megelőző, 1939–1942 közötti részét lásd: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 26 (2014), 1–4. szám. Azóta megjelent a teljes kötet: *Hets János Aurelián OSB naplója 1939–1945*. Sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta: SOMORJAI Ádám OSB, Bencés skriptórium, Zalaapáti 2019. 568. (A Zalaapáti Bencés Skriptórium kiadványai, 1.) – Bő mutatókkal, amelyek eligazíthatnak az itt előforduló magánszemélyekkel kapcsolatban is.

5 JORDÁN Emil OSB: *A naplófüzetekből kigépelte lényeges részek, 1942. január 30.–1944. december 31.*, Bevezette és sajtó alá rendezte Somorjai Ádám OSB, in: Collectanea S. Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője V., 2017. 267–335.

Ez az átgéptelt naplónváltozat sokat rövidített az eredetin, amely nehezen olvasható kézírással van rögzítve. Tulajdonképpen egy telefonkönyv, amelyben rengeteg név szerepel, amelynek előnye, hogy naprakész följegyzései alapján készült, ezért a dátumokat és a tartalmat tekintve pontos. A naplóíró katolikus pap, bencés szerzetes, de ezekben a részekben éppen erről ír kevesebbet, inkább a köztörténeti témákra figyel. Értékes forrás a vonatkozó évek brazíliai magyar emigrációjára. Ahogy maga Jordán Emil írta: „Nem akar ez a munka más és több lenni, mint egyszerű feljegyzés, eseményrögzítések idősorrendben. [...] összegezem a fontosabbnak látszó eseményeket időrendi sorrendben évről évre és az éveken belül hónaponként, ha akad valami feljegyzésre méltó. Lehetséges, hogy egy historikus egyszer majd hasznát veszi ezeknek az adatoknak.” Majd halála előtt, 1998. augusztus 11-én írta ezt a kiegészítést: „a kézzel írt füzetekben, bizony, elég sok más részlet is szerepel. Jó lenne azokat átolvasnom, és a megfelelő helyen a géptelt lapokhoz pótlólag odagépelnem. Semmi lelkierőm sincs hozzá.”⁶ Ezért mindazokat, akik további részeket íránt érdeklődnek, az eredeti kézírásos naplót kell tanulmányozzák.

1945-ben még minden nyitott volt. A Szent Imre Kollégium megnyitásának gondolata még föl sem vetődhetett,⁷ *lévén, hogy a bencés közösség kis létszámú volt és munkaerőjét teljes mértékben lekötötte a magyar lelkipásztori szolgálat – amely nem csupán Vila Anastáción, hanem a környező falvakban, a mai São Paulo városrészeiben, valamint a távolabbi magyar településeken is folyt.* Az itt előforduló helyi bencés nevek közül kiemelendő Szelec Arnóldé, aki az első bencés volt, aki a brazíliai misszióra érkezett 1931-ben,⁸ ő vetette meg a magyar hívek lelkipásztori ellátásának alapjait Vila Anastáción, továbbá Horváth Anzelmé, nyolc évig volt mellette segédlelkész 1934–1942 között és Markos Jánosé, akinek missziója másfél évig tartott 1937–1939 között. Őt az 1939-ben érkező Jordán Emil és Hets Aurelián váltották fel.

Ismételten említésre kerül a Párizsban élő Szalay Jeromos bencés,⁹ aki a nyugaton élő magyar bencések között a szenior volt.

Jordán Emil és Hets Aurelián eredetileg két esztendőre érkezett Brazíliába, hogy utána átadják helyüket az újabb két bencésnek. A világháború kitörése volt az az esemény, ami miatt az éppen letelt két esztendőt követően nem ők, hanem elődjük, Horváth Anzelm tért vissza Magyarországra és ők kint rekedtek. Fölmerülhet a kérdés, hogy 1945-ben, a háború befejezésekor miért nem tértek vissza. A kérdés azonban nem életszerű, e naplóban is azt láthatjuk, hogy éppen nem az a korszak volt, amikor vissza igyekeztek a hazába, hanem, a szovjet megszállás és a fokozatos kommunista nyomulás, majd hatalomátvétel miatt, el kellett hagyni azt. Ráadásul a korszak magyar emigrációjának gondolkörét egyfajta világvége hangulat határozta meg.¹⁰ Emil, a Párizsban élő három

6 A két részt a szerzői előszóból, lásd in: Collectanea S. Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője V., 2017. 268sk.

7 Erre 1951-ben kerül majd sor.

8 A kezdetekre és a napló által is tárgyalt részletekre lásd: *A magyar bencések 50 éve Brazíliában*. Szerk. Tóth Veremund OSB. A Szent Gellért Kolostor kiadása, Sao Paulo 1981.

9 Szalay Jeromos (1896–1964) pannonhalmi bencés, 1943-tól Párizsban, a párizsi magyar lelkeszség megalkotója, a Nyugatra került magyar bencések szeniorja, a kanadai Evansburgban lévő alapítás promotora. Utóbbira lásd: POLGÁR Vilmos OSB: *Az evansburgi farm vétele és kezelésének története (1946–1966)*. Megjelent in: *Magyar bencések Nyugaton*, 1931–2018. Főiskolai jegyzet, Pannonhalma 2021. 43–60.

10 Erre lásd bencés vonalon: „A hidegháborús hangulat jegyében”, in: SOMORJAI Ádám OSB: *„Az én szemem a ...föltámadásra irányul.” Kelemen Krizosztom főapát (1929/1933–1947/1950) és a bencés alapítási tervek az Újvilágban*, in: *Csóka úrtól Gáspár atyáig. Ünnepi kötet Csóka Gáspár OSB 75. születésnapjára*, Győr 2013. 137–161:146–148.

magyar bencéssel együtt abban találja meg egyik fő munkakörét, hogy segítse a bevándorló magyarokat, ezért a São Pauló-i magyarokkal együtt létrehoz egy új brazil–magyar segélyegyletet.¹¹ A szervezeti felépítés szerint ennek központja a fővárosban, Rio de Janeiróban volt, de a São Pauló-i magyarok létszáma indokolta, hogy ott Albizottság, Sub-Comité működjék.¹² Ennek jelentősége többek között az is, hogy a brazil hatóságok elfogadták a Bizottság felelős vezetőségi tagjainak a nyilatkozatait, hitelesítéseit és igazolásait, mint a külképviseletek konzuli okiratait. Ezzel lehetővé vált a nehéz helyzetben lévő magyar bevándorlók papírjainak elismertetése, amint az alább, a naplóban, számos helyen olvashatjuk.

A följegyzések közlését itt 1946. decemberével zárjuk.

1945

Január:

Igen sok templomban otthon ma nem énekelhetik: „Oh, szép Jézus, ez új esztendőben légy híveiddel!” Külön mise magyaroknak, külön olasz-brazil csoportnak. – 2-án Móríczi Dani vitt be Londrinára.¹³ Marótiéknál; ivás, anyagiakban lefelé menés, ide-oda kapkod. – 4-én értem Árpádfalvára. Levél nem ért ide, senki sem várt. Itt is ellentétek halmaza. A rengeteg bajnak, meg nem értésnek, családi kiborulásoknak jó 80%-ban a pálinka, pinga az oka. – Lajos Mihály irányítása mellett szép oltárt építettek, Jézus Szíve- és Szűz Mária-szobrot is szereztek. Még így is van 6 conto a templomkasszában. – 6-án itt először beszéltem brazíliát is a misén, mivel pár brazil is megjelent. Véleményem ellenére Lajos Mihály nem engedné meg, hogy a brazilok is tartsanak vasárnaponként ájtatosságot. Szerinte ezek kitűrnék a magyarokat. Csupa „bahiano”¹⁴ van itt. Az egyik nekem is mondta, hogy itt csupán egy nyelven, azaz brazíliul lenne szabad beszélni. – Hosszú beszélgetésem Percz bácsival, hogy viselkedjék másként és nem szigorú parancsurallommal gyerekeivel szemben; mind ott akarja hagyni. – 8-án értem vissza São Paulóba. Az oroszok már Pesten harcolnak. A nagy nyugati német offenzíva megtorpant, a szövetségesek összeszedték magukat. Montgomery a főparancsnok. – Rideg kisfiát mi fogjuk keresztelni. – Oroszok rohannak Berlin felé, hogy a szövetségesek előtt odaérjenek, és övék legyen. – Szerintem nem lett volna szabad ellenállni magában Budapesten; – valahol kívül kel-

11 „Comité Húngaro de Socorro aos Vitimas da Guerra, da Cruz Vermelha Brasileira” – A Háborúsáldozatok Segélyezésének Magyar Bizottsága, a Brazil Vöröskereszt Albizottsága. Bejegyzés alább, 1945. szeptember 20-án. – A régi, 1926-ban alapult São Pauló-i Brazíliai Magyar Segélyegylet szintén tag volt ebben az új segélyszervezetben. Vö: PONGRÁCZ Attila: *A São Pauló-i magyarság 1945–1990*. Doktori értekezés, Szeged 2009. 63skk. (Szegedi Tudományegyetem, Történettudományi Doktori Iskola, Modern kori Program.) Lásd még: *A Brazíliai Magyar Segélyegylet Emlékkönyve (1926–1966)*, São Paulo, A Brazíliai Magyar Segélyegylet kiadása, 1966.

12 Lásd: JORDÁN Emil: *A Brazíliai Vöröskereszt Magyar Bizottsága*. In: *A magyar bencések 50 éve Brazíliában*, i. m. 20–22. Lásd még: PONGRÁCZ Attila: *A São Pauló-i magyarság 1945–1990*, i. m. 123sk.

13 Az előző hónap, 1944. decemberében Paraná államban tett lelképásztori körút folytatásának leírása. A lelképásztori körutak hangulatára lásd: MAGYAR Szervác OSB: *Egy magyar missziós Brazíliában*, Tihanyi Bencés Apátság, Tihany 1996; Uő: *Egy magyar missziós Brazíliában, II. Alapítás Nava Santa Rosában*, Tihanyi Bencés Apátság, Tihany 1997; MAGYAR Szervác–LINKA Ödön OSB: *Brazil utakon 30 év távlatában*, Szent Mauriciusz Cella, Bakonybél 1999. Lásd még THER Péter Pál OSB (†1993): *Öserdők mélyén, kék tenger szélén*, kézirat.

14 A brazíliai Bahia államból való.

lett volna felhúzni az ellenállás vonalát. Biztos német parancs szerint megy Pest ellenállása. – 17-én: Dr. José¹⁵ nekem és Német Lászlónak mindent megígért, azt is, hogy még e héten kifizeti tartozásait. Szívesen szolgál a kolóniában, hiszen eddig csak Láng Jolán ügye okozott sok munkát. – Aureliánnal¹⁶ kis egylovas kocsin menve fel a carapicuibai tanyára,¹⁷ – felfordultunk. Isten védett, hogy egyikünknek sem lett komolyabb baja, kis ütések csupán. – 18-án az a hír, hogy feladták a magyarok és németek a Kálvin teret. – 19-én sikerült eladni az Árpádházat¹⁸ 510 contóért. Cél: megvenni azt a telket, amit 350 contóért akartunk megszerezni még novemberben. Meglátjuk. – Rideg kisfia keresztelese. – Kajdacsy-Balla¹⁹ levelet kapott Svájcából: bátyja elesett a szerb fronton, apja és anyja bombatámadásban haltak volna meg Pesten. Mit lehet hinni Kajdacsynak? – A Gazeta²⁰ újság hozza a Debrecenben megkötött, oroszokkal való fegyverszüneti szerződés feltételeit: 200 millió dollár kártérítés az oroszoknak, 50-50 a szerbeknek és a cseheknek, minden hadianyag átadása, orosz politikai vezetés elfogadása. Istenem, hová jutottunk! – Mi várhat egész családomra? Feltétel még az is, hogy a zsidóság külön elbánásban fog részesülni, róluk gondoskodni a kormány kötelessége. – Jaçanán a TB-s kórházban Aureliánnal: semmi remény, hogy Sebestyén Ignác felgyógyuljon, de ő reménykedik. – Az Árpádház megvette az említett telket 360 contóért. – 28-án Sztálin ötbilliós²¹ dollárkölcst kért az USA-tól. Gondolom, meg is kapja. – A berlini rádió szerint Miklós tábornok,²² a debreceni kormány elnöke felszólította a magyarságot, hogy 250 ezer ember önként jelentkezzen Oroszországban való munkára! Borzalom! – 30-án Az ipojucai²³ kultúrház akarla kivenni egy fiatal építész esti tanfolyamra: Mackenzie-növendék.²⁴ A Segélyegylet az iskolaszékre hárítja a dolgot, viszont megvan a feszültség az iskolaszék és a kultúrház között. Iskolaszék szerint az az ígéret áll fenn, hogy a kifizetés után a kultúrház ingyen bocsájta az épületet az iskola használatára. Gyermeeknél nehézségeket támaszt; nem jó szemmel nézi a kultúrházat.

15 Feltehetően Dr. José de Oliveira Costa, akiről 1942. július 29-én írt először, majd 1942 szeptemberében: hivatalosan ő a magyar lapok felelős szerkesztője, aki elvállalta, hogy ő legyen a Segélyegylet elnöke is.

16 Hets Aurelián, a naplóíró Jordán Emil kurzustársa, vele együtt érkezett São Paulóba.

17 A Carapicuibán épült hétvégi házról Hets Aurelián is rendszeresen ír naplójában.

18 Az Árpádház a São Pauló-i magyarok közösségi háza. 1941. augusztusában alapították meg Árpádház Rt. néven. Az öt évre választott igazgatóság tagjai: Apostol János református lelkész, Dr. Jordán Emil bencés, Pável Béla elnök, Poór Imre és Walter János. Lásd: *Dél-Amerikai Magyar Hírlap Magyar Naplótára az 1949. évre*, 178sk. Előzményeire és leírására lásd: PONGRÁCZ Attila: *A São Pauló-i magyarság 1945–1990*, i. m. 78skk.

19 Kajdacsy-Balla Andrásról lásd 1942. szeptemberi bejegyzést is.

20 Gazeta [de São Paulo]: São Pauló-i napilap.

21 Értsd: Ötmilliárdos.

22 Dálnoki Miklós Béla.

23 A naplóban gyakran előforduló helynevek: Vila Ipojuca, Vila Anastacio, Vila Ipojuca, Vila Mooca, Vila Pompeia, Santo André, Ipiranga, Freguesia, stb. Ezek a napló írásakor külön települések voltak, ma São Paulo megalopolis központi negyedei, földrajzi elhelyezésükre lásd a térképet: Somorjai Ádám OSB: *Kellemen Krizosztom pannonthalmi főapát emigrációs évei (1947–1950)*, i. m. 10. lapon.

24 Universidade Presbiteriana Mackenzie, São Paulo – A São Pauló-i presbiteriánus egyetem hallgatója.

Február

Pável²⁵ kérésére sem adott többet Bonfiglioli,²⁶ mint 500 milt templomépítésünkre. – 3-a: Sztálin, Churchill, Roosevelttel összeültek valahol a Fekete-tenger partján. Most ítélnék bennünket végleg oda a szovjetnek. – Carapicuibán az eső ártott a babnak. – A Szent István Egyesületet 1.200,00 cruzeiróra büntették meg. – Horváth Miklós volt *Hírlap*- és *Újság*-munkatársunk²⁷ mondja, mennyire hívják a több helyen alakítandó zsidó iskolákba tanárnak. – Sikerült kapni J. Rubin révén 200 zsák meszet, 50 zsák cementet. – Gondolom, Sztálin azt ajánlja majd társainak, hogy az osztozkodásnál mindenki maradjon ott, és azt tartsa meg, ahová eljutott. – Futkosom az egyesületet ért büntetés elengedése vagy csökkentése érdekében. – Tapasztalatom, hogy egyre többen hagynak fel a templombajárással, áldozással stb., mivel a gyóntatók nem oldozzák fel azokat a nőket, akik fogamzásgátló szereket használnak. Jómagam a házastársakra bízom, hogy lelkiismeretük szerint, okosan, nem hazudozva önmaguknak ürügyekkel, döntsék el, hogy mennyi gyereket tudnak de facto eltartani, nevelni stb. A nők panaszkodnak, hogy a természetes korlátozás nem működik. José Toloza²⁸ ma tőlünk kért két contót kölcsön. Szelec²⁹ is beleegyezett, hogy adjunk. – *Úgy emlékszem, 1 konto = 1000 „milreis”*

Február

A gloucesteri anglikán érsek felhívja kormánya figyelmét, hogy Sztálin milyen kegyetlen eszközökkel bánik a balti államokkal, különösen az egyházakkal szemben. – 1-jén megesktem Csernik bácsi lányát a S. Rafael-templomban Moocán. – Az oroszok letették a Miklós-kormányt. – Mi lehet a nagyobb jó, ami miatt az Isten megenged ennyi rosszat? Szükséges-e a kommunizmus, hogy a kereszténység, a krisztusi lelkület még a 20. században új világhódításra induljon? Ami nem Krisztus tanításán nyugszik, kérés-életű, még akkor is, ha esetleg 30-50-60 évig tarthatja is magát?! – 13-án Alvári³⁰ volt itt, Apostolnál³¹ találkoztam vele este; semmi fontos; üres duma, grafológiáról inkább! – A Schneider házaspár nálunk. Valami kell nekik, különben nem látogatnának meg. Tisztázni akarták Szelecczel, hogy mi igaz abból, hogy Sz. azt mondta volna, hogy lányuk, Mária csak zsidó rüfke. Állítólag tisztázták. Említettem, hogy M. naplója, amely inkriminálta S. Marióval, viszony, nem férje nyomására íródott, hanem őszinte megnyilatkozás és nem kényszerírás. Nem kellemes dolgok! – Hamvazószerda: itteni lapok: „Caiu Budapest! Caminho aberto para Viena!” *Elesett Budapest! Szabad az út Bécs felé!* Ah, hol vagy, magyarok tündöklő csillaga! – Apostol azon dolgozik, hogy az Árpádházba Hajdú helyett behozza Kotolákot, bár Hajdú mégis maradna. – 16-a: találkoztam Valkóval: minden körülmények között hazamegy, még ha vörös gyerekek potyognak is az égből. – Aurelián vissza Itararé* útvonalai magyarok látogatásából: Burin a „curandeiro”³²

25 Pável Béla, magyar követ (†1959. április 16. – lásd alább.)

26 Alberto Bonfiglioli (1897–1967), bolognai eredetű családból származó São Pauló-i nagyvállalkozó és közéleti ember, nevét a város közepén park, szálloda stb. őrzi.

27 Dél-Amerikai Magyar Hírlap (São Paulo, 1928–1942, 1948–1966); Dél-Amerikai Magyar Újság (São Paulo, 1922–1942).

28 A Toloza Oliveira Costa család tagja (lásd 1944 végén a naplóban), feltehetően azonos a fentebb említett Dr. José Oliveire Costával.

29 Szelec Arnold, az első São Pauló-i magyar bencés. A naplóban sokszor csak „Sz.”

30 Alvári Béla irodaigazgató a svéd követségen, lásd a bejegyzést 1942. május 26-nál.

31 Apostol János magyar református lelkész São Paulóban.

32 Gyógyító (portugál).

mindenkit meggyógyít. Migray szeretne az eljövendő vörös érában Buri polgármestere lenni. – 19-e: a berlini rádió szerint egymillió magyart deportáltak Oroszországba. – A kis dél-amerikai államok egymás után üzennek háborút a tengelynek. Mivel a szovjet szerint nem egy, hanem sok komcsi vezette független tagállam lesz, kell az USA-nak is, hogy mellette ugyancsak számos állam szerepelhessen majd már a béketárgyalásokon. – Moocán kb. 100 gyerek van hittanórán. 20% csupán a nem magyar. Sok az apróság. – Avenida S. João 324: az Árpádház irodája. Apostol használja mint egyháza hivatalos helyét. Szóltam, hogy nem helyes, ha vallási és egyháziakra vonatkozó ügyeket nem különítünk el az általános jellegű közös magyar ügyektől. Ő biztos nem venné jó néven, ha a katolikus egyház irodája szolgálna az Árpádház irodájául. – Ki kell fizetni az egyesületet ért büntetést. – Anglia figyelmeztetése: csakis azok ülhetnek le a béketárgyaláshoz, amely államok március 1-ig megüzenik a háborút a tengelyhatalmaknak. – Eskettem 1943-ban Ábrahám Istvánt egy brazillal. Lakatosék tanúskodtak mellette, hogy nem nő. Akkor nem volt polgári esküvőjük, de esküdtek mindenre, hogy a közeljövőben rendezik a kérdést. Elmentem utánuk, és megtudtam, hogy a férfinak van egyházi esküvője, valahol északon. A szomszéd mondta. Most mehetek utánuk! – Az itteni politikában Getúlio³³ ellen emlegetik Eduardo Gomes³⁴ légi tábornok személyét. Hírek szerint, ha Brazília felveszi a kapcsolatokat a szovjettel, beveszik a Nemzetközi Biztonsági Tanácsba mint hatodik nagyhatalmat.

M á r c i u s:

Az Árpádház-ülésen Apostol megint kiállt Kotolák mellett, de Pável szerint inkább Tolozót kellene bevenni az Ellenőrző Bizottságba. – 3-án kivitem Bussucabára egy csontorvost Kapitány Ádám megvizsgálására. Szerinte operálható. A pénzt összeszedjük. – 6-án: a Carapicuíban lakó Vince bácsit és feleségét (Balogh bácsiéknak dolgoztak) baltával megölte egy Sándor János nevű fiatalember, ez anasztásiói. Bekéredzkedett este. Hajnalban kutatgatott pénz után. Miért ölt? – Árpádház-ülésen Battay³⁵ tiltakozott Tolozo bevásárlása ellen. 100-100 milt kap minden részvényes. 1945-re a tiszta haszonból 20%-ot kap az igazgatóság. – Az említett gyilkosság: Vincze néni még él, kórházban van. Mind a három résztvevő református. Apostol jár az ügy után. – Sebestyén Ignácot temette 12-én Aurelián; a múlt héten voltam nála: könyörgött, hogy vigyem ki haza. Felesége nemigen akarta; de megkezdtem, hogy szerezzek ingyen mentőkocsit. Isten megoldotta a problémát. Most már ő is látja, hogy nem akartam rosszat, amikor elleneztem a hazamenetelét. – 9-én Tolozo adott váltót a kapott két contóról, mivel nem tud fizetni. De még egy kis részletet sem. Elvesztettem igen szeretett karórám. 500 miles kár. Nem baj, legalább ehhez sem ragaszkodom. – Találkoztam a Vedernyák testvérekkel: megindítjuk-e ismét a magyar újságot? Van jó magyar szedőjük. Meglátjuk, milyen is lesz az anyagi helyzetünk. Még azt is tisztázni kell, hogy valóban át lett-e írva a *Hírlap* Tolozá nevére. Nincs papír erről. – Érdekes, hogy mind a Blevér, mind a Szedő házaspárok milyen szépen nyilatkoznak katolikus értelemben. – Egy jó lelkű olasz kivitt Vila Prudentére, ahhoz az öreg Wild magyar házaspárhoz, akit tavaly a betegágnál eskettem meg a Sta Casában. Az olasz a szomszédjuk. Feladtam a szentkenetet. – Kimentem

33 Getúlio Vargas (1882–1954) államelnök (1930–1945, 1951–1954).

34 Eduardo Gomes (1896–1981), többszöri elnökelőlt, légvédelmi miniszter.

35 Battay Ferenc, São Pauló-i magyar, neve ismételtelen előfordul.

busszal Parnaíba³⁶ városkába, ahová közigazgatásilag Carapicuíba tartozik. Úgy: korpa korpádara, farelo- és farelinho-szerzés az állatállománynak. – Carapicuíba; Csipakné panaszkodik, hogy férje mennyire üldözi a féltékenységgel. Fél fentmaradni, le akar jönni Paulóba. Pár nappal később beszéltem Csipakkal: mindent megígért a harmóniát illetően. Mit lehetne hinni, hiszen pálinkázik. – 18-án egyházközségi közgyűlés. Tíz derék magyar vezetőségi tag; minden maradt a régi. – 19-én Christian Jánosnál, hogy megnézzük aranyos újszülött kislányát. Fiatal angol nő a felesége, nálunk tért át és esküdtek is. – 21-én Szent Benedek napja: csak hazagondoltam, Pannonhalmára: mi is lehet ott? Szinte restelltem magam, hogy én is nyugodtan eszem az ünnepi ebédet a S. Bento-kolostorban! Rövid elmélkedésem leírtam naplómban. – 23-án Agua Brancán vártam buszra. Megállt előttem egy autó, elegáns úr szállt ki belőle. Ugye nem ismer meg? Varga Albert vagyok. Ez a volt református lelkész. Egyszer találkoztam vele, amikor még volt újságunk. Kedvesen felvett, nagyon szimpatikusan beszélgetett, bevitt a S. Bentóba.³⁷ Másnak mutatkozott, mint amit mesélgettek róla. Jobbnak éreztem. – A Tarnóczy nővérek beteges esete: egy zsidó nőt Blanka beköltözni hagyott, elég rég. Most ki akarja tenni, de nem megy. Tolozát kértem meg, hogy tegyen valamit jogi úton. 29-e: Nagycsütörtök. Húsvét-ra esetleg már az egész ország orosz kézen lesz. Nem megy ki az eszemből: Végleg itt kell maradnom?

Április:

1939-ben húsvét vasárnapján főapát úr megbízásából én prédikáltam a Vártemplomban Pannonhalmán. Hóman Bálint³⁸ is ott volt. Mi lehet most otthon? – Topferéknél este felé. Két ide kijött exkomcsival találkoztam: Oswald és Wagner. Ma hallani sem akarnak az internacionalizmusról. Wagner komoly, megfontolt; mondta: Boglár konzul³⁹ egy alkalommal említette, hogy mivel a Köztársasági Kör mindig ellene van, kérniük kellett a papok kijövetelét, egységesítő munkára. Oda jutottak, hogy nem ő, nem is a Köztársasági Kör, hanem a lelkészek érték el a legnagyobb befolyást a magyarság körében. – Engedélyt kaptam havi 50 zsák cementre, és kvótát korpára is. Fontos a személyes kötelék, szimpátia, és akkor megy minden. – Az öreg Hajdú házaspár nagyon izgul otthon maradt rokonságuk miatt. Igen rossz hírek jönnek a zsidókat illetően Európából. – Kovács Albert bácsit elütötte egy autó, amikor leszállt a villamosról. Egy öreg részegessel kevesebb; sok bajt okozott családjának. – 5-én indulás Árpádfalvára. Wenceslauban a fiatal pap mondta, hogy szeretne kijárni Árpádfalvára is, de ide nem hívták. Elmondtam, miként jártak el elődei és más papok is: durva, udvariatlan és nagyon pénzéhes viselkedésükkel. Különben ez általában panasz az ún. bejött, leginkább spanyol „missziósokra”. Mintha európai püspökeik menekülni akarnának tőlük. 19-én átmentem Boldogasszonyfalvára, Anastación át, ahol az új pap elpanaszolta jó hírű elődje magánügyeit, leginkább pénzkérdések. Pereskednek, mivel az előd családjának juttatott plébániatulajdonokat! – A sok csángó magyar között veszekedés, furdosás. Igyekszem csak meghallgatni, és nem döntőbíráskodni, különben én szakítanám végleg szét a csoportot. Részletesen leírva

36 Santana de Parnaíba, a São Pauló-i agglomeráció egyik városa észak-nyugatról.

37 S. Bento: bencés apátság São Paulo történelmi központjában.

38 Hóman Bálint (1885–1951) történész, kultuszminiszter.

39 Boglár Lajos, konzul 1942-ig. Az ő érdeme, hogy közvetítette a brazíliai katolikusok kérését és Szelec Arnold személyében bencés papot kaptak 1931-ben, lásd: Tóth András: *Szelec Arnold magyar bencés áldozópap brazíliai missziós útjának előkészítése*. In: Kutatási közlemények I. Tanulmányok a latin-amerikai magyar emigráció történetéről, Szerk. Anderle Ádám, Szeged, Híspánia, 1999. 9–14.

ez az utam a *Naplóban* – 13-án tértem vissza Paulóba – Még annyit, hogy a Sorocabavonalon⁴⁰ fekvő fő magyar telepek – Árpádfalva és Boldogasszonyfalva – kiürülnek. Vagy Paulóba jön fel a fiatalság, vagy lemegy Paranába,⁴¹ amelynek most nagy híre van. – Állítólag meghalt Roosevelt. – Dr. Josét kinevezték Itanhaém polgármesterévé. – Von Papent⁴² elfogták az amerikaiak; szerintem ő fogattatta el magát! – 16-a: Nem akarom, hogy Csipak Carapicuíbában maradjon; részegeskedik. Felesége azt mondta neki: Jordán tisztelendő úr azt mondta, hogy hányingere van, amikor meglát. Erre Csipak: Nem tudtam, hogy ennyire finnyás. – A kormány kiengedte a politikai foglyokat, és az integralistákat is. Vajon a párt kap-e működési engedélyt? – A villamostársaság kanadaiaké; a kis villamosjegy úgy forog közkézen, mint rendes papírpénz. Egyre többen nem fogadják el, mert „idegen állam pénze”. Ostoba nacionalizmus. – Az oroszok nem engedik visszamenni Lengyelországba azokat a lengyeleket, akik Londonban vannak! – 21-én bokrétaünnep templomépítésünknel. 11 hónapja kezdtük el az építkezést. – 22-e: Berlin elesett. Az oroszok három helyen hatoltak be. A szövetségesek is bemehettek volna már, de egy megállapodás szerint az elsőség az oroszoké volt! – 23-a: A református Béres házaspár az új „caseiro” – fizetett házőrző, de dolgoznia is kell – Carapicuíbában. 400 mil havonta. – Utóbbi hírek szerint folynak harcok még Berlin utcáin. – A *Time* szerint Serédi primás mint túszer meg halt volna Németországban. – 29-én megcáfolták a két nappal ezelőtti hírt, hogy Németország megadta volna magát minden feltétel nélkül. – A volt botucatuí – kiközösített – püspök új brazil katolikus egyházat alapít.⁴³ Lesznek rögtön papjai! – Mussolinit elfogták. Kivégezték, közgyaláztatára felfüggesztették, meg-lincsték.

M á j u s :

1-jén Carapicuíbában nagy kirándulás. Sok magyar. Blevér örömmel mutogatta ott vásárolt két alkeir földjét. *Alqueire* (2x24.200 m²).⁴⁴ Nagy tervek. – Dönitz admirális⁴⁵ vette át Hitler Führer szerepét. Biztos már tárgyalnak a megadásról. – 2-án: az olaszországi ausztriai német seregek mind megadták magukat. Berlint végleg elfoglalták az oroszok – jelentette be Sztálin. São Paulóban nagy örömnappal, munkaszünet, felvonulások Berlin elesése alkalmából. Természetesen a kommunisták propagandája nagy: mindenfelé vörös zászlók és szólamok. – Szelecczel, Aureliánnal Adhemar de Barrosnál.⁴⁶ Kedvesen fogadott. Felajánlottuk munkásságunkat, és beajánlottuk dr. M.-et (sajnos, most, 1992-ben, nem tudom, ki is ez). Megígérte, hogy kijön hozzánk egy baráti vacsorára. Maga mond-

40 Sorocaba São Paulo városközpontjától kb. 100 km-re fekszik, nyugati irányban.

41 Paraná állam, Brazíliában.

42 Franz von Papen (1879–1969), német katonatiszt, politikus, 1923-tól pápai kamarás, 1932-ben kancellár. Német ügyvivő, majd nagykövet Ausztriában, 1939–1944 között törökországi nagykövet. A nürnbergi per során fölmentették. Nyolcévi kényszermunkára ítélték, de 1949-ben szabadlábra helyezték.

43 Carlos Duarte Costa (1888–1961), botucatuí püspök 1924–1937 (lemondott), ezt követően Maura-i c. püspök 1945-ig, ahonnan elmozdították. Lásd még Hets Aurelián naplójának bejegyzéseit 1943. április 16-án (183. old.) és 1944. július 10-én (303. old.). Botucatu São Paulo államban van, São Paulótól nyugatra, kb. 250 km-re.

44 Utólagos bejegyzés, a birtok területe. Az „alkeir” nagysága eltérő, a „paulista” alkeir 24.200 m².

45 Karl Dönitz (1891–1980) német főtengető, 1943-tól a haditengerészet főparancsnoka, 1945-ben, Hitler halálát követően 23 napig a Német Birodalom elnöke.

46 Adhemar de Barros (1901–1969), São Paulo polgármestere (1957–1961), São Paulo állam kormányzója (1947–1951, 1963–1966).

ta, hogy szeretne apfelstrudelt⁴⁷ enni nálunk. – A brazilok teljesen szovjet szájíz szerint: csakis az oroszoknak köszönhetik, hogy Berlin elesett, hogy a szövetségesek győztek! – A Quermessén⁴⁸ a templom javára igen nagy anyagi előnyt jelent az egyszerű magyar asszonyok mindenfelől befutó tésztája, torta, rétes, stb... 7-én a németek minden feltétel nélkül megadták magukat. – A németek azoknak adták meg magukat, ahol éppen voltak: angol, amerikai és orosz vezéreknek. – Máris jönnek a borzalmas hírek a gyűjtőtáborokban történt kegyetlenségekről, kivégzésekről stb. Kultúrnép hová tud sülyedni! – 10-e: Aurelián és én Apostolnál ebédeltünk. – 12-én Göringet⁴⁹ és Kesselringet⁵⁰ elfogták. Keresik nagyon Hitlert. – Az oroszok kijelentették, hogy a Londonból Lengyelországba visszament régi lengyel politikai fejeseket elfogták, és mint háborús bűnösöket bíróság elé állítják. Hiába van Eden⁵¹ tiltakozása. – 15-én: Vacsora Szikráéknál, Pávelék is jelen, valamint Kovács Károly, a Szikra család barátja. Pável szidta a zsidókat. Szikra védte az oroszokat. – 17-én azon elmélkedtem, hogy anyámnak lesz igaza, és soha többé nem látom viszont, mint ahogy mondta, sírva, amikor 1939. július 18-án elbúcsúztam tőle! 18-án: Árpádház-ülés: A „lucre extraordinário” – államnak fizetendő, tulajdonképpen adó – elkerülésére fel kellene emelni az alaptőkét 100.000 contóra. 750 új részvényt kell kibocsátani, úgy, hogy a régi részvényesek minden két újonnan vásárolt részvény után egy ingyenrészvényt kapnának. Megfontolandó. – 24-én: Jundiaiban eskettem a protestáns Eber házaspár lányát. Nem tudom, miként katolikus a lány. Mondják, volt elsőáldozó is, bérálkozott is a katolikus egyházban. A jundiai Kiss házaspár vitte a szerepet. – 25-én: Árpádház-ülés: döntés pozitíven az alaptőke-emelés mellett és arról, hogy mielőbb el kell kezdeni az építkezést. – 29-én – Battay akadékoskodik: Azt akarja, hogy az Árpádház adjon oda a Segélyegyletnek azt a pénzt, amit a magyar állam adott 1942-ben az Árpádháznak. Meg hogy nem volt jogunk felvenni az utánuk járó 100-100 milt. (1992-ben nem tudom, hogy ez mi is!) Elő fog jönni ezzel az ügygel a közgyűlésen. – 30-án László Jánoséknál Aureliánnal. Kosmos Foto tulajdonosa, ami igen jól megy.

Június:

1-jén: temetés Santo Andrén túl; Mooca: betegek szentsége kiszolgáltatása. – Érdek: kes: itteni újságok: sok-sok ezer zsidó menekült akar visszatenni Európába, pénzzel; lépjen közbe a kormány! – Hertelendy van itt kisfiával és kislányával. A kisfiú elsőáldozó volt nálam Rióban. Ilha Paquetán laknak, konyhakertészettel foglalkozik. Hertelendy náciellenes; inkább szovjet, mint német uralom. Haza akar menni, ígéri, hogy küld híreket. – 4-én Rióban. Kolostorban laktam. Dom Inácio Accioly⁵² adott ajánlólevelet dr. Arnóbio Tenório van der Levhez, az igazságügyminisztérium kabinetfőnökéhez.⁵³ Kérelmem: a magyar nyelvű újság újraindítása. Egyelőre semmi; a kormány inkább arra

47 Almáspite (német).

48 Quermesse: templombúcsú („Kirchmesse” német szóból) (portugál).

49 Hermann Göring (1893–1946), náci politikus és katonai vezető, 1932–1945 között a Reichstag elnöke, 1933–1945 között Poroszország miniszterelnöke, birodalmi kormányzó, 1935–1945 között a Luftwaffe biztosa.

50 Albert Kesselring (1885–1960), német tábornagy, 1935–1945 között a Luftwaffében szolgált.

51 Robert Anthony Eden (1897–1977) brit konzervatív politikus, háromszor külügyminiszter (1935–1938, 1940–1945, 1951–1955), majd 1955–1957 között miniszterelnök.

52 Inácio Barbosa Accioly (1913–1992), a Rio de Janeiro-i S. Bento apátság bencés szerzetese, majd apátja (1969–1992). A naplóíró utólag odaillesztette, hogy apát, de 1945-ben még nem volt apát.

53 Rio de Janeiro 1945-ben még Brazília fővárosa, a minisztériumok itt voltak.

hajlik, hogy ezek az újságok megszűnjenek. De adjam be a kérelmet. Meg is történt. – Talákoztam a Péli családdal. – Jugoszláv ügyvivő nem hitelesítette a Tscheppen és Móricz családok útlevelét, mondván, hogy érvényes, nincs hitelesítés. Nem is tudom, miért is kérték ezt a családok, vagy mit is akarnak. Az ügyvivő szerint Tito nem szerb, nem is magyar, de az sem biztos, hogy horvát. Nem szimpatizál vele. – Alvári szerint a Dr. Tolozának adott 5 conto nem is Battay pénze, hanem az a pénz, amit még Boglár hagyott Battaynál. – 6-án Ijjas Incze Bélánál Copacabanán.⁵⁴ Könnyen szimpatizáltunk. Alvárinál megismerkedtem Jermann-nal, feleségével. – László Gabriella már felkereste Alvárit, kiöltözve, kikészítve, gazdag barátai vannak. Egész mást ígért a paulói fogságban! – A *Departamento e Propaganda Imprensa* DIP-ben (újságok engedélyeztetésének helye) kérjem meg a Hírlap megindítását, hivatkozva arra, hogy már úgyis brazil nyelven jelent meg. A São Bentóban hír: keressek fel egy magyar beteget, mivel a kolostorban magyarul tudó papot kerestek! Ilyen véletlen – pont itt vagyok. Szabó Ferenc, 70 éves, szélütés érte. Elláttam a betegek szentségével. Szabó bácsi veje Viszmegről, akivel São Paulóban már megismerkedtem. Kéréssemre, mondják, itt, Rióban meg is esküdtek templomban. Mindenki jobban ismeri Apostolt, mint a katolikus papokat. Többször kellene jönnünk. – 7-én visszautamon megálltam Lorenában, Láng és Rideg vártak. – 8-án Piquetében. 9-én Lorenában miséztem a magyaroknak – Szelec egy-két brazil családot favorizál, a magyarok elmaradnak tőle. Nincs kellemes társadalmi modora. – A nálunk, Vila Anastación lelkesen dolgozó Székely Laci családjánál voltunk Aureliánnal, 11-én a polgármesterség meghallgatta kérelmem, és az ezerötszáz mil büntetésből csak 300-at fizetünk. A különbséget rögtön vissza is adták. Csoda. – 13-án: egy protestáns család – nevét nem tudom – hívott meg házzsentelésre. Mooca: szellemek járnak, stb. nem tudnak aludni. Ilyenkor mindig kis körlátogatást is teszek a magyaroknál. – 15-én: Az Árpád-ház-ülésen Pável építkezési terve ellen egy másikat vetettem fel, ami a megjelenteknek kezdett tetszeni. Semmi döntés. – Sztrájkok mindenfelé; így nincs korpa malomsztrájk miatt! – A *Folhában*⁵⁵ Franz Werfel, megtért zsidó író, Szent Bernadette életét írta meg – szépen nyilatkozik, és a kibékülés lelkületét hirdeti. – 19-én S. Caetanón egy 16 éves magyar fiú temetése: autó ütötte el. – 20-án este Vozáryéknál házassági papírok elkészítése, Zsuzsi esküszik. Maga Vozáry nem akar templomban esküdni. – 21-én: Sulzbeck Istvánnal megismertem egy Pará, Belém városból való férfit: a zsidó származású Ertler Lajost. Van ott fent a leprástelepen öt magyar apáca. Nem hallottam róluk. – 22-én: A Coordenação Economicában valaki feljelentett, hogy kereskedünk a cementtel. Sikerült megértetnem velük, hogy nincs kereskedésről szó, csak közreműködésről jótékony célokra. – Ilyen hírek itt: Szentgyörgyi professzor a miniszterelnök Magyarországon, és Kun Béla a helyettes!⁵⁶ – A pénzügyi államtitkárságon: bencés diák tanácsolja, hogy írjak kérvényt, és lehet, hogy az egyesület minden büntetését elengedik! – Növekszik a szekták befolyása a magyarok között is: V. Maria: Dobó fiú, a főimádkozó – mondja Tanhoffer néni; – Ipojucán Zemlinszky fiú; Utینگán Horváth család. – 20-án még Devecz Gyurka apósát provideáltam.⁵⁷

54 Rio de Janeiróban.

55 Folha da Manhã, Folha da Noite – újság, két kiadása van.

56 Természetesen csak híresztelések.

57 Provideál: ellát (szentségekkel) (latin).

Július:

Másodikán Bussocabára mentem ki, hogy odaadjam Kapitány Ádámnak a részére összegyűjtött 840 milt. – 3-án örömhír a Segélyegyletben: felemelték mindenki tiszteletdíját 50%-kal. (1992-ben: nem tudom, honnan is jön ez a pénz? A svéd követség útján? Valamikor a magyar külügyminisztérium 9. osztálya intézte a külföldön magyar szolgálatban levők sorsát. Tanítók, lelkészek stb. Igaz, nagyon kevés, de mégis valami; most nem is tudom, mennyi volt.) Németh Laci révén Alvári kéri az egyházi személyek működési engedélyét. Nekünk csak az ún. érsekségi jurisdikciónk van. Semmi magyar hivatalos papírunk sincs. – 8-án Ipojuca: a kultúrház vezetőségének beszámoltam az építkezésekkel kapcsolatos tervekről. Ezeket Suzuki japán mérnök barátunk készíti. Tetszett, csak az nem, hogy a tulajdonpapír és minden a Comunidade Santo Estêvão néven van. Megnyugtattam őket, hogy a Comunidade ad írást, hogy ez csak névleg van így, mindenben megkérjük a véleményüket. – 11-én: érdekes társaság: vacsorán Schilleréknél, ott: Heltaiék, Battayék, és Vermes János angol feleségével. – Nagy angol duma. Átlagosan siralmasnak látja mindenki az otthoni helyzetet. – 12-e: Elsőáldozás Moocán: csak 7 lány és 3 fiú. – 13-a: Kromek Lajos nevű fiatalember. Magyar tengerjáró hajóval jött ki. Leszállt, itt akar maradni. Csak sétatávirja van. Lévén José Toloza Itanhaém polgármestere, megkérem, segítsen. – Szelecz látogat egy-két magyar házat, hogy megtudja, kik is pletykálnak ellene, mivel pár brazil családhoz jár. Megmondták neki, hogy igenis figyelik, hogy hová jár sűrűbben, és gyanúba hozzák nőszemélyekkel. Szerintem inkább arról van szó, hogy hiányzik neki a családi légkör. Aurelián is szólt erről a témáról Arnoldnak. Feszültség lett köztük. – 15-e: A jó viszony jele, hogy Bleveréknél együtt voltunk:ők, Igoryék, Szedőék, Göllnerék. – 17-e: Vozáry Zsuzsi esküvője Oswaldo Mesa Campos orvossal. Igen szép pár és nagyon jó emberek. Hatalmas vacsora, fogadás. – 18-a: Ipirangán a híres Pe.⁵⁸ Bálintnál, román származású, állítólag zsidó, érdeklődik: a templomunk melletti területen miként lehetne Circulo Operariót⁵⁹ felhúzni. Megnézi. Pe. Jerônimo a Circulo Operariók elnöke; esetleg a Legião Bras. de Assistência,⁶⁰ valamint a környező gyárak megvennék tőlünk a nevezett telket Circulo Operario céljára, és ezek építenének. A telek, ami a miénk, vételára menne a templomépítésre. Terv. Meglátjuk. – Haim Jean, ex-pesti bankár hírei: A londoni szovjet követség nem enged élelmszert küldeni Magyarországra; van népkonyha, nincs másra szükség! A montevidói szovjet követség pedig nem vállalja, hogy táviratokat küldhessünk haza. – 21-e: Az Árpádház alaptőke-emelésről szóló közgyűlésén minden simán lement. – Hallom, hogy Apostolék igen zokon vették, hogy Arnold elfogadott egy vacsorameghívást, és nem sokkal később visszamondta. – 23-án vacsora nálunk: Alvári, Battay, Apostol, Mohalyi, Németh, Zaharánszky, Rideg és Láng. Igen jó a hangulat. Alvári erősen Apostol oldalán áll. – 24-e: Kéregetek brazil vonalon, bankok, gyárak stb. a templomépítésre. Este vacsorán Sulzbeckéknél. Jelen: Lancserics és felesége, aki a Segélyegyletben dolgozó Fürstné lánya. 25-e: László János és Fuchs-Fenyő Pál szóltak: miért nem indítunk gyűjtést az otthoniak javára. Gondoltam már rá, de még semmi összeköttetés sincs az otthonnal. Érzem, nekünk, nekem kellene elkezdenünk, hogy kezünkben maradjon a vezetés és a lefolytatás. Sajnos nincs irodánk. – 28-a: Balázs Péter Rióból. Hertelendyék vannak

58 „Pe.” a Padre rövidítése portugálul. Értsd: Bálint papnál.

59 Munkáskör (portugál). Értsd: a Munkáskör házat, székhelyét.

60 Brazil Segélyegylet (portugál).

rossz helyzetben. A kisfiút kellene taníttatni. Nézzek utána a São Bentóban, kaphatna-e 50%-os kedvezményt. Mi is segítenénk.

A u g u s z t u s:

Németh László mondja: a komcsi érzelmű magyarok itt szervezkednek. Gyűjtés a szovjet-orosz lakosság részére. – Egy USA-hír szerint báró Apor Vilmos győri püspököt orosz katonák lelőtték; védte a püspökvárba menekült asszonyokat és lányokat.⁶¹ – 2-a: az itteni brazil Vöröskereszt szerint csak a riói anyaház adhat nekünk engedélyt egy segélyezési Komité szervezésére. Ha ez megvan, semmi nehézség. – 2-a: Haim Jean az Árpádház-ülésein kifogásolta, hogy „üzleti-kereskedelmi szellem” vesz erőt rajtunk. Igyekeztem megmagyarázni, hogy a pénzhez jutás kötelesség egy nemes cél érdekében, és ez még nem üzletelés. – 5-e: A S. Ifigenia-templomban megkereszteltem Dénes Ferenc és Gizi kisfiát, József Attilát. – 7-e: Az USA atombombát dobott le Japánra, borzalmas pusztítás. Ezzel a bombával a németek nem lettek időben készek. Most üzentek háborút az oroszok Japánnak! Hogy ki ne maradjanak a zsákmányból. – 8-a: A Segélyegyletben kértem ülést: Battay, Apostol, Német, Valkó Borgida. Téma: Magyar Segélykomité szervezése. Mondják, hogy a zsidók már próbálkoztak, de elutasították őket. – 9-e: Főpostán kérdeztem: miért nem lehet levelezni magyar nyelven. Válasz: erre a kis nyelvre nincs cenzor, különben is Riótól függ. – 10-e: Japán megadta magát, de a hír korainak bizonyult, mivel nem fogadták azt a kérést, hogy a „mikado” (*császár, isteni származású*) személye és szerepe megmaradhasson. Az oroszok nem egyeztek bele. – 11-e: Mégis kaptam 100 zsák cementet. – 12-e: Balázs Péter Curitibából. Szép pedagógia sikerei voltak az ottani egyetemen is, de ebből nem lehet megélni. Végleg Paulóban marad. – 14-e: A japánok minden feltétel nélkül megadták magukat. Még egy atombomba lenne! – 15-e: Tegnap átköltöztünk az új templom kész részébe. – 17-e: Dom Carlos Duarte, ex-botucatuai püspök, püspökké szentelte Salamão Ferraz volt episzkopális papot, aki új egyházat alapított: Igreja Católica Independente Brasileira.⁶² – 18-a: Provideáltam Kókény Józsefet, 35 éves, keményfejű ember, sok bajt okozott az Egyesületben. – 19-e: 4 év után ismét zárandoklat Szentistvánkirály-falvára. Kb. 1000 ember. Hat évvel ezelőtt szálltam partra Santosban. – 22: Este Fenyő Fuchs Pálnál, akinek katolikus magyar felesége van: B. Ilona. Törvényes zsidó felesége Fuchsnak otthon van. – 23-a: Knoll Irén a Segélyegyletben van, a svéd követségen szolgáló magyar titkárnő, és lehet a követség révén híreket, táviratot küldeni haza. Nem értem, hogy a Segélyegylet nem értesíti az embert. – 24-e: Levél Szalay Jeromostól Párizsból, ahol 1943. augusztus 15-e óta magyar lelkesz. Pannonhalma a nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt állt, de az oroszok megszüntették „internacionalis” voltát. 600 ezer embert hurcoltak el az oroszok, 12 évtől felfelé. Kényszermunkára. – 29-e: Beck Margit néni: Lakatosné kérésére: Legyen minden elfelejtve a Pompeiai Nőegylettel kapcsolatos pénzügyről. Válaszom: Lakatos tartozik magyarázattal részemre, miután durván megsértett. – 30-a: A Segélyegyletben Battay és Németh összeveszett. Battay nem kapott hírt, hogyan lehet táviratot küldeni a svéd követség révén, és ezt sértőnek tartotta. Németh azt mondta, hogy mindent megtesz mindenkiért, de azt nem kívánhatja, hogy B.-nak kinyalja a seggét. Erre Battay kijelentette, hogy többé nem teszi be lábát a Segélyegyletbe. – A svédek hetenként 20 táviratot fogadnak el Ma-

61 Apor Vilmos (1892–1945), győri püspök 1941-től. 1997-ben boldoggáavatták.

62 Brazil Független Katolikus Egyház (portugál).

gyarországra. Az első húszat Fürstné rögtön lefoglalta. Hiba volt nem nyilvánosságra hozni a hírt minden vezetőségi tagnak. A Battayval kapcsolatos zűr is innen ered.

S z e p t e m b e r :

2-án Dom Lorenzo Zeller főapát Bahiában, vizitáció alatt, szívszélhűdésben meghalt.⁶³ – A mai napon Bolyhoséknál. Sok fiatal, nagy sikerem volt köztük az időeknek megfelelő beszélgetéssel. Úgy hallom, hogy az Itamaraty⁶⁴ szerint még korai egy Magyar Komité megalapítása. – 6-án: Az itteni São Bentóban beszélgetés Dom Francisco bahiai bencéssel, aki katonapap volt az expedíciós hadseregben: borzalmas élményekről számol be. A német náciak kegyetlensége – papokat is kivégeztek, mivel nem voltak náci érzelműek. Rablás, lopás, gyilkolás, pusztítás mindenfelé. – 8-a: A régebben említett, szántáshoz való traktor, amit a földművelési titkárság ígért meg: még mindig semmi. Nem már nem is bízom benne. – 11-én indultam repülőgéppel Rióba Battayval. Első komoly repülésem. Izgultam, – pláne, miután már 20 perce a levegőben voltunk, és vissza kellett mennünk valami hiba miatt. Többen gyanúsán néztek rám: pap van a gépben, azért lehet baj! A São Bento kolostorban szálltam meg. – Alvári örömmel fogadta a Komité-alakítás tervét. – Láng Károly anyja meghalt, de nem tudja, hogy, miben. Alvári és Battay közt rossz a viszony. Elég kellemetlenül beszélgetnek egymással. Alvári nem akarta meghosszabbítani B. útlevelét. Végül mégis. A svéd követségi titkár szívélyesen tárgyalt a segélyakcióról. Kíséreljük meg a svéd Vöröskeresztnél is, meg itt is. Mivel Ivo Soares, a brazil Vöröskereszt elnöke úton van, látogatásokat tettem pár magyarnál. – 14-én Ivo Soaresnél egy Américo Bán nevű magyar zsidó, jó barátja, beszél kérdésünkről. Bán csak kedden fogad, mivel felmegy Petropolisba, a nyaralójába. Alvári szerint igen kellemetlen ember, vele nincs jóban. Szerintem Alváriban is van hiba. Elég összeférhetetlen természet. Szomorú, hogy egy nemes ügy egy Bántól függjön! A svéd követ megígérte, hogy engedélyt kér kormányától, hogy elvállalja a Komité diszelnökségét (ha ugyan megszületik!) Semmit sem tud a magyarságról itt. Alvári nem informálta? – A kis Horthy küldött táviratot Rómából. Leírja, mi történt vele, elfogatásától fogva, míg Rómába jutott. Naplómban megvan részletesen.⁶⁵ – 16-án: Miséztem, prédikáltam a S. Francisco de Paulo-templomban. Péliné, Apostol jobbkeze itt, telefonálgatott a magyaroknak. – 17-én szünnap, mivel expedíciós csoport jött vissza Olaszországból. Apostollal és Poórral látogatások: Szilárd művészcsalád, Alberték, Incze Béla, Tremmel Sámuel, Péli. – 18-a: Bán Imre szívélyesen fogadott. Telefonálni fog Ivo Soaresnek érdekünkben. Bán is ismerőse Apostolnak. Soares: ajánló- és jóváhagyó levél, kérő is, a svéd követtől, és minden menni fog. – Dom Inácio apátúr adott levelet dr. Mozarthoz: Departamento de Imprensa e Propaganda (sajtóellenőrző szerv). Kérés: a Diario Húngaro* újraindítása. Meglepetés: Orbán Leo mint tulajdonos már kérte, de elutasították, mivel ő nem született brazil. Szerencsére vittem magammal: Orbán nyilatkozata, hogy eladta a Hírlapot a Comunidade

63 Lourenço (Laurentius) Zeller, a São Pauló-i São Bento főapátja, 1873-ban született, a stájerországi (Ausztria) Seckau bencése, 1899-ben szentelték pappá Rómában. Teológiai tanár Rómában, a Szent Anzelm bencés főiskolán, majd monostora apátja 1908 és 1925 között, amikor a németországi Trier apátságát alapította újjá. 1928-ban az ausztriai bencés kolostorok pápai vizitátora, 1932-ben ugyanilyen feladatokat kapott Braziliában. 1938-ban a brazil kongregáció prézes apátja, 1939-ben c. püspök, Rio Branco apostoli kormányzója, a Rio de Janeiró-i Sao Bento apátságában temették el.

64 Brazil külügyminisztérium.

65 Értsd: a kézírásos változatban.

P. Católica de Rei Santo Estêvãoak,⁶⁶ és azt is, hogy a Comunidade a tulajdonjogot átadta dr. José Toloának. Az Újsággal kapcsolatban nincs probléma, mivel Spivák Egon „por cessão”⁶⁷ odaadta a tulajdonjogot Dr. Toloának. Rögtön benyújtottam a Toloza írta kérelmet az újság újraindítására. – Dr. Ivo Soares igen meg volt elégedve a svéd követ ajánló- és kérő levelével. – 20-a: Latin nyelvű levelet küldtem a bécsi Schottenstiftnek:⁶⁸ adjon hírt Pannonhalmáról. – Találkozásaim: Bucskov, Lajta (Londonból vissza), ígérte, hogy érdeklődni fog családom után Pesten. – Megalakult a Komité: Comitê Húngaro de Socorro aos Vitimas da Guerra, da Cruz Vermelha Brasileira.⁶⁹ Elnök: Alvári, titkár Apostol, a pénztáros én vagyok. Félek Alvári rossz természetétől. – 21-e: Valkó Sándor bizalmasan közölte, hogy a São Paulóban felállítandó Sub-Comité⁷⁰ már sokaknak nem tetszik, mivel nácik vagyunk! Ajánlata: összehívni egy 50 tagú bizottságot, hogy válasz-sza meg a Sub-Comité. Javaslatom az lesz (döntöttem el magamban): megalapítjuk el-gondolásunk szerint, és felkérünk mindenkit, hogy csatlakozzanak. – 25-e: Az itteni svéd konzult kértük fel a Sub-Comité diszelnökének. Björkman Erik svéd ember, Pesten járt, itt volt, adott szomorú beszámolót a magyar helyzetről: minden hiányzik, nyomor, stb. Apostol levelet kapott öccsétől: Tirolban van. Hírek: Tirolból adják vissza az oroszoknak a magyar menekülteket, viszik őket haza, és többé semmi hír róluk. Elhurcolják, biztos. 26-a: A Sub-Comité megalapítására összehívott értekezleten pont a zsidó hitközség nem jelent meg, pedig Borgida nekem személyesen megígérte! A Sportklub lázasan dolgozik: varrás, orvosság stb., hogy küldjék haza. Valkó azt mondta nekem, hogy a zsidó oldalon hivatalosan nem tudtak az említett alakuló ülésről. Felhoztam Borgidával való összeköt-tetésem. Ki a hibás? Azt hiszem, az fáj nekik, hogy nem ők kapták meg a brazil Vöröske-reszttől a magyar Comitê létrehozását. Valkó kérdésére, hogy én és Apostol hajlandók vagyunk-e elmenni Balázs Ernőhöz, a zsidó hitközség titkárához, meghívni – jöjjön el a Comitê újabb ülésére, ezt válaszoltam: Hogyne! Hiszen már megaláztam magam és elmentem a református egyház vezetőjéhez, miért ne mennék el a zsidóéhoz is! Nagy derűtség támadt! – 28-a: Megjelentek Balázs Ernő és Tuchman András, ez mint a Sport-klub kiküldöttje. B. kijelentette, hogy ők már erősen dolgoznak nemzetközi vonalon, de ha ezzel készen lesznek, részt vesznek a Sub-Comitében is, ahol szívesen szerepelnek. Nézetem: ha a svédek révén sikerült meghatározott személyeknek csomagokat küldeni, akkor jönnek. Balázs mint igazságos arányt találja: 50–50%! Jellemző. – Valkó szomorú hírt kapott: anyja meghalt, nővére és sógora eltűnt, pedig ez régi nemesi család fia. – 29-e: Apostol telefonált a zsidó hitközség lemondta a Sub-Comitéban való részvételét. Meg-okolás: most állnak választások előtt! Szerintem azért mondta le, mivel a Comitê nagy részben nem zsidóból áll! Mi gyanúsak vagyunk nekik. Nácinak tartanak – gondolom!

66 Szent István Római Katolikus Egyházközség (portugál). 1932-ben kezdte meg működését Lásd PONG-RÁCZ Attila: *A São Paulo-i magyarság 1945–1990*, i. m. 113sk.

67 Megszűnés miatt (portugál).

68 Schottenstift: a bécsi bencések apátsága. Lásd: SOMORJAI Ádám OSB: *Pannonhalmi és magyarországi dokumentumok a bécsi skót bencés apátság levéltárában*. Kutatási beszámoló, 2018. augusztus 28.–szeptember 6. In: Collectanea S. Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője VI., 2018. 257–270.

69 A Háború Áldozatait Segítő Magyar Bizottság, a Brazil Vöröskereszt Albizottsága (portugál).

70 Sub-Comité: Albizottság (portugál).

O k t ó b e r :

2-án: Schillerné palotaforradalmat csinált a Sportklubban: egy Battayval töltött vacsora után felhívta a Klubot: A klub zsidó mozgalma fuzionál a Sub-Comitéval. Erre ők rámentek Balázs Ernőre és Tuchmanra: nem dolgoznak többé. Sokan el is vitték holmijukat. Balázs durva levelet írt a Sub-Comiténak: a nevét hagyják ki, vádolja a Sub-Comitét, mintha ez a zsidóság eddigi munkáját akarná elharácsolni! – Beszéltem vele: sajnálja, hogy megírta a levelet, fel volt izgatva. Tuchman ugyanúgy nyilatkozott. Azt hiszem, nem igaz, amit mondanak! – Szépen és eredményesen dolgoznak a Comité érdekében: Beck Margit néni, Lakatosnéval együtt, László Jánosné, Beck Feri felesége, Hilda német asszony. – 5-e: Elmentem dr. Luiz Tolozához, hogy érdeklődjek José bátyja anyagi ügyei után. Borzalmas. A család már kétszer közbelépett, hogy a rendőrség ne vigye el. Mindenfelé tartozik, hazudik, tele ki nem fizetett váltókkal. Ketten elmentünk Joséhoz. Kezdetben krakéler módon dumált, hogy most regenerálja magát, stb. Luiz elkezdett sírni. Kértük, állítsa össze, hol, kinek, mennyivel tartozik. Súlyos bajok lesznek. – Késik a Sub-Comité jóváhagyása a Brazil Vöröskereszt részéről. Megtudtam, hogy Borgidáné Rióban volt a brazil Vöröskeresztnél. Mit is beszélhetett össze ellenünk? – 6-a: José Toloza levele részemre a São Bentóban: lemond minden tisztségéről a magyar kolóniában. – A főbélő nem akarja átírni nevemre a szobát. – 9-e: Alvárral beszéltem telefonon: A svédek nem tehetnek semmit, forduljak a Nemzetközi Vöröskereszthez. Ő még nem vitte be a Vöröskereszthez a kérelmet a Sub-Comité jóváhagyására! Azt akarja, hogy abban Borgida is benne legyen! – 12-e: Reiszfeld öt nap alatt választ kapott táviratára Győrből: húsztagú családjából 14-ről nincs semmi hír! – 15-én: felrepültem Rióba. Alvári: A Vöröskereszt jóváhagyta a Sub-Comitét. Kértem a svédek, hogy szóljanak érdekünkben a svájciaknak; ezek a Nemzetközi Vöröskereszt riói megbízottjához utasítottak. Ez egy török zsidó férfi. Az UNRRA⁷¹ útján szállít csomagokat, ládákat Oroszországba, Csehországba. De csak valamelyik európai kikötőbe vihetik el, az ország belsejébe nem. Feladtam táviratot a magyar külügyminisztériumba, hogy melyik kikötőbe szállítsuk adományunkat. – 16: Alváriné felkeresett, hogy kipanaszolja magát férjével kapcsolatban. Viselkedése nem normális! – Alvári, Albert és én, Haegler, svájci, a Nemzetközi Vöröskereszt képviselője. Megy Genfbe, küld majd értesítést, mit lehet okosan tennünk. Úgy volt, hogy Tuchman is jön velünk – nem jelent meg. – 17-e: Br. Vöröskereszt: Ivo Soareshez felment egy jól öltözött magyar nő, kereszttel a mellén, kijelentette, hogy a Magyar Comité nem akar semmit sem juttatni a zsidóságnak. Márta tagadta, hogy ez így lenne (1992: nem emlékszem, hogy kicsoda ez a Márta. Gondolom az, aki a svédek mellett dolgozott mint titkárnő, magyartudása miatt). Soares nem is jött beszélni velünk; testvérével tárgyaltunk. Szerinte ilyesmi mindig előfordulhat. – Táviratainkra válasz jött Genfből, a Nemzetközi Vöröskeresztől: elviszik Budapestre áruinkat, de a költségeket nekünk kell fizetnünk! Válaszoltam: vállaljuk. – 18-a: Alvári azon van, hogy a riói Comitében legyen bent egy-két zsidó. Hívták Neumant, Bergert: nem vállalnak semmit. A zsidók nem veszik be Alvárit, mivel többször a náci mellett nyilatkozott, zsidózott. – Szerepel a Comité körül egy Tibor András nevű egyén is Naplómban. Nem tudom, ki ő. – Velem volt a brazil Vöröskeresztben is Rióban. Csalódás, mivel nagy segítőkészsége ellenére benyújtott egy 795 miles számlát nyomtatványok költségeként. Mindannyian csodálkoztunk. – 20-a: Ifj. Szász Miklós zsidó származású orvos: kedvesen segít a São Paulo-kórházban magyarok, szegények elhelyezése körül. Ma is. – 22-e: Ér-

71 United Nations Relief and Rehabilitation Administration, az ENSZ-segélyszerv rövidítése.

dekések az emberek – közös beszélgetésben mind Pável, mind Battay nagyon dicsérték a Jó Pásztor-filmet Bing Crosbyval; valóban nagyon szép, nemes tartalmú. Apostolék nem nézik meg: Battay Apostolnénak: Herminke, minek vaskalaposnak lenni! – 23-a: Ez a kolónia: Tibor András szerint Alvári most főzsidónak játssza meg magát, amint Valkó főkereszténynek. Alvári állítólag azt mondta Murányi Péternek: maga nem magyar, hanem zsidó. – 26-a: A São Pauló-i Vöröskereszt sokkal kicsinyesebb, mint a riói. Mindenre külön engedély kell, és ki kell dobni a gyűjtőíveket, mivel azokon rajta van a Brazil Vöröskereszt neve, amit nem engednek használni! – 29-e: Élesedik az ellentét köztünk és a zsidóság között a segélyakció miatt.

N o v e m b e r :

2-án: Zürichből kaptam táviratot: are alive please cable Friedrich Born exportofise Zürich whether may initiate transaction helxi Father Jordan.⁷² Természetesen nem értem. Reklamáltam a táviratirodában. – 3-a: „Helxi” = Heltay. Mondja nekem: apám hivatalos megbízatásban Svájcban lehet. Talán a Fr. Born cég révén. Exportról még nem lehet szó. Táviratot küldtem Zürichbe Born címére (németül ment a távirat és 30 szavas választ is fizettem). Tartalma: Hol van a családom? Svájcban? Küldök havonta 30 dollárt, de kérek címet, hová. A Heltay-tranzakcióra nézve szükségem van információkra. Levelet kérek. – 9-e: Döbrentei magyar bencés a bécsi Schottenstiftből ír:⁷³ válasz levelemre, amit a katonai misszió révén küldtem. Pannonhalma áll, főapát úr él, a birtokokat elvették, Serédi természetes halállal halt meg. Apor viszont nem. Mindszenty József az új primás. Nem tudom, ki az a Mindszenty, bátran tiltakozik a szovjet jogtalanságok ellen. – A Segélyegyletben segélyakció-ülés. Magyar hölgyeknek. Zsidó nő egy sem jelent meg. Előadtam, miről is van szó. Nagy lelkesedés. Azonnal összeadtak 2500 cruzeirót, és hozzá is látnak a munkához. – 10-e: Németh Lacival és dr. Luiz Tolozával intézzük a Segélyegylet új vezetőségének összehozását. – Ma levelet kaptam: apám írása, amit még 1943 áprilisában írt Svájcban, 1945. október 17-én ért São Paulóba, és ma kézbesítették. Hivatalos küldetésben volt kint, küldött nekem 1000 svájci frankot, igen vártak haza, és szinte korholt, hogy miért nem mentem haza. – 12-e: Carapicuíbán intézkedtem az eukaliptuszfák ültetését illetően. – 14-e: Jundiaiban Apostollal, az Argos-gyárban Kiss igazgatónál, hogy kérjünk a Segélyakcióra. Már kapott értesítést a Sportklubtól, hogy ne adjon semmit. De ő majd ad, és a gyár is! Nem hiszem. Érdekes: szociális szolgáltatásokban a gyárban egy magyar, szalvatoriana kedvesnővér tevékenykedik. Németországból jött. Titokban megkérdezte, hogy Kissék milyen vallásúak. Csak annyit feleltem, hogy nem hozzánk tartoznak. – 16-a: A zsidó szervezet révén hír hazulról: a család ki akar jönni, főapát úr is. Mit tehetek? Sokezer „conto” kellene! Ez a szöveg: „*Élünk. Segítenél kivándorlásunkban? Krizosztom is ki akar vándorolni. Tedd meg a szükséges lépéseket. Apád.*” (Estamos vivos. Quer ajudar nossa emigração? Krizosz. quer emigrar também; faça os passos necessários para isso. Papae.) Hogyan szereztek beutazást, amikor nincs hivatalos összeköttetés a két ország között? – 18-a: Hosszú levelet írtam haza. Harmath

72 Élnék kérem küldjön táviratot Friedrich Born [exportofise] Zürich vajon kezdet-e tranzakcióba [Heltay] Jordán atya (angol).

73 Gabriel Beda Döbrentei (1912 Trieszt – 1997 Bécs) osztrák katolikus pap, altenburgi bencés, Mariazell zárándoktemplomának adminisztrátora 1960-ig, újjáépítette a kegytemplomot. Ezt követően a bécsi egyházmegyében ifjúsági lelkipásztorként működött, kiváló szónok volt. A bécsi egyetem filozófiai karán diplomát szerzett: Gabriel Beda DÖBRENTAI: *Das Priorat Mariazell 1949–1966*. Wien 1971. 131, LXVIII lap.

Miklós megy Csehországba. Elviszi a levelet. – Alvári ostoba ötlete, hogy hagyjuk abba a segélyakciót, mivel nincs összeköttetés a két ország között. Semmi körülmények között – mondtam neki. – 23-a: Western távirat apámtól: minden elveszett, segítséget kérnek. Üzenet Hász Róbertnek, Toronto, Kanada; nagyobb kölcsönről van szó, gépvásárlásra, exportra! Mit is gondol apám? – Szóltam Heltaynak. Semmit sem tud tenni. Különben lemondott segélyegyleti tagságáról is. Lajta ajánlata: lépjek érintkezésbe testvéremmel Londonban. – 29-e: A jundiai Kiss nem ad semmit, de a Sportklubnak sem – mondja, hogy elkerülje a szóbeszédet. – A zsidó hitközség szintén távol marad tőlünk, mivel a zsidóüldözés alatt nem emeltük fel a szavunkat. Ezekből az elemekből áll a segélyakció. Tuchman írt volna erős hangú választ neki. Ebbe belejátszik az is, hogy a jelenlegi vezetőség kibuktatta a toleránsabb pártot, ahová ő is tartozik. – Itt a kommunisták hihetetlenül szervezkednek. Honnan van lehetőségük?

December:

Battay-Apostol vacsora – B. egyre jobban az észak-amerikai magyar zsidó sajtó befolyása alá kerül. – 5-e: Fenyővel találkoztam: Tuchmant a Sportklub nem küldte ki tagnak a Sub-Comitébe, csak megfigyelőnek. A Sportklub nem döntött, hogy részt vesz-e, vagy sem. – Távirat Haász Róberttől, Kanadából: lehet haza csomagokat küldeni az USA-ból. Ő is kapott apámtól közvetlen táviratot. Bővebben nem ír. – 7-e: José Toloza telefonált: keressem fel Cesar Werneck ügyvédet. Láng Jolán este: José nem fizette ki Lángot, aki megnyerte a pert. Ha nem fizetek azonnal 5 contót és 80 milt, végrehajtanak. Még augusztusban 15.000 volt a veszteség! José kért is pénzt, kapott is, de csak részleteket fizetett ki sok rámenés után! – 11-e: Levél Haász Róberttől Kanadából: Jancsi öcsém orosz fogságban van. László sógorom meg angol fogságban Németországban. Ő sem tud annyira segíteni, mint ahogy apám óhajtja. – 13-a: Lajta levele Londonból: tud levelezést közvetíteni haza, mivel megindult a postaforgalom. – 14-e: Közös levél Apostollal Alvárinak, hogy ne akarja tönkretenni viselkedésével a segélyakciót. Beteg fejű ember. Nagyzási mánia. – 15-e: Beck Feriéknél igen jól sikerült estély a segélyakció javára. – 21-e: írtam a New York-i Pedlow akciónak,* miként lehetne innen csomagokat küldeni Magyarországra. Haász Róbert, Toronto, adta meg a címet. – 23-a: S. Caetanón: dolgoznak a zsidó-komcsi magyar csoportok. Járják a házakat. A volt Köztársaság Kör tagjai. Landesmant is láttam Moocán – állítják, hogy ha eljön a leszámolás, ők fognak ítélkezni az itteni magyarokon. – 26-a: Este vonatra szálltam, paranái látogatás. Ide is eljutott a São Pauló-i „szabad-magyarok” sokszorosított írománya. Elhiszik, hiszen nyomtatva van. Ez az egyszerű magyar ember hite. Otthon minden jó a kommunizmus révén, verik be fejükbe. – A szilvesztert már a Jacutinga-völgyben töltöttem Daniel házában.

1946

J a n u á r:

1-je és 10-e között még az „interiori” úton: Paranából átmentem Árpádfalvára is, Anastación át. Boldogasszonyfalvára nem mentem ki. Már alig vannak. Wenceslauban, Eptación stb. is. Lassan minden beolvad a brazil nyelvbe. – 12-e: Toronto: Haász Róbert levele szerint 110.000 pengőt fizetnek egy dollárért. Ki érti ezt? – 13-a: Érdekes vendég: Tóbiás József, aki júniusban hagyta el Budapestet. – 14-e: Haverland László, Párizsból, ismeri Jeromost. – Irodánkat mindkettő rendelkezésére bocsátottam. E feljegy-

zés szerint tehát már van irodánk. – Kettőjük szerint a németek pimaszul viselkedtek Magyarországon, de az oroszok sokkal rosszabbak. – Lefestették Szilasyt feleségével együtt. (1992: László, színész, nem mondhatok semmi rosszat a volt Szilasynéról, Burián Erzsébet, most Kátay Mösmerné). Ajánlja: küldjek dollárt Jeromosnak, annak esetleg sikerül továbbküldeni Pestre. – 18-a: Este Szedőéknél Szilasyval és feleségével. Nem volt rossz a benyomásom róluk. Szerényen viselkedtek. 20-a: Levélírás: Jeromos, New York, Kanada hogy sikerüljön pénzt küldenem apámnak. – Itteni helyzet: Dutra tábornok lett az elnök.⁷⁴ A komcsik kénytelenek visszavonulni, legalábbis a hangosságtól. – Ott-hon: Rákosi és Szakasits az urak. Folyik erősen a kommunizálás. Nem adok két hónapot, és Tildy is bukik. – De Gaulle is lemondott, pontosan a szovjet nyomás, kommunista előretörés miatt. – 21-e: Nem jegyeztem be, hogy miként, de ma küldtem el próbaként szüleimnek az első 20 dolláros segélyt. – 22-e: Este Sulzbeckéknél vacsora. – 24-e: A Vöröskereszt révén kis hír főpapát úrtól: megvannak; Pelbárt meghalt, bombaszilánk áldozata lett. – 25-e: Toloza Luiz. Paulo Mello, Gonçalves, ezek pár barátja, rokonai, francia, kanadai papok, Corbeil és társai, valamint Haverland és Tóbiás: Carapicuibán. Egész nap. Jó hangulat. A két magyar közül éjjel az egyik nálunk. Történetek háborúról, törzsisztek gögös, hólyag viselkedéséről. – 27-e: Egy Hertelendy Pista nevű fiúcska fog nálunk lakni; készítem felvételre a São Bentóba. Kérdeztem: mit akarsz inni? Vízet vagy laranjadát? (*narancslé*) Válasz: vizet, mert a laranjada magának pénzbe kerül! – 28-a: Szilassyékkal járkálok személyazonossági papírjaik miatt; rendezni ittmaradásukat. Az asszony után mindenki megordul az utcán. – 29-e: Levél a Svájci Magyar Segélyezés Bizottságtól: bármelyik európai kikötőből elszállítják ládáinkat. Mi vagyunk az elsők, akik Dél-Amerikából jelentkeztünk.

F e b r u á r :

1-je: A Szilasy-Szabó házaspár ellen feljelentés lehet. Gutfreund Árpád ijesztett rájuk. Rendőrségen velük; hideg fogadás. Gutfreund ajánlása ellenére. Végül is: semmit sem kell csinálni, mivel útlevelük láttamozva van Santosban. – 3-a: Rengetegen voltak a tegnapi magyar bálon: União Hungara de São Paulo⁷⁵ rendezésében. Komcsi mozgolódás. A propaganda szerint a papok is ott lesznek, sőt a Segélyakció is. Az itteni zsidóság van mögötte, igen sok jó, egyszerű származású magyar is jelen. – 4-e: Knoll Irén tanítónő szerint a kolóniában már én is náci vagyok, nemcsak Szelec, mivel a németek állítólag valami nagy adományt adtak Pannonhalmának. Marhaság! – 7-e: Az említett bál után behívtak hat komcsi magyart a rendőrségre. Tuchman említette a segélyakció-ülésen, hogy tudják, ki jelentette fel a szombati bálozókat; Radványi látta az aláírást, közel áll a Segélyegylet-hez. Beszéltem utána Tuchmannel: náluk volt kint a titkosrendőrség, mivel nincs konzulátus: érdeklődtem a Szilasy-Szabó házaspár után, az União Hungara de S. Paulóról is. Kíváncsi vagyok, elfogadják-e ezt a magyarázatot, ami igaz is. – 8-a: Tuchman: csináljuk együtt az elindítandó magyar újságot. Válaszom: csakis akkor, ha ők is átveszik azt a keresztény-szociális nézetet, amit mi vallunk. – 11-e: Levél Romántól Párizsból, novemberben adta fel: a csepeli munkásság megkérte a bencés rendet, hogy nyisson iskolát Csepelen. Ez a fontos hír. – 12-e: Megint jött hozzám a rendőrség: magyar nyomtatvány van forgalomban. Adjak neveket, kik azok. Nem adtam. A nyomtatvány tartalmára csak ennyit: *A szöveg dicséri az orosz–magyar jóviszonyt. O texto louva*

74 Eurico Gaspar Dutra (1883–1951), brazil tábornok, 1946–1951 között Brazília elnöke.

75 São Pauló-i Magyar Egyesület (portugál).

as relações-russo-húngaras! – 13-a: az újabb rendőrségi esetet elmondtam Tuchmannak. – A zsidóság erősen ellenünk van, mivel mi, illetve én benne vagyok a náluk történő rendőrségi nyomozásokban. Németh is megerősíti a zsidóság felháborodását ellenünk. – 15-e: Fenyő Pál: ismerkedjem meg Radványival; együtt kellene dolgoznunk. – 16-a: Kotolák is izgat azok között az egyszerűbb (vagy nem egyszerűbb) magyarok között, akik vettek Árpádház-részvényeket, és baloldai érzelműek. Adják el a részvényeiket. Az Árpádház igazgatósága elosztotta a nyereséget egymás közt. *Ez a vádaskodás.* – 17-e: Állítólag antiszemita tüntetések vannak Magyarországon. – 20-a: levél Markos Jánostól: Stázi halála; 500-500 hold maradt meg apátságunként, a csepei gimnázium meglesz; kérnek segítyt, és már hallottak az „Apostol János-féle gyűjtésről”! Disznóság! – 23-a: Jancsi írt Pestről. Tehát nincs orosz fogságban. Nős, prágai lányt vett el (1992: Lilónak, a feleségének az édesanyja valóban prágai, de a férje magyar-osztrák tábornok: Ebinger János). Ki akar jönni, de különben mindenki. – Hallom, hogy a Boglár gyerekek is jönnek ki. – 24-e: Az ipojucai Kultúrházban; kiadva Felisberto tanárnak – kérte a rendőrséget, hogy ne engedjen semmi magyar mulatságot a helyiségben. Ez is pimasz! – 26-a: Radványinál, felesége Csendes Hédi. Kellemes, intelligens ember. Szerinte a kommunizmus engedni fog az Egyházzal kapcsolatban. Kifejtettem felfogásomat a pápai enciklikák szerint. – 28-a: Ma zártuk le az első ládákat, Magyarországra mennének, de nincs hajó. Lisszabonba nem mehet, mivel ott megszűnt a Nemzetközi Vöröskereszt-bizottság. – Battay nem akar elnökösködni a Segélyakcióban. Menjen ő is és Tuchman is, szerintem: legyünk kevesen, de teljes összhangban.

M á r c i u s :

1-je: Az Árpádház évi közgyűlése a mi irodánkban (sajnos, nem emlékszem, hol is volt. Lehet, hogy már a Praça Patriarcán). Simán ment. Lefoglaljuk a telket a jelenlegi Árpádház-telek mellett. – 7-e: Az itteni brazil Vöröskereszt hívatott: kis hírt jelentettünk meg az újságokban a genfi csomagokkal kapcsolatban. Azt kértük, hogy támogassák onnan hazaküldésüket. Miért nem beszéltünk velük előzőleg? Különben kedvesek. – 10-e: A Szent István Egyházközség évi közgyűlése.⁷⁶ Többen hiányoztak. Egész évben 7.000 cruzeiro jött össze. Felhívtam a figyelmüket, hogy mint katolikus hívó egyének nézzék meg jól, milyen alakulatokba lépnek be tagnak stb... 12-e: Sok gond Caparapicuibával, mivel hiányzik a takarmány, az eukaliptuszok rendszeres kezelése. Ültetés, földgondozás. Nagyrészt pénzkérdés. – 13-a: Elszomorító levél: Laci öcsém pénzt kér, 500 dollárt, de ne bank útján! Apuka operálására kell a pénz. Anyám azt írja a levélre: Csak már mi is kint lehetnénk nálad! Istenem, mit tehetek? Hogy juttassak el effektív dollárt? – 14-e: A komcsi... zsidó egyesületben azt mondogatják, hogy nekik azért nincs Segélyakcióra engedélyük, mert tíz kapitalista (ezek mi vagyunk) már megkaptuk, és többnek nem adnak. A papok elferdítik az evangéliumot. Az egyszerű emberek beveszik ezeket a hazugságokat, különösen, ha hajlanak a komcsi oldalra. – 15-e: Battay, Apostol és én felmentünk Szedőhöz megköszönni a rádióórakon a Segélyakció érdekében végzett jó propagandamunkáját. A Rádió Kultúrában valóban évek óta folyó énekes adása, magyar, leginkább családi hírek be-bemondása, kis fizetés ellenében, nagy propaganda és magyar szolgálat volt éveken át. Csodálkozásunkra bejelentette, hogy rövidesen hat hónapra Rióba megy, onnan Svájcba, majd Magyarországra, és lehet, hogy többé nem is jön vissza. Egy évre átadja a magyarórát; máris van jelentkező a „másik” oldalról, de ő szeretné

⁷⁶ A Szent István Katolikus Egyházközség 1932-ben alakult meg.

megtartani úgy, ahogy most van. Kér négy conto lelépést. Szerinte talán a Segélyegylet átvehetné. Szerintem okosabb lenne, ha magánember venné át. Egyelőre Pávelre gondoltunk. A pénzt összeadjuk. – 16-a: Írtam Szegedy-Maszák Aladárnak,⁷⁷ Washingtonban követségi titkár: utaljon pénzt haza apámnak. – Riói Bán kérte Apostolt, aki jól ismeri, mondja, Tildyt, hogy adjanak engedélyt Bán édesanyja kiutazására. – 17-e: Az União Húngara de S. Paulo ismét nagy táncestét rendezett. Egyre többször. Nagy magyar megmozdulás. Felforgatja a kolóniát. Erre mennek! – 21-e: Láng Jolánnal találkoztam: sajnálja, hogy José Toloza miatt nekünk annyit kellett fizetnünk a végkielégítési perben. José nem akart egyezkedni. 23-a: Szedőékhez mentünk fel: mit lehetne tenni Tuchman ellen, aki rengeteg kellemetlenséget okoz a kolóniában, de veszélyes elem brazil vonalon is. Szedő szerint rosszul sült el, mivel Tuchmannak van sok pénze, és megvásárolhat mindenkit. Szerintem lehet, hogy így igaz, de Szedő attól is tarthat, hogy európai és hazai útjával kapcsolatban neki is árthat. – Pavel veszi át a rádióórát. – 28-a: Rettenetes kimerültségem, főbiás csuklásaim stb. miatt pár napra felmentem Carapicuíbára pihenni. Ma kijött Aurelián Szikra Istvánnal, aki szintén vett itt tanyát, és nagyon jól berendezte. – 27-e: Aurelián kapott szomorú levelet: Apja ír: semmijük sincs, mivel az oroszok mindent elvittek. Még a tyúkokat is. Húga, Anna, igen gyengén van, a halálát várják, és két kis gyereke árván marad. – 31-e: Vozáry családdal, Aureliánnal, le a Praia Grandéra: civilben! Jobban gondoskodnak rólunk, mint saját családjukról. Aranyos emberek (1992: így is maradt mindvégig!)

Április:

3-a: Levél főapát úrtól: megkapta decemberi levelünket. Beszámol: Pannonhalmán a háborús években 760 menekült volt. Az iskolák még működnek. Csepelen is nyílt iskolája a Rendnek. 100-100 hold maradt meg apátságokként (tehát az előző hír 500 holdról téves volt.) – 6-a: Szomorú levél hazulról: Apám levele: december 2-i keltezés, Cardopapír, bélyeg nélkül. Hajóposta: a győri pusztítás leírása. Bajai: cukorbaj, golyva, szív. Nincs orvosság. Csalódás a legjobb barátok részéről. Nem is tudják, mit csináljanak. Szomorú hang, de nem elkeseredett. Hisz az Istenben, és bízik. – 8-a: Haász, Kanada, szerint nem érdemes dollárt küldeni bank útján, mivel csak egynegyedét fizetik ki. Mit tehetek? – 10-e: Levél Bíró Andortól (nem is tudom most, hogy ki ez): az 500 dollár haza nem apám gyógykezelésére, ill. operációjára kellene, hanem kiszabadítására, mivel a komcsik lefogták! és már internálták is. Táviratozom Makaynak apám érdekében. – 12-e: Bajok az Árpádház körül: nem sikerült eladni a házat, és jön június 11-e, amikor ki kell fizetni 250 contót, *egy contó = 1000 milreis*, azt hiszem most, hogy az újabb telekvásárlásra. Engem okolnak, mivel szorgalmaztam ezt a telekvásárlást. Istenem, segíts, hogy szerencsésen túlessünk ezen is. – 13-a: A washingtoni magyar követség részletes tájékoztatást kér itteni helyzetünkről: egyesületek, segélyakció, papok stb. Battayval ösz-

77 Szegedy-Maszák Aladár (1903–1988), diplomata, 1937–1942 között a berlini magyar követség titkára, ezt követően a Külügyminisztérium politikai osztályának helyettes vezetője, majd vezetője, jelentős szerepet játszott a Kállay-kormány különbéke megkötésére irányuló titkos tárgyalásában. 1944. március 19. után a Gestapo letartóztatta, Dachauba deportálták, ahonnan 1945-ben tért vissza, ezt követően 1947-ig magyar követ Washingtonban, 1947-ben lemondott és Washingtonban élet haláláig, 1969-ig az Amerikai Hangja rádiónál dolgozott. Emlékiratai: SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszánéz...* Szerk. Csorba László, Budapest 1996.

szeállítottuk. – Párizsból dr. Ónody Olivér⁷⁸ levele: ki akar jönni, van vízuma, két doktorátusa, hat nyelven beszél. Jeromos adta meg a címemet. – 15-e: Rióban Alvári és a svéddek között sok a baj. Az União Húngaro a svédeknel is befeketített, hogy nácik vagyunk. Rióban is lelkesen és eredményesen dolgoznak magyarok között. – 16-a: Dom Inácio apát édesapja: Hildebrand Accioly, Itamaraty főtitkára, nagy ember: kértem segítségét családom kihozatala érdekében. – 17-e: Alváriné: férje októberben szanatóriumba akarta csukatni. Akkor volt egy telefon a São Bentóban, engem kerestek, hallották az Alvári nevet. Akkor telefonáltam Alvárinak. Ő nem hívott. Tehát az asszony volt. Akkor elment a svéd követhoz, és elmondta férje viselkedését. Talán innen is van, hogy a követ nem akar Alvárral találkozni. – Szegedy-Maszák válasza: semmit sem tehet a pénzáttalálás ügyében. – 24-e: A Segélyegyletben körlevelet szerkesztünk Apostollal. – Nagyon dühös az União Húngaróra, mivel ő veszt legtöbbet hívei sorából. – 25-e: Szedlacekné, akit a kórházban látogattam meg, mondja, hogy a zsidók hogy szidnak bennünket mindenfelé. Fenyő sem tesz mást! – A Legião Brasileira de Assistência titkára van nálunk egy keresztelés alkalmából: meg fogjuk kapni a pénzt egy *gyermekgondozó = bölcsőde* „posto de puericultura” felállítására a plébánia keretein belül. – Este Adhemar de Barros jött ki elég link társasággal az Egyesületbe is. Biztos, mondta, hogy megnyeri a választásokat.

M á j u s :

3-a: A „Des Oiseaux” leányiskola főnöknője kért be: segítséget kérnek hazulról. Ígértem, hogy a magyar Comité révén küldünk. Zalaegerszegen van házuk. – Alvári telefonált: A svéd követ kéri, hogy mondjon le a Comité elnökségéről, mivel Vértess akarják elnöknek. Ezzel már beszélt Alvári: a Comité-t teljesen át kell alakítani. Válaszom: a követ hívjon bennünket magához innen, São Paulóból, hiszen a Comité majdnem csak itt működik. Hívja meg Apostolt is. – 5-e: Zelinán a litván-amerikai kedvesnővérek iskoláját a komcsik feldúlták: orosz-litván banda. Már előzőleg is írásban, telefonon figyelmeztették őket, hogy hagyjanak fel náciizmusukkal! – 6-a: A Legião Brasileira de Assistência 40 contójára még mindig várunk. Semmi. 7-e: Apostollal Rióban. Alvári írásban adja át nekünk az eseményeket. Vértess akar elnök lenni, az União Húngara révén és égisze alatt. Mint elnök akar hazamenni. A Brazil Vöröskeresztben vázoltam, hogy miként dolgoznak és mit akarnak a zsidók. Nem akar zsidó elnököt a magyar Comitében. Tájékoztattam a svéddek gyanús viselkedéséről is, miként dolgoznak ellenük a zsidó-komcsi vonal érdekében. A svéd követségen csak a titkárral tudtunk beszélni. A követ beteg. Védtess Vértess. Azt hitték, hogy Alvári az egész magyar Comité nevében beszélhet. Miért ne lehetne még egy segélyakciót szervezni. Beleegyezzünk. Csináljon a másik oldal, amit akar, mondtam, de minket hagyjanak békében. Várjunk a követ felgyógyulásáig. – 9-e: Rendess, hazafias zsidót keresünk: Mellinger lenne: már nem zsidó: elvette a terézvárosi plébános unokahúgát, és akkor áttért. Puhatólózik. Comité-ülés Vágó Andor bevonásával. Alvári lemondását elfogadják, marad, amíg új elnök nem lesz. Vértess, aki kijelentette, hogy semmi köze a papokhoz, telefonált, hogy a harmónia kedvéért beszél velünk, menjünk fel a lakására. Nem megyek! Mellinger kérésére az ő lakására felmegyek. Jelen: Apostol, Mellinger, Vértess, Kádár, Balogh (União). Részünkről támadás Vértess ellen.

⁷⁸ Méltatását lásd. PONGRÁCZ Attila: *Dr. Ónody Olivér (1911–1997)*, in: *Magyarnak lenni*, szerk. Kovátsné Németh Mária – Unti Mária, Győr 2002. 171–175. – Lásd még: SOMORJAI Ádám OSB: *Ónody O., O culto dos santos húngaros no Brasil e a história da igreja católica romana húngara no Brasil*, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 7 (1995), 3-4. szám, 245–251.

Vértes nem lehet elnök semmi körülmények között. Kádár úgy beszél, mint egy diktátor: ő hozza a magyarságot Rióban és beszél a São Pauló-i União nevében is! Nincs megegyezés. – 10-e: Mellinger szerint Vértesék egyéni érdekeket hajszolnak. Apostol visszamegy Paulóba. – 11-e: Gyémánték járnak a Club Culturalba: ahol Apostol lemondásának híre nagy tapsot kapott. Megismertem egy Horst Hatschek nevű magyar származású zsidó-keresztény keveréket; szerinte minden bajnak köztünk a zsidóság az oka. – 12-e: Mise a magyaroknak; magam hívogattam az embereket telefonon és megbízottak révén. Érdekes: Mellinger felesége és kisfia gyóntak! Apostol telefonált: Tuchman bent volt a Segélyakcióban. Már tudtak Alvári lemondásáról. A svéd követ a paulói konzul útján hívatta Tuchmant és Alvárit. – 13-a: Berger ékszerész, és Mathis is, hajlandók részt venni mint ellenőrök a Comitében – ígérték nekem. – 14-e: A követnél; védi a zsidókat, és mindenáron meg akar velük egyezni. Mellinger azt tanácsolja, hogy ne ragaszkodjunk mi az elnökséghez, nagyobb anyagi érdeket tartva szem előtt. Válaszom: nemigen hiszem, hogy megtegyük, mivel a másik fél nagyon hatalmába akarja keríteni az egész ügyet. Du. öt órakor a követnél: már összeszúrta a levelet a hízelgő Bergellel. Holnapra 11 tagú információs bizottságot hív össze. Megemlítem, hogy Balázs Ernő személye ellen kifogásom van, de a követ még így is akarja, hogy ez is legyen jelen. Senkit sincs kedvem ajánlani. Jól megtervezett haditerv lehet készen. – 15-e: Apostol már itt, és beszélt Bán Imrével: Jordán nem lehet elnök Mindszenty miatt! Felhívtam a Brazil Vöröskereszt elnökét, Ivo Soarest: *Ne hagyja magát atya! Harcolni kell! Não deixe, Padre; precisa lutar!* – A svéd követnél: ne csak Alvári menjen, hanem Apostol is, meg én is! Mondjunk le! Bokor Andor szerint sohasem lehet tudni, hogy a papoknak milyen hátsó szándékaik vannak. Balázs: mondjon le a São Pauló-i Sub-Comité is! Berger be akar ugratni: ő mint kvázi zsidó pap, visszavonul, így mi is vonuljunk vissza. Válaszom: A Comité szeretetmunka: a szeretet vallását képviselem, semmi körülmények között nem mondok le. Semmi eredmény: minden marad a régiben. – 16-a: Ivo Soares rossz hangulatban fogadott: a titkárnője szemtelen! Mutatja, hogy ez a nő kinek adott gyűjtőlistákat a Vöröskereszt nevében a magyar Comitében: dr. Szendi, dr. Somogyi, Katz-Kádár, Grósz Erzsébet, Grünfeld Klára: mind zsidó. Mondtam: hagyja őket gyűjteni, de kösse ki, hogy mindent csakis a Brazil Vöröskereszt útján juttathatnak haza. A titkárnő hölgy közbelép: ezeket a neveket olyan előkelő brazil hölgy ajánlotta, hogy kétség nem lehet felőlük. – 19-e: az anasztásiói egyesületben kinn járt a rendőrség, hogy megtudják, kik a komcsik, és hogy menjenek be kihallgatásra a vezetőség tagjai. – 20-a: Tuchman mondja: Vádolva Alvárit antiszemitizmussal, reakciója az volt: nem igaz, hiszen anyját Kohn Rózának hívták. Ha ez igaz, akkor Alvári a világ legaljasabb embere. – 22-e: Levél Gácsi Imrétől, Párizsból: Főapát úr az év vége felé kijön. Kér levelet, hogy megélhetése biztosítva van.⁷⁹ Imre levele nagyon szomorú: hazánk sorsa szinte kilátástalan. – 23-a: futkosok hajó után, hogy júniusban elszállíthassuk ládáinkat. Sajnos nekünk, keresztényeknek minden olyan nehezen megy, míg a zsidóságnak sokkal könnyebben. – 24-e: Rióban bezárták az összes komcsigyanús egyesületet. A névsoron rajta van: Sociedade Beneficente Húngara⁸⁰ – mi lehet ez? Kádárék ezt az ártatlan nevet használhatták? – 25-e: Levél Laci öcsémtől: írva március 21-én: Via Prága, Montevideo. Nem kapják meg leveleimet, sem én az övéket.

⁷⁹ Kelemen Krizosztom főapát végül is 1947. márciusában hagyta el Magyarországot. 1947. április–augusztus között látogatta meg a braziliai magyar bencéseket és missziós állomásait. Lásd: SOMORJAI Á.: *Kelemen Krizosztom pannonthalmi főapát emigrációs évei (1947–1950)*, i. m.

⁸⁰ Magyar Jótékonyági Egyesület (portugál).

Tartalom: Apuka vizsgálati fogságban Győrött. Pesten tisztázták, de a győri Cardo gyár miatt levitték Győrré.⁸¹ Benn tartották, akkor már hét hete. Apuka minden körülmények között ki akar jönni, vagy ide, vagy Kanadába Haász Róberthez. Istenem, hogy tudnék segíteni? – 29-e: meglátogattam a vallásos zsidó Fischer Imrét, akinek felesége halt meg. – Alvári elbocsátotta Zaharánszkyt – Vádja Apostol és ellenem, hogy mi fűrtuk meg. Semmi sem igaz. – Futkosás a *Vén Gazember* előadása engedélyei megszerzése miatt. Illy bácsi a rendező, – 31-e: Szedőéknél, Valkóék is ott. Mondják, hogy Schilleréknek is magyar papok nácik voltunk!

Június:

1-je: Megvolt a *Vén gazember* előadása; szépen, rendben, nagy sikerrel. – Értetetlen, milyen kedvesek velem: Tuchman, Berkovics! – 3-a: Németh Lászlóval Santosba hajó-ügyben: Van, amerikai hajó, de engedély kell az angol hatóságoktól. Út: Genova, Genf, Budapest. – 4-e: Levél apámtól: kiszabadult, két katonamegízott a gyárban jelentette fel a háború alatt; meg akarták kaparintani az üzemet. Maros Cirjék⁸² sokat futkosott érdekében. Leveléből sok hit árad. – 6-a: Apostol és én beszélgettünk Zaharánszkyval.⁸³ Megtett mindent, amit Alvári kért. Dolgozott volna a Segélyakcióban is, de nem kérték fel. Szeretne maradni. Segítsünk. – 7-e: Küldtem haza két élelmiszersomagot, egy ruházat-, egy élelmiszersomagot. Anzelmnek négyet, és egyet Markosnak.⁸⁴ Meg is kapják? – 8-a: Jancsi levele, május 17-ről: anyuka beteg, ideg, levertség, Jancsi ki akar jönni a feleségével. Protezsál egy Kurländer Árpád nevű ex-Koestlin-gyári tisztviselőt. Sokakat elvesztett Auschwitzban. 9-e: Apostol János másolatot kér a listákról (hogy mi ment haza), hogy magánlevélben elküldje Tildynek. Egyéni sikert akar? – 10-e: készítem a holnap Brazíl Vöröskereszt-ellenőrzésre az anyagíveket. Hirtelen jön Apostol, és holmiküldeményt hoz az otthoni reformátusoknak, pont akkor, amikor már minden le van zárva! – 11-e: Battay nem helyesli, hogy Apostol külön küldjön csomagokat. Em-lítettem neki, hogy otthon már újságokban is megjelent, hogy Apostol gyűjtést rendez itt a hazaiaknak. – 13-a: Kemény beszélgetés Apostol ellen a Segélyegyletben, hogy egyénieskedik a csomagküldésekkel – Battay megmondta neki, hogy mi jelent meg otthon az újságokban. Mondtam, hogy én Markos Jánostól tudom. – 14-e: A svéd konzul említette, hogy az União Húngara Sociedade Beneficente Hungarának⁸⁵ akar átvedleni. Az União így próbál kibújni, mivel a Comitê megfűrása nem sikerült. – Apostol nagyon megneheztelt rám; sajnálnám, ha a jó együttműködés csorbát szenvedne. Oktalan volt tőlem, hogy nem mondtam meg neki közvetlenül a pesti újságokban megjelent otthoni hírt az „Apostol-gyűjtésről”. – Árpádház-ülés: alakítsuk át „condominium”-má. Paulo Mello Gonçalves magyarázata tetszett. – 15-e: Apostol, Németh, Zaharánszky és én: megbeszélés: Zaharánszky vegyen fel valakit, aki helyette dolgozik a Segélyakcióban; ő fizeti. Így megmaradhatna. Megy fel holnap ezzel a tervvel Alvárhoz. – 16-a: *Duque de Caxias* hajón jön Boglár Lajos: ez az öreg, exkonzul, vagy legkisebb fia, a Buci? – 18-a: Jellemző: az itteni Brazíl Vöröskereszt elkallította [sic!] a ládák tartalomlistáit. Csinálhatjuk újra! – 19-e: Levél apámtól; tárgyalását elnapolták, május 20-án lett volna. Pénzt kér, akár

81 A naplóiór Jordán Emil családjának vállalkozása volt a győri Cardo gyár.

82 Maros Cirjék (1896–1965) magyar bencés, 1945-ben pápai gimnáziumi tanár.

83 Zaharánszky (Zahoránszky), mint fentebb írja, volt konzuli tisztviselő, lásd a bejegyzést 1942. szeptemberében.

84 Horváth Anzelm és Markos János bencések, akik elődök voltak a São Pauló-i misszióban.

85 A Magyar Unió Magyar Jótékonyági Egyesületnek (portugál).

bank útján is, és kér nemzetközi bélyegeket is. Feladva a levél: június 2-án! – Ládáink lementek Santosba. – 21-e: Küldtem haza ötven dollárt *bank* útján. Csak meg is kapják! – Zaharánszky ügye: marad minden a régiiben. – 26-án elindultam interiori látogatásra. Sorocabán megálltam a bencéseknel. Majd Buri. Itt is terjed a komcsi világnézet. – 30-a: Itararé.

Július

A kis plébános kérésére elfogadtam, hogy előbb meglátogatok egy beteget – négy és fél óras döcögő kocsival jutottam el a helyre. – Carapacuibán egy disznóól sokkal rendezesebb, mint ennek a viskója. Különben egy nagy szájhős és kérkedő fráter volt: hírek róla: fegyverrel bement a templomba, Szent Borbála szobra elé: „Azt mondják, hogy csodatevő vagy. Hát akkor véd meg magad!” És erre kilötte golyóit a szoborra! – 3-a: Itararén a brazil fiatalságnak a plébánián tartottam két beszédet is: kommunizmus, kapitalizmus. – 4-e: Kiszaladtam Itaporangára. Hősiesen élnek és dolgoznak a ciszterek. – 5-e: Ismét Paulóban. Boglár Laci van itt; kiszökött. Hozott levelet anyámtól: januári: benne fényképek: Laci és családja, Margit három gyerekkel. – 6-a: Alvári van itt: dühös Zaharánszkyra, Battayra. Biztos rám is, de nem mondja. Apostol és ő összejátszanak. Ne írjon alá semmit a Sub-Comité, csupán a riói Comité, amelynek engedelmeskedjék a Sub-Comité São Paulóban. Válaszom: itt mindenki önkéntes, önfeláldozó munkása a magyar ügynek. Ezeket tiszteletben kell tartani. – Már megemlíttem: rengeteg gondot ad egy Klapper nevű állítólagos mérnök, de nem beszámítható; már egy éve üldöz, hogy ismét menjen hozzá vissza Nagy Margit, aki egy darabig a felesége volt, de ezt a skizofrén embert nem bírta ki, és visszatért a szüleihez. Nem akar Klapperről tudni, de N. Margit szülei sem. Beszéltem minden féllal. Nem tudom lerázni Klappert, hol itt, hol ott vár, kijár hozzánk. – 9-e: Hildebrando Accioly, az apátúr apja, a külügyben: kértem, hogy a párizsi brazil követség révén járjanak közben, via Budapest, hogy családom tagjai kijöhessenek. Nem biztatott sok jóval. Úgy tudja, hogy a magyar hatóságok nem adnak kiutazást. – A DIP-nél dr. Mozart Luiz: a belügyminisztérium a közeljövőben engedélyezni fogja az idegen nyelvű sajtótermékeket. – 10-e: Érdekes típusok vándorolnak ki. Adakozásból élők, vándortípusok. Hét éve vagyok el otthonról, de már érzem, hogy eléggé megváltozott otthon a beszédmodor, a szokások; nyegle lett mindenki? – 16-a: Szikráné: a Sportklub és az União szétváltak. Az União szeretne velünk együttműködni. Menne át oda néhány hölgy a Comitéből, hogy körülnézzen nálunk. Híre az, hogy az União szeretne szabadulni a zsidóktól. – Pavelnél is voltam, hogy a rádióórát megbeszéljük. – Apostol panaszkodott Pavelnek, hogy mindenki ellene van, még én is. Nem: csak a segélyakcióban való egyénieskedése nem tetszett senkinek. – 18-a: Látogatóban Hajdú bácsiéknál: lányuk tíz napja van itt, Európából: átélte Belsent!⁸⁶ Borzalmas élményeket mond a náci kegyetlenkedéseiről. Még zsidó, de át akar térni. Szerinte kb. 18 millió ember pusztult el a koncentrációs táborokban. – 20-a: Küldtem haza közvetlen levélben dollárokat. Mi lesz sorsuk? – 24-e: Hazulról rossz levél: Jancsi írja, hogy apukát elítélték: két és fél év fogság, öt évi jogvesztés, vagyona 20%-ának elkobzása. Ki akar jönni. Írja, bizony az utóbbi időben igen elszakadt a családtól. Érzésem szerint a felesége miatt. Nem is tudom, mire alapítom ezt az érzést: megérzés! – Br. Kemény Boldizsárral

⁸⁶ Belsen-Bergen, koncentrációs tábor Németországban.

beszélgettem. A kivégzett miniszter⁸⁷ testvére: valahogy meg kellene menteni a kivándorolt magyar értelmiséget. Igen, de hogy és mit kell tenni? – 25-e: Hírek, hogy becsukták a Pázmány Egyetemet. A komcsik mindent kézbe fognak venni. – 26-a: Le Itararéa a Mihók fiú esküvőjére. – Hatalmas lakodalom a városi esküvő után a magyar kolónián. Itt is jól dolgozik az União Paulóból. Különösen a fiatalabb korosztály. Egyik bekiabált az ünnepi közösségbe: Éljen Tildy Zoltán! – 27-e: Már São Paulóban: válasz a külügy-minisztériumnak írt levelemre: a zürichi konzulátushoz kell fordulni. – Jeromos levele: Mindszenty nemzeti Hős; Tildy áruló; teljes bolsevizálás; rengeteg katolizálás; a papság köztiszteletnek örvend; csak az Egyház állja meg a helyét. – Szó van arról, hogy Olaf és Bertalan⁸⁸ kijönnek ide hozzánk. – 30-a: Battaynál: nem akarja elfogadni, hogy az ő indiszkrécioja miatt szakadt meg a jó viszony Apostol és énközöttem, de Apostol és öközötte is. Ugyanis a Segélyegyletben ő mondta, hogy tőlem tudja, mi jelent meg otthon az újságban Apostol itteni segélyakciójáról.

A u g u s z t u s :

2-a: Árpádház-ülés, sehogysem sikerült kiadni a házat, de eladni sem. – Megérkezett Ónody Olivér. Intelligens ember, túlérzékeny és túl óvatos típus. Megrémült, amikor azt mondtam, hogy esetleg sok támadásban is része lehet. Elvittem Battayhoz: sok üres duma, fellengzős beszéd, egyelőre semmi konkrét segítség. Ónody nálunk fog lakni. 5-e: Új magyar pénz otthon – forint. Egy dollár = 62 forint. – Beszélgetés: Klobusitzky Dénes (*a Butantan kigyóintézetben dolgozott*) Apostol és énköztem: miként lehetne egyenlete-szebben segíteni a kivándorolt keresztény magyarságon? Indítványom: Egyházi vonalon fektessünk fel gyűjtőíveket és kérdőíveket: ki milyen vonalon tudna segíteni: hatóságok előtt, állászerzésben, stb. – 8-a: Párizsban tanácskoznak a külügyminiszterek: hogy is lesz a világ a háború után. Küldtünk táviratot öt külügyminiszternek: Neves de Fontoura, Bevin, Byrnes, Bidault, Molotov, hazánk érdekében. A Magyar Comité adta fel. – 10-e: Valahogy nem tetszik Ónody O. viselkedése: Nagyon érdekembernek látszik; mindig mentegeti magát. Puhány is. Adja Isten, hogy mielőbb egyenesbe vergődjék. – 11-e: Első találkozásom Vangel Gyulával.⁸⁹ Úgy tűnik, jól ismerte apámat. Most a svájci Charitas megbízásából akar dolgozni; nagyban bevásárolni; export- és import-céget szervezni. – 12-e: Rióba mentem. Accioly Hildebrando, Itamaraty, levéllel ajánlottan Alvári a svédek kiállított öt bizonyítványt, amely szerint igazolják, hogy a brazil külügyminisztérium családomat Svájcba irányítja a beutazási vízum átvételére. – Az igazságügyminisztérium: tőlük kell engedély az újságnytáshoz, mivel a volt Departamento de Imprensa, Getúlio-éra, megszűnt. – 13-a: Beadtam a kérvényt az újság elindításra az Igazságminisztérium-ba. A tisztviselő, dr. Zanotti megkérdezte, hogy beszéltem-e már az Újságírószövetség elnökével, Herbert Mozessel. Nem és nem is fogok! Gondolom, vége lenne a magyar újság lehetőségének. A H. Mozes zsidó, nem hagyná jóvá, valamilyen okot találna. Mit is keresne szerintük egy katolikus pap a Újságírószövetségben? – Összejöttem: Kemény Boldizsárral, majd Schiemert, orvos, Balassa Kálmán, orvos, Pákozdi, futballista, Bayer(?) – Bizonytalan jövő vár rájuk. Mind keresztény. – 14-e: Pater Hagedorn ma a né-

87 Kemény Gábor (1910–1945), a Szálasi puccs után külügyminiszter. Háborús főbűnösként kötél általi halálra ítélték.

88 Kerényi Olaf (Kránitz Lajos, 1912–1977) és Zágon Bertalan György (1916–1986) bencések, 1947-ben érkeztek meg São Paulóba.

89 Vangel Gyula (1888–1964), ügyvéd, volt magyar királyi kormányfőtanácsos (1943–1944).

met segélymozgalom vezetője. Témám: Vangel Gyula kérése, hogy együttműködhessen a svájci Charitasszal. Apát úr is, ez is: előbb le kell informálni: ki ez a Wangel. Nem dolgozhat másként, csakis az itteni Vöröskereszt vagy egyházi hatóságok égisze alatt. Én nagyon szeretném megszervezni a közös katolikus-protestáns segélymozgalmat. – 18-a: Csak mintegy 350 résztvevő a szentistvánkirály-falvi zárandoklaton. A tegnapi União Bál igen sok embert elszívott. 22-e: Hazaküldtem a Rióban szerzett papirokat családom részére. – Beszélgetés a Segélyegyletben Vangel tervével kapcsolatosan; amint előre éreztem, van ellenvetés. – Pe. Hagedorn adta meg dr. Edmund Stinnes itteni címét; a kvékermozgalom megbízottja. Gazdag ember. Megy Budapestre. Tárgyalás, miként segíthetnének otthon, de itt is nekünk. – 23-a: Restelkedem, mint katolikus, hogy a Sub-Comitének a sok duma között nincs még programja a szeptember 14-i bálra! – Heltay igen jó információkat adott Vangelről: Tehetséges, ügyes üzletember, otthon közismerten jobboldali beállítottságú volt. Bárcsak sikerülne benne egy megbízható, okos és ügyes katolikus munkatársat találni! – 26-a: Vangel 19-es személyazonosság-papírja után járkálok, vele együtt. Vacsorán nálunk. Szerettem volna, ha az Árpádház helyiségét kivenné, de nemet mondott. A Jordán család vagyonát, mondja, túlzás nélkül jó ötmillió dollárra lehet becsülni. – 28-a: Lászlóéknál vacsora: Boglár Laci és Ónody is jelen. Egyre több ellenszenvet érzek Ónody ellen: rettenetes édekember. – 29-e: Vangelgel egy cseh zsidó cégnél: olcsó kegyszerek behozatala. V. érdeklődik az Árpádház telke, illetve építkezési lehetősége felől. Bárcsak menne valami előre. – Levél Jancsi öcsémről: Úgy hiszik, hogy a külügyből elment a hivatalos értesítés Zürichbe a brazil konzulhoz. Megkapta a dollárokat. Sajnos komoly szakadás van Jancsi és a család többi tagja között. – 30-a: Elkészült az első újságpótló *Tudósító*. Ára egy cruzeiro. Várom a hatását. – Megbeszélés: Klobusitzky, br. Kemény, Apostol, Pável, Németh L. és én. A menekült magyarok segélyezése. Vagy csinálnak valamit az egyházak közösen, vagy nem lesz semmi. Gyűjtőívek felfektetése ismét, tehetősebb keresztény embereket meggyőzni, hogy segítsenek. – 31-e: Levelet írtam Zürichbe a brazil konzulnak családom érdekében.

S z e p t e m b e r :

4-e: Vangel dolgozgat, hogy az Árpádház telkén építkezés legyen. – 5-e: Beszélgetés dr. Stinnessel: megígérte, hogy ír Pestre családom érdekében. – Ónodyt bemutattam Szikráéknak. – 6-a: Vangel ideiglenesen bejön a mi irodánkba. – 9-e: Makay Miklós jelent meg az irodában: ezek a piquete-iek⁹⁰ mindig kérnek valamit: iroda, lakás, permanencia stb. – 11-e: Alvári itt, ismét csak bajok. Megint forszírozza, hogy a Sub-Comité Riónak, azaz neki (a Comité ott ő lenne) legyen alávetve. Battay lemondott mindenről, Németh Laci erősen kiobbant. – Makay Mikós együtt ült Mindszenty bíborossal náci börtönben; mondja, hogy végtelenül rendes ember. – 12-e: Pavelt kísérelem meg rávenni elnöknek a Sub-Comitében Battay helyett. – 14-e: A Sub-Comité bálja. Elég kevesen vannak. Szikráné lelkes munkája. – Battay engem is hibáztat, hogy Alvári ellen nem lépünk fel kellő eréllyel. – 15-e: Levél Szedőtől: céloz arra, hogy visszajön, és igényt tart a magyar rádióórákra. – 17-e: Az União-ból páran ott voltak a 14-i Sub-Comité-bálon. Panaszuk: persze nekünk nem kell fizetni semmit a hatóságoknak, sem bélyegeket tenni a belépőre, engedély sem kell a rendőrségtől. Őket viszont megbüntették 350 milre. Pável megmutatta nekik, hogy van engedélyünk, fizettünk „alvara”⁹¹ is, és a belépőn

90 Piquete az Atlanti-óceáni partvidék São Paulo környékén.

91 Engedély (portugál).

rajt van a bélyeg. – 18-a: Bajok Carapicuibán: Bérés bá nem maradhat: káromkodik, szidja az Istent – előttem is. Gondoltam, belécsap a ménkü. Sajnos nem! Kereshetek másik „caseiro”-t. 19-e: Klobusitzky levelet kapott a bázeli brazil követőtől: sajnálja, de semmit sem tehet családom kijövetelért. Meg kell várni, míg Pesten is lesz brazil követség. Borzalmas! – 20-a: Battay összehívta a Sub-Comité és néhány hölgyet is, hogy elsírja fájdalját és kérésse magát, hogy maradjon elnöknek. – Aurelián elég keményen beszélt ellene. Kedden ismét összejönnek; proponálni fogják, hogy az egész Sub-Comité mondjon le. Szerintem B. nem viselkedik normálisan! – 21-e: Vangel még mindig nem dolgozik együtt a Caritasszal. Nem érti. Mondtam: még nem kaptunk választ a Caritástól kérésünkre. Különben sokat beszélt egyéni terveiről. – Magyar keresztelések, esküvők utáni összejöveteleken tapasztalható, hogy az União ellenünk való magatartása, dumái miatt a régi mellettünk és velünk dolgozó egyszerűbb magyarok sorai megfogyatkoznak; elzárkóznak, és kritizálják az egyházat, következésképp minket is. – 23-a: Többször meglátogattuk már Aurelián és én a Canale családot, amelynek két lánya tanítónő a magyar iskolákban. Igen rendes, szerény, vallásos család. – 24-e: Battay Pávelnek: Nem vállalja a Sub-Comité elnökségét. A Sub-Comité teljességében lemondott. Helyes. Majd meglátjuk. – Jeromos levele: A fiatalok nem akarnak ide jönni. Tetszik nekik a szabad élet és utazgatás – írja. – 26-a: Megalakult az új Sub-Comité: Pável, Németh Laci, Aurelián, Poor Imre, Csernik János, Gyermezné, Szikra Istvánné (Irma). Pont ma egy éve alakult meg itt az első Sub-Comité bizottság! – 27-e: Az Árpádház-ülésein Vangel előállt nagy terveivel: 20 ezer „conto”-s építkezés. Csak óvatosan! Nehogy mindent elveszítsünk. – Vangel Aureliánnal végigjárt egy csomó templomot. Semmi érdeklődés a kegyesek iránt. Be kell látnia, hogy üzletet kell nyitnia. Elment az *Organização de Compras Católicas*hoz (*Katolikus Bevásárlás Szervezet*). Természetesen a zsidóké! Vezetője osztrák zsidó, a Szentszék ajánlásával jött ki. Ma már katolikus! – 29-e: Luttor ajánlásával jött Rómából Vass József András; hadapródörmmester volt. Igen szimpatikus, igaz magyar fiatalember. Nálunk lakik. Hihetetlen érdekes és szomorú eseményeket mesél életéből, otthonról. – 30-a: Ma a *Tudósító* új számát szerkesztettem.

O k t ó b e r :

2-a: Valkóval találkoztam: Szilasy-Szabórol már tudják, hogy kit ölt meg otthon, egy zsidót. Mondja: kellene újság, hogyan is lehet segíteni a kijövőkön. – Vangel panaszkodott: őt is kikezdi: kormányember volt a Horthy-érában. Szerintem elkerülhetetlen, hogy a kolónia teljesen szét ne szakadjon: a sokféle vallási, faji és politikai tagozódást, elkeseredett gyűlöletet lehetetlen egy nevezőre hozni. – 3-a: Az União részvétele elmaradt a Sub-Comité gyűlésén. Írják, nekik nem jó a nap, és remélik, hogy a Sportklub és a zsidó hitközség is ott lesznek, kérelmük szerint, a 10-i ülésen. Már Pável is haragszik rájuk. – 4-e: Megbeszélés Vangelgel és egy Rudert nevű építésmérnökkel az Árpádház nagyterme felhúzása ügyében. Ajánlata, szerintem, előnyös. A vacsorán Vangel kikelt Tildy ellen; Apostol megneheztelt. – 6-a: Vass mellett lett még egy lakónk: Mudrony Gábor festőművész. – Valkó elfogott: indítsuk el a magyar újságot. Tartózkodom – nincs kedvem zsidókkal együtt újságot csinálni. Csak baj lesz belőle. – 8-a: Dr. Albert József Rióból. Beszélt João Albertóval: Brazília nem akar elszigetelt nemzetiségi csoportokat; az ország nem akar zsidókat befogadni; alakuljon egy brazil–magyar bizottság a magyar kivándorlók érdekei védelmére. – 9-e: Levél hazulról – dátum: július 25.: leírják az apám elleni vádakát; mindenütt ellentmondás; javulás nincs. – 10-e: Rióban. A Rua Santo Amaro 11-e: nagy magyar kivándorlási gócpont. Alváival mindig sok a baj. A vöröske-

reszt informált, hogy lehet csomagokat küldeni Magyarországra. – 12-e: Távirat Genfből: a júliusban feladott ládáink kb. október 20-án lesznek Pesten. – Csomagban csokoládét küldtem haza. – 13-a: Kevesen a magyar misén. Dezsery ezredessel ismerkedtem meg. Felesége színésznő volt otthon. Jönnek is Paulóba, semmijük sincs. – Tremmel Sámueléknél ebéd. – 15-e: A minisztériumban: esetleg tíz napon belül lesz döntés az idegen nyelvű sajtótermékek engedélyezése ügyében. – 16-a: Veszekedés két újmagyar között. Ördög és Hajszak. Békéltetési kísérlet. De sok bajom lesz még! Szilasy-Szabó vádja Mudrony ellen: ez ellopta az előbbi ékszereit. Bizonyíték nincs. – Átköltöztem, és Apostol is, a Rua Santo Amaro-i penzióba. Sokkal könnyebben mozog így az ember, – 17-e: Dr. Balassa szerint szívem a túlfáradás miatt nincs rendben, idegrendszerem is emiatt. Próbáljak meg lemenni pihenni. – Comité-ülés: Alvári, Apostol, Vagó, Kenedi és én. Az új Sub-Comité, São Paulo jóváhagyása, mérleg stb... A Szurdoky család megismerése. – A Comité levele dr. João Albertóhoz (*ez miniszter, de nem tudom, milyen tárca, nagy befolyású!*) (ez akkor a legbefolyásosabb ember volt a kormányban): engedélyezze egy brazil–magyar társaság megalapítását a magyar kivándoroltak segélyezésére. – 18-a: Már Paulóban: bajok az Árpádházban: Pável nem akar tudni a telken való építkezésről. Vangel dühöng, mert úgy látja, hogy tervei mind megbuknak. – 19-e: A guaxupéi püspök, ismeretség révén, hozzánk küldött egy polgármestert, nem tudom, melyik városé, és ez felajánlott nyolc alqueire területet (1 alqueire: 22.400 m²!). – Hat évig nem kell csinálnunk semmit, és ha akkor nem lenne semmi részünkről, egyszerűen visszamegy a telek a városnak. Így sem merjük elfogadni, mivel nem tudjuk, mi is a Rend terve velünk.⁹² – 21-e: Itteni Brazil Vöröskereszt: A Banco do Brasil csak 25.000 cruzeiro összegnek megfelelő élelmiszert és ruhaneműt engedne ezentúl kivinni. Ez nagyon kevés. Mindent úgy adunk be, mintha még megmaradt volna az elmúlt júniusi gyűjtésből. – 22-e: A zsidóság a Segélyegylet helyiségét náci gyűlekezetnek ítéli, tehát a velük közös összejövetelünk egy semleges helyiségben legyen! – Ellene vagyok minden további közös beszélgetésnek, tervezgetéseknek. Nem lesz semmi eredménye! – 23-a: Vangelnek megmondtam, hogy a Paulo Mello Gonçalveszal együtt kivett irodánkban ő lassan mindent elfoglal. Gépírónt is betett! Ez így nem mehet tovább! – 24-e: Majdnem megütött a guta: Hollosyék feljöttek Rióból, de 28-án visszamennek orvosi vizsgálatra. Alig tudtam hirtelen elhelyezni őket (1992: nem is tudom, hogy intéztem el). – 25-e: Árpádház-ülés: Vangel, Rudert, Neuman – az építkezésből nem lesz semmi. Nincs pénz; nincs hitel, általános devalválás előtt van az ország. – Vangel és Pável egymással szemben! – 26-a: Vangel kezd egyre erőszakosabban viselkedni az irodakérdésben. 30-a: A *Tudósító* szerkesztése holnapra. – Vangel Gyulának megmondtuk, hogy keressen másik irodát.

N o v e m b e r :

2-a: Nagy kirándulás Carapicuíbára kb. 30 újmagyarral, jó hangulat. – Megemlítem: Siciliano Alberto magyar felesége igen jó ember. – Ő hozott haza. Sokat szerepel kolóniánk életében. – 3-a: A Santo André-i mise után: Somló Ferencéknél: Pirelli mérnök, v-zsidó. Nemrég jöttek Olaszországból. Házuk az újmagyarok gócpontja. Szinte mindannyian átkeresztelkedett rendes magyar zsidók. Kíváncsi lennék, hogy ezek miként vélekednek rólunk, magyar papokról. – 4-e: Megbeszélés a Sub-Comité ügyében: vegyen

⁹² Bizonyára Carmo do Rio Claro városról van szó, Minas Gerais államban, ahol le akarták telepíteni a bencéseket, lásd részletesen: SOMORJAI Ádám OSB: *Kelemen Krizosztom pannonthalmi főapát emigrációs évei (1947–1950)*, i. m. 57skk.

vagy ne vegyen részt a Sub-Comité egy semleges helyen tartandó megbeszélésén, ahol az União is ott lenne. Én ellene voltam. Pável nagyon mellette. Döntés: képviselteti magát mind a Sub-Comité, mindpedig a két egyház. Nem hiszek semmiféle együttműködésben. – 5-e: Gál Pál, (*azt hiszem, erős nyilas volt*) (1992: mi is a másik neve?) erősen dolgozik, hogy létrejöjjön a magyar újság. – 6-a: Levél a zürichi brazil konzultól: családom megkapja a brazil vízumot, ha jelentkeznek. – 8-a: Alvári itt: a riói Brazil Vöröskereszt levele az ittenihez, hogy mindenben támogassa a Magyar Sub-Comitét. Sr. Stinnes megismertetett a Schindler családdal. Az asszony burgenlandi. – 9-e: Dr. Stinnes: panaszai a katolikus egyház tagjainak alacsony szellemi nivója miatt. Vele egy argentin katolikus fiatalember véleménye: nem segít itt a katolicizmuson semmi más, mint egymillió német protestáns betelepítése. (*Írom 1992-ben: igen nagy igazság!!*) Stinner beszámolókat küld Amerikába a dél-amerikai segélyszervekről, így az argentin és brazil magyar mozgalmakról is. Szerinte itt hat van. Majdnem mind zsidó. – 10-e: Ipiranga: az União szerint, aki nincs velük, az pap-párti. Sokak előtt ez megbélyegezés. – 11-e: A Segélyegyletben címeztük a hazaküldendő segélyanyagot, mind katolikus és protestáns szervezeteknek megy: arány: 60 és 40%. 12-e: A Koppenhagen hatalmas csokoládégyár nem adott semmit, mert mi náciak vagyunk! – Peterdi Ottó unokabátyám levele: ki szeretne jönni. – Németh Toncsi és több más ajánlatára a Sub-Comité zsidó címekre is küld csomagokat. – 13-a: Vangel kiment az irodából. *Tudósító*-szerkesztő nap. Sok munkát ad. – 15-e: Dezseryné, Rióból, már itt van. Szerintem egzaltált nő, és sok bajunk lehet vele. – 17-e: V. Pompeián: Kiss, rendes hívőnk, mondja, hogy sokaknak nem tetszik a *Tudósító* első szociális tartalmú cikke, mivel nem eléggé kommunista. – 18-a: Dezseryné fent van Carapicuibán. (1992: most nem tudom, milyen minőségben alkalmaztuk); biztos, hogy mindenkit megbolondít. – Tyúkfarmot tervezgetünk: Székely Laci, Aurelián, Pechók és a Nimród házaspár! – 19-e: Odorné átadta az egyházközség megmaradt pénzét CR\$ 87,10! Istenem, mi lett az egykori virágzó itteni egyházközségből. – 20-a: A zsidók lármáznak: mi lett a júliusban hazaküldött csomagokkal, ládákkal. Kún Tibor jött be a Segélyegyletbe: Sokak nevében követeli, hogy bizonyítsuk, mi történt a csomagokkal. Szemtelenek! – 21-e: Hosszú telefonbeszélgetés Fenyő-Fuchs Pállal: ő próbálja összehozni a Comitét, União-t, Sportklubot. A Segélyegyletről hallani sem akarnak, mivel az kormány szerv. Csúcskomité 12 személlyel: Katolikus, Református, Baptista Egyházak, União, Sportklub, Zsidó Hitközség – két-két megbízott és a 13. lenne Kiss, Judiai mint elnök! A Riói Comité: A katolikus, a református és a zsidó egyházak. Válaszom: az idea valószínűleg idea marad. Erre ő: már sok minden megváltozott: nincs szó a papok kitevéséről, már a zsidók sem olyan zsidók, a vörösök sem olyan vörösök, mint egy évvel ezelőtt. De ki lehet neki, aki írogat haza, hogy ki minden náci magyar érkezik ide: Szilasy-Szabó, Vangel Gyula, Boglár László, Pákozdy stb. Mindezt megerősítette a párizsi követség bulletinje. 23-a: Teller Frigyes (*pap, zenész, karnagy*)⁹³ akar kijönni ide Rómából, kétszer is írt, táviratválaszt kér, hogy jöhet-e? Mire? – kérdezem – Rudolf: fuvarozóvállalatot akar összehozni. Szálljunk be mi is: majd ha a Caixa Econômica Federaltól⁹⁴ megkapjuk a beígért kölcsönt. – 24-e: Martics Ferenc: rövidesen érkezik a Fomosa hajóval egy 34 főnyi aradi magyar csoport. Mit lehet tenni? Majd meglátjuk. – 25-e: Stinnes: felajánlotta szolgálatait meg a kvékerékét: Genfből próbálják eljuttatni Magyarországra ládáinkat,

93 Teller, 1946-tól Talabér Frigyes (1899–1955 után), pap, zenetudós. 1942–1948 között Rómában kódexeket kutatott. 1949-től Montevideóban (Uruguay) működött.

94 Brazil nagybank.

és hogy adjanak megbízható jelentéseket az otthoni helyzetről. – 27-e: Távirat apámtól: minden vád alól fel van mentve. Rájöttek volna, hogy szükségük van rá? – 28-a: Távirat Pestről: az első 25 láda otthon van. Ma ismét végső csomagolások és ládazárások voltak a Segélyegyletben. – 29-e: Ki érti ezt: úmagyarok örökös sirása anyagiak miatt. Rióba jön holnap a Campana hajó, tele magyar menekülttel; innen felmentek fogadásukra: Bordeaux, Vass Jóska, Sebessy Tóbiás! Erre honnan van pénzük? – 30-a: Apostol piszkálódott megint: Stinnes beírta táviratába, hogy csomagjainkat esetleg a Caritas révén osztanák szét otthon, és mindezt velem beszélte meg. Ami igaz ebből: Stinnes szerint lehetne velünk is, mint amit Bécsben mindenfelé csinálnak: kvékerek, Caritas és egy protestáns szervezet. Ez igen!

D e c e m b e r :

2-a: Carapicuiba: nagy jelenet Dezseryné miatt. (*A Dezsery házaspárt ott helyezték el.*) Hisztérikus, kiszámíthatatlan. Már-már egymást öldösték Midlinszkyékkel. Nem maradhatnak ott. Holnap el kell hogy jöjjenek. – 3-a: Dezsery nálunk van, az asszony Balogh Jánoséknál. – 4-e: A svéd konzul bekérte azoknak a nevét, akik a magyar kormánytól havi támogatást kapnak. Veszély van, hogy megvonják a kis havi támogatást. 4-e: Gellért írt Talabér (1946-ig Teller) Frigyes érdekében. Szelecze levele ugyanis lehangozta Tellert, inkább az volt benne, hogy ne jöjjön. Be kell vallanom, hogy Szeleczenk tulajdonképpen igaza van. Egy egyházzenésznek itt nemigen van életlehetősége. – 5-e: A ládák lementek Santosba. Tuchman sürgönyben azt üzeni, hogy a ládákat küldjük a belügyminisztérium politikai osztályára! Még mit nem! – 6-a: Fenyő: nem írt haza cikket, hanem csak levelet a *Magyar Nemzet* szerkesztőjének, aki felhasználhatta annak tartalmát. – 9-e: Tóth Zoltán, felesége és 11 éves kislánya: 11-én lejár a vízumuk, a rendőrség már kereste őket, hogy hagyják el az országot. Eddig nem, de most megjelentek nálunk! Önfeljuságuk juttatta őket ebbe a helyzetbe. – Levél Jancsitol: Kurländer Árpád csúnyán viselkedett velük szemben. Mindig így szokott lenni. Jancsi kérésére, emlékszem, segítettem akkor. Nem tudom azonban, hogy miként. – 12-e: Sok furcsa bogár van az újonnan jött magyarok között. Kimerítő az irodában tartózkodás, sokszor nem is az esetek miatt, hanem a magyarok, viselkedésük, önzésük stb. miatt. Késő estig dolgoztam az irodában, hogy elkészítsem a *Tudósító* szövegét. Az Anastacióra menő buszban csupa orosz-litván arc, köztük nők, akik egy komcsi szervezkedő ülésről jöttek. Mennyi elszántság van bennük! Fanatizmussal. – 15-e: Topfer, zsidó származású, de jól beolvadt katolikus körökbe, és igen jó családapa, gyerekeivel és feleségével szép, példás életet él, mondja: A Segélyegyletet azért nem veszik be a baloldalon, a zsidóknál, mivel nem ismeri el a jelenlegi magyar kormányt. Koholt vád, erről még szó sem esett. – 17-e: Tóth Zoltánéknak adtak kéthetes itt-tartózkodást, majd mennek Paraguayba egy nagyobb magyar csoporttal. Ipirangán vannak elhelyezve magyar családoknál. – 18-a: Hosszú időn át szövegezés: távirat haza Tildynek. Apostolnak nem tetszett, hogy táviratot küldünk. 22-e: Karácsonyi ünnepséget tartottunk Anastación az egyesületben. Sok új magyar Ipirangáról, de máshonnan is. Jó pár erősen jobboldali magyar azt állítja, hogy a nálunk lakó Csíky fiú zsidó. Nem lesz itt nyugalom. – 23-a: Alvári újabb pimasz levele: felküldtem neki a Világszövetséghez elküldendő Segélymozgalmunkról szóló beszámolót. Azt írja: csak a saját szemszögemből nézem a dolgokat, és nem domborítom ki kellően Rio szerepét. Nem veszi észre, hogy a szöveg 80%-ban ugyanaz, mint a tavalyi, amit Apostol állított össze majdnem önállóan, és amit ő maga küldött le Buenosba Faragónak közlésre. – 24-e: Sajnos nem tudtam pénzt küldeni haza, csak pár dollárt levélben. Igen

gyöngén állunk. Alvári már közölte, hogy a svédek többé nem utalnak ki nekünk havi segélyt. *(Ez a segély, amit a lelkészek mindig kaptak a magyar külügyminisztériumtól – külügyi osztály – a magyar követség, ill. São Pauló-i konzulátus révén. A svédek vitték a magyar érdekek védelmét, és ezt a kötelességet is. A tanítók is kapták. – Emlékszem, ugyan kevés volt, de mégis valami. Aurelián és én Mochos János hazamenetele után már nem kaptuk meg az 1-1 lelkésznek adott jutalmat, havidíjat, hanem csak egyet; elfeleztük.)* Tehát helyzetünk még gyengébb lesz. – 25-e: Három énekes nagymise: Karácsony. Két brazil és egy magyar. Nagyon kellett vigyáznom, hogyan is lélegzem, és mikor; a szívem förtelmesen vert, nyelésinger etc. A fizikai és pszichés kimerültség tipikus tünetei. – László János, a Siciliani házaspár, Santo Andréről a Somló házaspár küldtek, ill. hoztak ajándékot. – 26-a: Megjelent az União magyar lapja: *Magyar Szó*. Honnan kapnak pénzt? Semmi hirdetés. Nekik hamarabb sikerül. Több a baloldali magyar, tehát több pénzt is kapnak. – A Paraguayba menendő 32 főnyi csoport, ipirangaiak, mind itt akar maradni. – 27-e: Dobayné, D. István orvos anyja keresett: szerezzek neki, 72 éves édesanyjának és kisunokájának helyet egy apácakolostorban. Nem hiszem, hogy sikerülne! – 28-a: Szinte csodásan, de sikerült helyet szerezni a német salvatoriana apácaknál a Dobay-csoportnak! – 30-a: May Ottó, családja, May Ervin és felesége, még két független nő: Carapaicuiban velünk. Dolgos nép. Mayék ismerték apámat, és igen elismerőleg szóltak róla. Nagy tekintélye volt. – 31-e: A 32 főnyi magyar csoport rengeteg futkosást jelent. Feladat: engedélyt szerezni, hogy Brziliában maradjanak, és ne kelljen Paraguayba menniök. – Levélben kér gr. Somssich K. grófnő, hogy beszéljek dr. Schiemert orvossal, adja meg a reverzálist esküvőjükhöz, amint meg is ígérte, és most visszatáncolt. Gondolom, Apostol keze lehet az esetben. Megkísérlem.

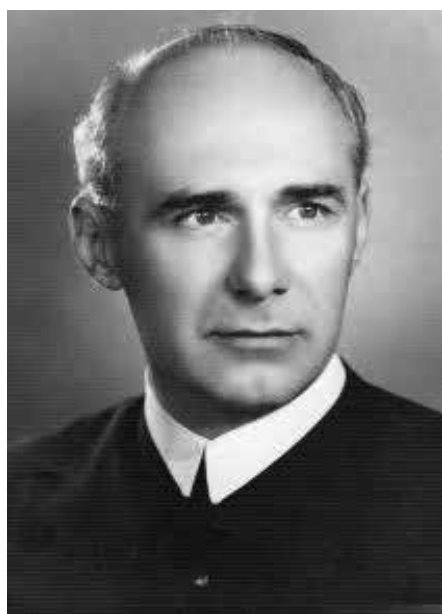
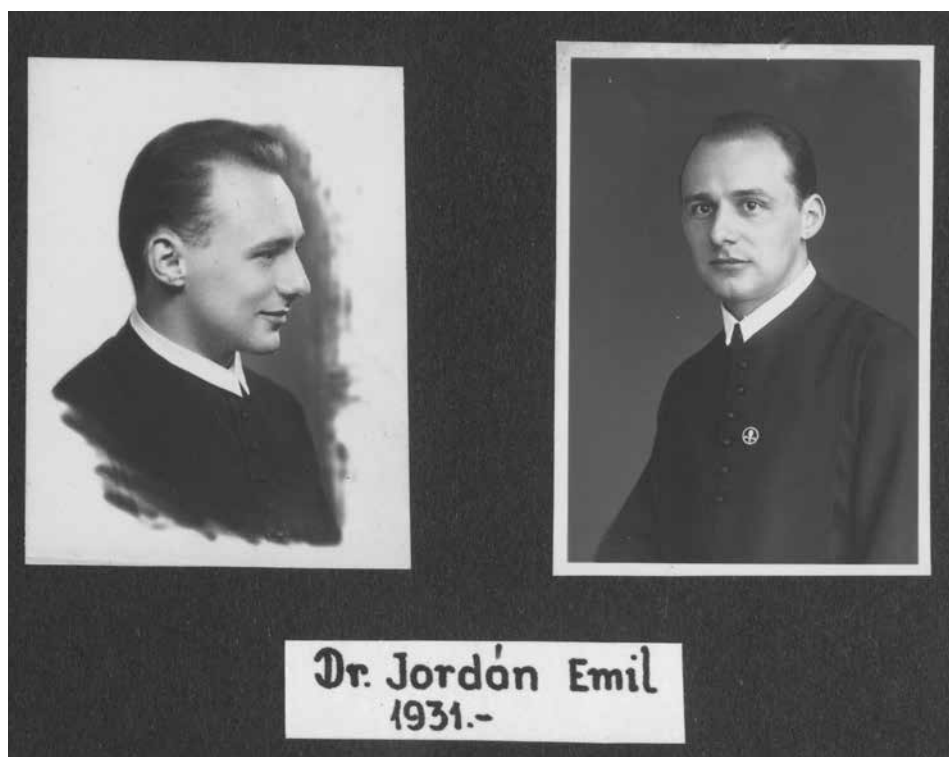
EMÍLIO JORDAN OSB

DIARY: JANUARY 1945 – DECEMBER 1946

Father Emilio Jordan, OSB⁹⁵ was a monk of Pannonhalma, sent by the disposition of the Archabbot, Chrysostomus Kelemen, to Sao Paulo, Brasil, in 1939 for three years. Because of the Second World War – Brasil declared War during 1942 – he remained over there and could not return to Hungary as foreseen, because his adoptive and his native land became enemies. He kept a diary in Hungarian from 1942 until 1998. Its text was preserved both in manuscript and in a typed shorter version in the Archives of the Abbey of S. Geraldo, Sao Paulo. We publish here the shorter, typed version⁹⁶ of the text in the period January 1945 – December 1946. Father Emilio's interest was focused on the years after the Second World War in the life of Hungarian community in Brasil. The text was edited by Adam Somorjai, OSB, monk of Pannonhalma.

95 Sándor Emil Jordán (1912–1999), Benedictine from 1931, ordained catholic Priest in 1937, lived and worked from 1939 until March 22nd 1948 and from September 4th 1949, as he was on the service of his Archabbot, in the United States, until his death in Sao Paulo. He was the first Superior, from 1953 the Prior of the Conventual Priory of S. Geraldo until 1968, after that year the Founder and Director of the "Instituto Social" over there.

96 In the Archives of the Abbey of S. Geraldo in Sao Paulo one founds, "Diarios originais" / Original Diaries in manuscript and "Diarios revisados" / the revised shorter typed text.

SOMORJAI ÁDÁM OSB

MINDSZENTY JÓZSEF (1945–1975) ÉS STEFAN WYSZYŃSKI (1948–1981)
BÍBOROS PRÍMÁSI SZOLGÁLATÁNAK ELTÉRŐ MOZZANATAI

Örömmel olvastam főtisztelendő PhD Beran Ferenc erkölcsoteológus, szociálteológia professzora értékes írását Mindszenty József és Stefan Wyszyński bíborosok küzdelmeinek közös vonásairól.¹ Tekintettel arra, hogy Wyszyński bíboros vonalvezetése, elmondható, teljes sikerrel zárult, hiszen megőrizte, átvitte, sőt gyarapította népének ősi hitét a „Vörös tengeren”, és ez nem mondható el Mindszenty bíboros esetében: a magyarság életében a kommunizmus nem az egyház, nem a hitélet gyarapodását jelentette, mint Lengyelországban, hanem annak megfogyását, szükséges az is, hogy az eltérő vonásokra is egy pillantást vessünk.

Stefan Wyszyński – akinek védőszentje Szent István király, lévén, hogyha Szczepan lenne a keresztnéve, akkor az első vértanú lenne védőszentje –, 1931–1939 között az egyházjog, a szociológia és a katolikus egyház szociális tanításának professzora volt a wrocławski szemináriumban. Ez fontos körülmény ahhoz, hogy megértsük politikai tájékozódását, a teológiai szaktárgyak közül ez a tárgy az, amely a legközelebb esik a politikai irányvételhez. – Mindszenty József a szombathelyi egyházmegyei szemináriumot végezte el, s amikor püspöke Bécsbe küldte volna egyetemi tanulmányokra, akkor viszont elutasította ezt az ajánlatot.

Wyszyński 1948 novemberében, Hlond bíboros primás halálát követően, már mint lublini megyéspüspök, Hlond javaslatára kapta meg egyszerre a gnieźnói és varsói érseki kinevezést és ilymódon lett az ő személyében egyesítve a primási szék,² ekkor már lehetett tudni, hogy az amerikaiak nem támadják meg a Szovjetuniót és hogy mit jelent

1 Közös vonások Mindszenty József és Stefan Wyszyński bíborosok küzdelmeiben a totalitárius rendszerek idején. Megjelent in: Interencia, 2023. május 8. Lásd: <https://interencia.hu/kozos-vonasok-mindszenty-jozsef-es-stefan-wyszynski-biborosok-kuzdelmeiben-a-totalitarius-rendszerek-idejen/>

2 Az ősi, gnieźnói lengyel primási széket az 1815. évi bécsi kongresszuson a Poznanyi Nagyhercegség területével együtt Poroszországhoz csatolták. A porosz hatóságok meg akarták szüntetni, de VII. Piusz pápa úgy mentette meg, hogy 1821-ben Poznanyt érseki székhellyé emelte és perszonális unióba hozta Gnieźnóval. Párhuzamosan a megcsontított és orosz cári fennhatóság alatt lévő Lengyel Királyság székhelyén, Varsó székhellyel létrehozták a Lengyel Királyság Primási tisztségét (1818–1829). A versailles(-trianoni) békerendszer visszaállította Lengyelországot, ekkor a gnieźnói és a varsói érsek egyaránt magának követelte a primási címet. A Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja (a mai Államtitkárság Államközi kapcsolatok Titkárságának jogelődje) döntésével 1925-ben a gnieźnói érsek viselhette a primási címet, míg a varsói érsek 1938-ban bekövetkezett haláláig csak a címet élvezhette, primási joghatóságát megvonták a többi lengyel egyházmegye fölött. A II. világháború alatt a varsói érseki széket nem lehetett betölteni. Erre csak 1946-ban került sor, amikor August Hlond gnieźnói érsek (1926–1946) személyében Varsó érseket kapott, így egy személyben egyesítve a két érseki tartományt és a primási címet.

a hidegháború. Mindszenty viszont, mit ismeretes, 1945 augusztusában kapta meg kinevezését, október elején iktatták be, és várta az amerikaiak érkezését. Ez a várakozás meghatározta az ő politikai tájékozódását, kommunista- és szovjetellenességét.

Wyszynski, a lengyel püspöki kar nevében 1950 áprilisában kötötte meg az egyezményt a kommunista államhatalommal, a magyar püspökök hónapokkal később, 1950. augusztus 30-án. A lengyel püspökök olyat tettek, amelyet normális esetben az Apostoli Szentszék tehet meg: a kánonjog értelmében, ősi szokás szerint, a Katolikus Egyház az egyes uralkodókkal, államokkal pápai, illetve bíboros államtitkári (lásd: Lateráni Egyezmény 1929-ben, a mai Vatikánváros államának felállítása) aláírással kötik meg a konkordátumokat, *modus vivendikat*, megegyezéseket, egyezményeket. Wyszynski ezért monitumot is kapott XII. Piusz pápától. (Amúgy Grösz érsek is kapott.)

Még nem halt ki annak emléke a Vatikánban, nekem szenior olasz monsignorék emlegették: amikor Wyszynski első alkalommal Rómába tudott jönni, hogy audienciát kérjen a pápától, ehhez megtette a szükséges bejelentkezést. Első nap 11,00 órakor pontosan megjelent a pápai előszobában. XII. Piusz tudta ezt, de nem fogadta őt, helyette másokat fogadott. Ezeket Wyszynski nyugodtan végigülte, majd a szokott időpontok elteltével, 13,00 órakor fölkelt és távozott. Második nap ugyanaz történt. Wyszynski ezt is vállalta. Harmadik nap szintén megjelent 11,00 órakor. XII. Piusz ekkor beengedte és ők ketten négyszemközt tárgyaltak. Ezt követően mondta XII. Piusz az elhíresült szavakat: „Polonia farà da se”. Lengyelország egyedül is meg tudja tenni. Ezzel nem kevesebb történt, mint az is, hogy a Németországtól visszaszerzett sziléziai, nyugat-lengyelországi, pomerániai és Mazuri-tavak vidéki területeken történt ideiglenes kinevezéseket, amelyeket Wyszynski, pápai felhatalmazásra hivatkozva, mint püspökkari elnök, maga végzett, apostoli kormányzókat nevezve ki, szanálni lehetett az Apostoli Szentszéknek.

A kommunista hatalomátvétel utáni politikai helyzetben nem volt lehetőség arra, hogy kivárvák a Vatikán döntését. Erre csak azt követően került sor, hogy Willy Brandt idején, 1970-ben elkezdődött az Ostpolitik,³ amelynek első jelentése a németek új keleti politikája: így pl. az Odera-Neisse határ elismerése. Ezt kívárta az Apostoli Szentszék és ezt követően, 1972-ben rendezte csak az új egyházmegyéik helyzetét, így pl. a hatalmas Gorzówi apostoli kormányzóságot három részre osztotta, Zielona-Góra/Gorzów, Szczecin/Kamień és Koszalin/Kołobrzeg székhelyekkel.

II. János Pál idején, a kilencvenes években, Lengyelország-szerte új egyházmegyék, új egyháztartományok felállítására került sor.⁴ Hasonlóképpen hazánkban

3 Az Ostpolitik kifejezést Hansjakob Stehle munkája nyomán újabban a vatikáni keleti politikára értjük: *Die Ostpolitik des Vatikans*. München–Zürich 1975. Második, kiegészített kiadás Bergisch Gladbach 1983. Angol fordítás: *The Eastern Politics of the Vatican, 1917–1979*, Ohio University Press 1981.

4 „Totus Tuus Poloniae populus” 1992. március 25-én kelt pápai bulla, lásd: *Acta Apostolicae Sedis* 84 (1992), 1099–1112. Interneten: <https://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-84-1992-ocr.pdf> – Lásd még összefoglalásunkat: SOMORJAI Ádám: *A lengyel egyházmegyék átrendezése 1992-ben*, in: Új Ember 1993. június 13. – József Glemp 1981–2009 között még mint varsói és gnieznói érsek volt prímás. Ekkor a cím visszatért a gnieznói érsekre, „durante munere” (szolgálati ideje alatt). Henryk Muszynski 2009–2010-ben töltötte be a prímási címet, utódja a lengyelországi nuncius, József Kowalczyk gnieznói érsek 2010–2014 között viselte a címet, 2014 óta Wojciech Polak gnieznói érsek a lengyel prímás.

is ekkor vonták meg az egyházmegyék új határait és osztották ketté a Veszprémi Egyházmegyét, metropólia-érseki székké emelve Veszprémet.

Mindkét bíboros primás elszenvedte a kommunisták üldöztetését, de eltérőek a feltételek, amelyek mellett ez történt. Mindszentyt, mint ismeretes, 1948 karácsony másnapján tartóztatták le, kirakatperére 1949 februárjában került sor, az ítéletet véglegesen 1949 nyarán hozták meg. Wyszyński 1953-ban jutott el odáig, hogy a kommunista kormányzat egyoldalú rendeletére, miszerint az egyházi állásoknál előzetes egyeztetésre és az állam beleegyezésére van szükség, hivatkozva az 1950-ben kötött egyezményre, a püspöki karral együtt kimondta híressé vált szavait: „non possumus”, nem tehetjük meg. Wyszyński az egyházat védte, és éppen abban az esztendőben, amikor Sztálin halálával új szelek kezdtek (volna) fújni, az 1953. január 12-én bíborossá kreált lengyel primást, szeptember 25-i dátummal letartóztatták és házi fogságba vetették (fogságát négy helyet töltötte: Rywałd, Stoczek Klasztor, Prudnik, végül Komańcza).

1956 októberének lengyel és magyar eseményei párhuzamba állíthatók, már azért is, mert a budapesti egyetemi ifjúság a poznańi tüntetések véres elnyomása miatt hirdette meg másnapra, október 23-ra a tiltakozó felvonulást. 1956-ban megbukott a régi lengyel kommunista kormány és Gomulka vezetésével új kormány alakult meg. Ekkor Wyszyński és a lengyel püspöki kar békére hívta fel az ország lakóit, az egyház híveit, ezzel Gomulka szövetségeseivé vált. Mint ismeretes, Mindszenty november 3-án elhangzott, a Rádióban közvetített szózatát másnap hajnalban a szovjetek bevonulása követte és a forradalom elbukott.

Ezt követően Wyszyński szabadon, Mindszenty ismét rabságban, ezúttal félrabságban, az amerikai követségen tartózkodott. Igen fontos körülmény, hogy Wyszyński a házi fogságban töltött időben, 1953–1956 között, kidolgozta a Lengyel Millennium programjának alapelveit. 1966-ban ünnepelték ugyanis a lengyelek a kereszténység felvételének ezredik évfordulóját, és erre hirdette meg Lengyelország Primása, a püspöki karral együtt a nagy novennát, amely kilenc éves felkészülést jelentett az egész ország számára. Ennek keretében a częstochowai kegykép másolata elkezdte országos látogatását: mindig körmenetben, gyalogosan, délután/este megérkezett a következő templomba, ahol ünnepélyesen fogadta a város/falu népe, istentisztelettel, virrasztással, egész éjen át, majd másnap ünnepélyesen elbúcsúztatták és körmenetben átkísérték a következő templomba. A kommunista hatóságok, hogy megakadályozzák a hívek eme új és intenzív hitgyakorlatát, elkobozták a kegykép másolatát. Azonban a Częstochowai Szűzanya nem azonos a kegyképpel, ezt követően egy üres képkeretet kísérték tovább és hasonlóképpen ünnepélyes tisztelettel vették körül. Erre még nagyobb tömegek jelentek meg, látván a hatóságok eme hatalmi visszaélését. Erre a hatóságok arra kényszerültek, hogy visszaadják a kegykép másolatot.

Mint látjuk, Wyszyński, Mindszentyhez hasonlóan, átfogó lelkipásztori programot dolgozott ki és hajtott végre. Mindszenty a Boldogasszony Évében, 1947–1948-ban, Wyszyński a lengyel kereszténység millenniumának közeledtével. A korszak történetírőinál olvashatjuk, hogy a lengyel kommunisták a magyar kollégáiktól tanult módszerekkel akadályozták a millennium ünnepségeket, így pl. az ünnepség irányába vezető utakon megszüntették a vonatközlekedést, viszont az ünnepségeket követően üres vonatok várták az utazókat, akik haza akartak jutni.

Fontos körülmény, hogy 1956-tól az úgynevezett népi demokratikus országok, az 1955-ben hozott szovjet rendeletet követően, szabaddá tették – és tegyük hozzá: eről-

tették – a művi abortuszt. Wyszyński Lengyelországában, ahol – az 1950-ben megkötött egyezménynek köszönhetően is – működtek a kolostorok, meg tudták szervezni, a prímás, a püspökök vezetésével, az egyházi karitást, hogy a nehézségekkel küzdő anyáknak megadják az őket illető és szükséges segítséget, míg Mindszenty tehetetlenül nézte az eseményeket, a Népszabadságból tájékozódott az évi abortusz-statisztikákról amelyek igen magasak voltak, és csak leveleiben tudott tiltakozni ez ellen. Leveleiben, amelyeket amerikai elnökökhöz, római pápához írt, de amelyek ismerete nem jutott el az ország lakói, hívei tudatáig.

Fontos körülmény még, hogy Wyszyński vonalvezetését a második lengyel bíboros, Wojtyła, csöndesen támogatta, bár a kommunisták azt remélték, hogy a nyilvánosságban jelentkezni fognak bizonyos véleménykülönbségek a két bíboros között. Majd pedig Wojtyła lett a római pápa, egy olyan esemény, amely rendkívüli volt nem csupán a világegyházban, hanem egy régi lengyel prófécia beteljesülése is. Słowacki volt az, aki megírta, hogy egyszer szláv lesz a pápa, és íme, ezek a szavak, amelyek a párizsi emigrációban, a mi reformkorunkkal egyidőben, de többek között Bem József és más tábornokok által vezetett ostrołeki csatát követően (1831), amikor a lengyel államiság elbukott az orosz túlhatalom ellenében, prófétai erővel jelentkeztek, íme most beteljesültek. Lengyelország számára ez majdnem olyan esemény volt, mint az ország feltámadása a versailles-i (trianoni) békerendszer értelmében. A XX. században a lengyelek kétszer támadtak fel: először nemzeti létükben, másodszor pedig Wojtyła pápává választásában.⁵

A PRÍMÁSI SZOLGÁLAT KÖZJOGI VONATKOZÁSAI

Anélkül, hogy részletesen tárgyalnánk a lengyel és a magyar prímási cím hasonló és különböző vonásait, csak arra térnénk ki, hogy Mindszenty értelmezésében az ő, magyar prímási címe közjogi szempontból többet jelentett, mert a Nemzet ősi alkotmánya értelmében, a harmadik közjogi méltóság volt az apostoli király és annak helyettese, a nádor (kormányzó) után. Ezért ő a hangsúlyt a közjogi kötelezettségre helyezte és magát az antikommunista harc letéteményesének tekintette.⁶ Wyszyński megelégedett azzal, hogyha – az adott körülmények közepette – hatáskörét túlértelmezve is, elsőként kötötte meg a megegyezést a kommunista hatalommal, amelyben elismerte azt, cserében pedig megtarthatta az egyházi intézményeket, így a szerzetesrendeket sem oszlatták fel, mint hazánkban. Azáltal, hogy egyházi szerepkörére szorítkozott, több eredményt ért el – igaz, más, de azért hasonló feltételek közepette. A lengyelek ezért az „ezredév primásának” nevezték el és tartják számon. A prímás, mint az egyház első embere az adott országban, ilymódon nemzetegyesítő és nemzetmentő szerepet töltött be.

Az „ezredév primása” kitüntető címmel II. János Pál tisztelte meg őt és hozzáfűzte: „ilyen Atyát és Főpápszort a jó Isten ezer év alatt egyszer ad”. Igen, Stefan Wyszyński megőrizte a lengyel nemzet ragaszkodását hitéhez és ősi keresztény hagyományaihoz a kommunista hatalom ateista nyomásával szemben.

5 Ezek a kataritikus, egész részegyházat, egész nemzetet átfogó események hiányzottak a hazai történelemben. Az, hogy ez nem marad el a magyar történelemben, két kollektív egyházi esemény mutat rá: Ferenc pápa két látogatása Budapesten.

6 Erről korábban SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros felfogása a prímás alkotmányos szerepköréről, közjogi, politikai szerepvállalásáról vallott felfogása*, in: MEV 23 (2011), 1-2. szám, 103–122.

ÁDÁM SOMORJAI, OSB

DIFFERENT MOMENTS IN THE LIFE AND WORK OF PRINCE PRIMATE OF HUNGARY JOSEPH MINDSZENTY (1945-1975) AND STEFAN WYSZYŃSKI OF POLAND (1948-1981)

Stefan Wyszyński (born 1901) was Professor of Canon Law, Sociology and Social Doctrine of the Catholic Church – Mindszenty (born 1892) had no academic degrees. An interesting difference is that while the Polish Primate, by virtue of his education, could be considered a politician, he conceived and implemented pastoral programmes, while the Hungarian Primate emphasised the public nature of his service. Wyszyński was appointed Archbishop of Gniezno and Warsaw in November 1948, as it was already known that the Americans would not attack the Soviet Union and what the Cold War really meant. Mindszenty, on the other hand, was appointed in August 1945, awaited the arrival of the Americans. This anticipation determined his political orientation, his militant anti-communist and anti-Soviet views. Wyszyński, on behalf of the Polish episcopate, concluded the agreement with the communist state power in April 1950, while the Hungarian bishops did so months later, on 30 August 1950. Wyszyński received a monitum from Pope Pius XII for this. Also in 1950 the Members of the Hungarian Bishops' Conference received monitum for the same. It was in absence of Cardinal Mindszenty.

Both cardinal prelates suffered persecution at the hands of the communists, but the conditions under which this happened are different. Mindszenty, as is known, was arrested the day after Christmas 1948, his showcase trial took place in February 1949, and the final verdict was handed down in the summer of 1949. On the other hand, in 1953, Wyszyński went so far as to invoke a unilateral decree of the communist government requiring prior consultation and the consent of the state for church posts, referring to the 1950 agreement, that he and the Bishops' Conference uttered the famous words: *'non possumus'*, we cannot do it. The events of October 1956 in Poland and Hungary can be placed in parallel, not least because the youth of the university in Budapest announced a protest march for the next day, 23 October, because of the bloody repression of the demonstrations in Poland. In 1956, the old Polish communist government fell and a new government was formed under Władysław Gomułka. Then Wyszyński and the Polish bishops called for peace among the people of the country, the faithful of the Church, making the Church an ally of Gomułka. As is known, Mindszenty's sermon on 3 November, broadcast on Radio, was followed by the Soviet invasion at dawn the next day and the revolution failed. Afterwards, Wyszyński was released and Mindszenty was again imprisoned, this time in semi-captivity, at the American embassy.

It is very important to note that Wyszyński developed the outlines of the Polish Millennium Programme during his time in house arrest, between 1953 and 1956. In 1966, the Poles celebrated the 1000th anniversary of the adoption of Christianity, and the Primate of Poland, together with the episcopate, proclaimed the Great Novena, a nine-year preparation for the whole country. As we see, Wyszyński, like Mindszenty, developed and implemented a comprehensive pastoral programme. Mindszenty in the Marian Year, 1947-1948, Wyszyński on the eve of the Polish Christian millennium. The Hungarian Year of Mary, however, often took on the character of an anti-communist demonstration, and was thus politically highlighted. According to historians of the period, the Polish communists used methods learned from their Hungarian counterparts to hinder the millennium celebrations, such as stopping train services on the routes to the celebrations, but after the celebrations empty trains were waiting for pilgrims who wanted to get home.

All in all, we can say that Wyszyński was emphatically a pastor and thus achieved that the Polish Catholic Church became a national unifying, if you like, political factor in the conditions of atheistic communism, while Mindszenty focused on his national commitment and did not take the faith of his people, his nation, across the "Red Sea".

CSORBA ERZSÉBET

200 ÉVE HALT MEG FISCHER ISTVÁN EGRI ÉRSEK

Beszámoló az Egri Főegyházmegyei Levéltár két konferenciájáról

2022-ben volt Fischer István egri érsek halálának 200. évfordulója. Ebből az alkalomból október 20-án az egri Érseki Palota Erdődy-termében Ternyák Csaba egri érsek nyitotta meg az előtte tisztelgő emlékkonferenciát, méltatva elődje kevésbé ismert, de annál nagyobb jelentőségű munkásságát.

Az első előadást Földváry Miklós (MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport) tartotta „Az egri ordinárius új megvilágításban” címmel. A 16. század elején két kiadásban jelent meg az Egri Egyházmegye helyi egyházi rítusát az évkör rendje szerint szabályozó liturgikus könyv, az egri ordinárius könyv. Az előadásban szó volt a műfaj európai és magyar jellegzetességeiről, az egri és esztergomi ordinárius összevetéséről, valamint a művel kapcsolatos korábbi kutatásokról.

Varga Benjamin (MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport) tartotta a következő előadást „Mennyire volt egri a Rituale Agriense? A magyar egyházmegyék újkori rituále állományának összevetése” címmel. Az előadásból kiderült, hogy Fischer István egri érsek 1815-ben adta ki általa írt előszóval az új Rituale Agriense-t. A mű többnyire az Egerben 1768-ban megjelent rituálét vette alapul, de több helyen változtatott annak sorrendjén, illetve olyan újdonságokat is tartalmaz, mint a szükségkereszttség módjáról és körülményeiről szóló instrukció bábák számára, és egy bábaeskü, magyar, német és szlovák nyelven.

Kiss Gábor (Egri Érseki Bíróság, Babes–Bolyai Tudományegyetem): Az „utolsó kenet” szentsége egyetemes, lokális és teológiai fénytörésben Fischer István egri rituáléjában című előadásában arról beszélt, hogy Fischer érsek rituáléja egy egységes könyvbé szerkesztett hármasság, melynek első része a szó szoros értelmében vett rituálé, azt követi egy benedictionale és végül egy processualeval zárul. Az utolsó kenetre vonatkozó egyéb rítusokat az érsek racionalizálni kívánta, a szentség liturgiája római mintát követ.

A következő előadó Fejérdy András volt (ELKH BTK TTI igazgató-helyettes, tudományos főmunkatárs; PPKE BTK egyetemi docens), aki a „Fischer érsek szerepe az 1822. évi nemzeti zsinat előkészítésében” című előadásában elmondta, hogy a 19. század elején az ország erkölcsi romlása miatt merült fel a nemzeti zsinat megrendezésének gondolata. Az 1819-ben esztergomi érsekké kinevezett Rudnay Sándor 1822-ben Pozsonyban hívta össze a nemzeti zsinatot, amelynek egyik pontja Káldi György bibliafordításának ügye volt. Ebben a kérdésben Fischer érsek egy új, korszerű fordítás készítése mellett foglalt állást. A súlyos beteg érsek Egerben is csak későn tudta összehívni az

egyházmegyei zsinatot, a nemzeti zsinaton már nem tudott részt venni, hatása azonban annak több pontjában is elvitathatatlan.

Benei Bernadett (EFL levéltáros, ELKH BTK TTI tudományos segédmunkatárs) „Az Egri Főegyházmegye papsága a 19. század elején” című előadásának forrása az Egri Főegyházmegyei Levéltárban őrzött 4 kötet volt, melyek 498 papi személy adatait tartalmazzák nevük, születési adataik, származásuk, tanulmányaik, pappá szentelésük idejének, szolgálati helyeik és pozíciójuk említésével. A kötetek adatait ellenőrizték és szükség szerint javították. A források ismertetése képet adott az egyházmegye papságáról a 19. század elején.

„Fischer István Heves és Külső-Szolnok vármegye főispánja” címmel Soós István (ELKH BTK TTI ny. tudományos főmunkatárs) tartott előadást. Mint minden egri érsek, beiktatásával Fischer István is Heves és Külső-Szolnok vármegye főispánja lett. Programjában egyaránt szerepelt a királyhoz való hűség, a társadalom felvirágoztatása és a kölesönös bizalom kiépítése, a vármegye nemességének ellenzéki politizálása azonban megnehezítette helyzetét. Fischer érsek az 1811–1812-es országgyűlésen az egyik előterjesztője volt az annak indítványnak, mely a magyar nyelvet tette volna meg az ország hivatalos nyelvéné és bár ezt az uralkodó elutasította, az érsek elérte, hogy 1812-től a vármegye gyűlések jegyzőkönyvét magyarul vezették.

A délutáni előadások sorát Bárány Zsófia (ELKH BTK TTI, OSZK – Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport, tudományos munkatárs) nyitotta meg „Fischer István és a felekezetek” című előadásával. A témát a vegyes házasságok kapcsán vizsgálta a kutató. Az egyházfegyelem fontos volt Fischer érseknek a más felekezetekkel kapcsolatos ügyek intézésében, de intézkedései nyomán megjelent a felekezeteken átvitelő keresztény alapokra hivatkozás. Fischer érsek maga is támogatta a vallási toleranciájáról híres Miskolc református iskoláját.

Barsi János (EFKT könyvtáros): „Szegénygondozás Egerben Fischer István érseksége idején (Institutum Pauperum Agriae)” című előadása következett. Az előadás az Institutum Pauperum Agriae működéséről és felépítéséről szólt, mely egyszerre volt hivatal, hatóság és intézmény, mely az egri szegényekről gondoskodott. Az institutumot nyitni mintára alapították Egerben Fuchs érsek idején, valószínűleg Fischer István közreműködésével. Működése folyamatos volt, ahogy azt a fennmaradt jegyzőkönyvek, számadások is igazolják.

Horváth István (EFL, levéltáros) – Tengely Adrienn (EKKE, egyetemi docens): „Az 1810-es évek klimatikus kilengésének hatása a vallási életre” című, a hitélettörténetet és történeti földrajzt összekapcsoló előadást Tengely Adrienn tartotta meg. Ismertette az 1790-es évek vége és 1840 közötti időszak rengeteg időjárási anomáliáját, melyek súlyos gazdasági és szociális következményekkel jártak. Az állatállomány pusztulása, a lecsökkent terméseredmények, az éhínség közvetlen hatással voltak a vallási életre is, közösségi imákat, ájtatosságokat rendeltek el, prédikációkban az alamizsnálkodásra, a jótékonykodásra buzdítottak. Közvetett hatásnak tekinthető a búcsújárások megjelenése és Nepomuki Szent János és Szent Vendel népi kultuszának elterjedése az Egri Főegyházmegyeiben.

A konferencia utolsó előadását Klestenitz Tibor (NKE, tudományos munkatárs; OSZK – Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport, vezető) tartotta „Fischer érsek emlékezete” címmel. Elmondta, hogy az érsek halálát követő megemlékezésekben a forma sokszor fontosabb volt, mint az elhunyt személyisége. Ogler József és főleg Ferenczy József megemlékezése tartalmaz egyéni vonásokat is. A korszakkal foglalkozó későbbi

történeti munkák között több is van, mely érinti az érsek személyét és releváns információkkal szolgál róla. Mikszáth Kálmán Különös házasság c. regénye és a szocializmus időszakában keletkezett filmek nem festenek jó képet Fischer Istvánról. Napjainkra azonban nyilvánvalóvá vált, hogy bizonyos kérdésekben gondolkodása megelőzte korát.

A konferencián kiváló előadások hangzottak el Fischer István egri érsek tevékenységéről és koráról. Az elhangzottak alapján egy egyházához és uralkodójához hű, haladó szellemű főpap képe bontakozik ki, aki megérdemelné, hogy életéről monográfia szülessen.

* * *

2022 egy másik, kettős jubileum éve is volt, hiszen Pyrker János László 250 éve született, és 175 éve halt meg.

December 1-jén az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem épületében, a kápolnában került sor Pyrker János László egri pátriárka-érsek születésének 250. évfordulója tiszteletére rendezett konferenciára.

A konferencia alkalmat teremtett a 2022. évi Pyrker – díj átadására is, melyet Bosák Nándor, a Debrecen – Nyíregyházi Egyházmegye nyugalmazott megyéspüspöke, egykori főszékesegyházi kanonok, az Egri Érseki Papnevelő Intézet volt spirituálisa, rektora és teológiai tanára vehetett át Ternyák Csaba egri érsektől. A laudációt Dr. Veres András, a Győri Egyházmegye megyéspüspöke, a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia elnöke tartotta, aki kiemelte, hogy Bosák püspök atya a jövőendő papságának formálását következetesen, példamutató alázattal, szelíden, teljes odaadással végezte.

A Pyrker-konferenciát Ternyák Csaba egri érsek nyitotta meg, tisztelegve elődjének személye és munkássága előtt.

Pius Martin Maurer (lilienfeldi apát) Pyrker János László lilienfeldi működéséről beszélt. Pyrker 1792-ben lépett be a cisztercita rendbe, majd az apátság gazdasági ügyeit irányította, később Tüornitz plébánosa lett. 1812-ben választották meg a lilienfeldi kolostor apátjának. Püspöki kinevezése után is rendszeresen látogatott a kolostorba, melyhez annyira kötődött, hogy míg szívét az egri bazilika altemplomában, testét itt helyezték örök nyugalomra.

Kiss Gábor (Egri Érseki Bíróság, Babes-Bolyai Tudományegyetem): „Megjegyzések Pyrker 1823-as római „ad limina” látogatásához” című előadásában elmondta, hogy kánoni előírás a főpapok ad limina látogatása a pápánál. Beszélt a látogatás egyházi jogi, teológiai és egyházpolitikai vonatkozásairól, valamint arról, hogy Pyrker érsek művészeti érdeklődésének is teret engedett a római látogatás alkalmával.

Bárány Zsófia (ELKH BTK TTI, OSZK – Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport, tudományos munkatárs) előadásában Pyrker János László főispáni működéséről beszélt. Pyrker érsek, ahogy Eger többi érseke, Heves és Külső-Szolnok vármegye főispánja is lett. Az előadás bemutatta az érsek vármegyei és országgyűlési működését, a Heves vármegyében történt 1833-as véres követválasztást, mely annyira megviselte a főpásztort, hogy a vármegyében főispáni adminisztrátor kinevezését kérte maga helyett.

A következő előadó Tengely Adrienn (EKKE, egyetemi docens) volt, aki a hitbuzgalmi társulati élet újjászerveződéséről beszélt az 1840-es években. A 18. század végének hanyatlása után az 1840-es években új lendületet vett a vallási társulatok alapítása egy új lelkeségi irányzatnak, a katolikus romantikának köszönhetően. A püspökkar is támogatta

a társulatok alapítását, melyek közül a legjelentősebbek a Magyarországon alapított Jézus Szíve Társulat és a francia alapítású Élő Rózsafüzér Társulat voltak.

Benei Bernadett (EFL levéltáros, ELKH BTK TTI tudományos segédmunkatárs): „A himlő elleni védekezés Pyrker János László érseksége idején” című előadásában rámutatott, hogy milyen fontos szerepe volt a papságnak a himlő elleni védőoltások népszerűsítésében. A súlyos következményekkel járó himlőjárványok elleni védőoltás hatékonyságáról és fontosságáról nemcsak ismertető cédulák osztásával, hanem prédikációikban is próbálták meggyőzni a híveket. Maga Pyrker érsek is buzdított az oltakozásra. Dokumentumok tudósítanak arról is, hogy a plébánosok, egyházi személyek jelentéseket készítettek arról, hogy milyen ütemben halad a hívek beoltása. A himlő elleni kötelező védőoltás bevezetésére 1876-ban került sor.

Löffler Erzsébet (Eger, történész): „Pyrker érsek és az 1831-es kolerajárvány” címmel tartotta meg a következő előadást. Az első világjárvány, az Indiából származó kolera hét hullámban söpört végig Európán, ebből öt érintette Magyarországot, rengeteg halálos áldozatot követelve leginkább a kisgyermek és az idősek köréből. Pyrker érsek *Mein Leben* című önéletrajzában is megemlékezett az 1831-es járványról. A kolera ellen legsikeresebben vesztégzárral, a köztisztaság, a higiénia magasabb szintjével és az ivóvíz és a kutak fertőtlenítésével lehetett védekezni. Morvai János tiszababolnai plébános gyógy módokat dolgozott ki, melyekkel országos hírnévre tett szert. Munkájához segítő asszonyokat képzett ki, később több helyen is alkalmaztak ilyen orvosló asszonyokat. A kolera elleni védekezés nem mindenhol volt ilyen sikeres, a központi intézkedések pl. a bizmut gyógyszerként és fertőtlenítőszerként való alkalmazása, vagy a vesztégzár alá helyezettek élelmezésének elmaradása problémákat okozott, melyek az ún. koleralázadásokhoz vezettek. A nehézségek mögött összeesküvéseket sejtettek és ezért az egyházmegyében is több helyen bántalmazták, szidalmazták a papot, az orvost és a földesurat.

Az előadást az Érseki Papnevelő Intézet és Redemptoris Mater Egyházmegyei Missziós Szeminárium növendékeinek zenei műsora majd a Pyrker – díj átadása követte.

A délelőtti szekciót a Pius Martin Maurer apát által összeállított „A pátriárka” című könyv bemutatója zárta. Czapkó Mihály érseki titkár fordította és ő mutatta be az Egri Főegyházmegye támogatásával, a Liceum Kiadó gondozásában megjelent, Pyrker érsek életének kalandos eseményeit 100 anekdotán keresztül bemutató kötetet. A magyar kiadáshoz TERNYÁK Csaba érsek írt előszót.

A délutáni szekció Lukácsi Zoltán (Brenner János Hittudományi Főiskola, főiskolai tanár, kanonok): „Greskovics Ignác prédikációi” című előadásával kezdődött. A Pyrker érsek idején Egerben működő Greskovics prédikációi jól szemléltetik a műfaj változását a korszakban, jellemző rájuk a tanító, nevelő célzat, hangsúlyozza a munka, a közjó és az egészség fontosságát. Sok bennük az utalás az aktuális témákra, ugyanakkor az érzelmekre is tudtak hatni.

Köves-Kárai Petra (Egri Érseki Palota Látogatóközpont – Főegyházmegyei Múzeum, művészettörténész – muzeológus) Johann Nepomuk Höfel festésétét ismertette. A bécsi származású művész portré- és oltárképfestőként vált ismertté. Pyrkerrel, mint Lilienfeld cisztercita apátjáról több portrét is készített, egy az Egri Főegyházmegyében ma is megtalálható. Rózsaszentmárton templomának oltárképe is az ő munkája. Az előadó beszélt arról is, hogy Pyrkerrel márványszobor, bronzérem is készült, megőrkítve különleges arcvonásait.

Donczek Etelka (Eötvös Lóránd Kutatási Hálózat – Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport tudományos munkatárs) Pyrker János László

ló irodalmi tevékenységéről szólt, és beszélt a *Tunisia* című eposzának katolikus fogadtatásáról. „Mikép lehetne *Tunisia* Attyában a'Poétát' a'Püspökkel' megegyeztetni” tette fel a kérdést előadása címében az irodalomtörténész.

Tamássy Lénárt Orsolya (Andrássy Egyetem Budapest, egyetemi docens) „Pyrker János László bécsi kapcsolatai és együttműködése Pichler és Hormayr körével” címmel tartotta meg előadását. A korabeli Bécs egyik kulturális központjának tartották Caroline Pichler irodalmi szalonját, melynek egyik meghatározó alakja Joseph von Hormayr volt. Pyrker érsek többször is részt vett összejöveteleiken. Pyrker korai művei között három magyar témájú munka is található, míg a későbbiek a Habsburg irodalmi patriotizmus egyértelmű bizonyítékául szolgálnak.

Kovács Kálmán (Debreceni Egyetem, Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola, Germanisztikai Intézet): „Götter und Elemente. Naturwissenschaften in Johann Ladislaus Pyrkers Epos „*Tunisia*” (1820) című előadásában Pyrker *Tunisia* című eposzát új szempontok alapján vette górcső alá. A mű természeti és a természettudományi vonatkozásait elemezte, kiemelve a különböző tudományos kísérletekre való utalásokat a műben. Arra mutatott rá, hogy az érsek a felvilágosodás világképének transzcendens dimenzióját akarta visszaadni.

A konferencia utolsó előadását Kósa Györgyi (Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola, Germanisztikai Intézetének PhD – hallgató) tartotta, „Habsburg Rudolf alakja Pyrker János László Rudolph von Habsburg című eposzában” címmel. A mű az 1278-as dürnkruti ütközet eseményeit írja le, ahol Rudolf a keresztény uralkodó, a lovagkirály erényeivel áll szemben és győzi le II. Ottokár cseh királyt, IV. László magyar király segítségével. Az eposzban a dinasztíát alapító Rudolf mítosza az osztrák mítosz fontos eleme jelenik meg. Az utolsó jelenet Ausztria, Magyarország és Csehország egységét szimbolizálja Habsburg – uralom alatt.

A színvonalas konferencia zárása után az érdeklődők megtekinthették a Főegyházmegyei Könyvtár barokk termében Pyrker érsek születésének 250. évfordulója alkalmából rendezett kiállítást.

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK

A BAPTISTÁK MÚLTJA ÉS JELENE

Baptista lexikon. Szerk.: Marosi Nagy Lajos. Magyarországi Baptista Egyház,
Budapest, 2022. 567. oldal

Régi adóssága volt a Baptista Egyháznak, amely 1846-tól van jelen Magyarországon, hogy történetét és jelenét, nevesebb személyiségeit, fontosabb hitelveit lexikális formában is megjelentesse. Ezt már évekkel ezelőtt megtette a katolikus egyház, Diós István vezetésével 17 kötetben adta ki a Magyar Katolikus Lexikont. A református egyház az eredetileg Zoványi Jenő által szerkesztett Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikkal tett eleget a kutatók és az érdeklődők elvárásának.

Ebbe a sorba állt be Marosi Nagy Lajos szerkesztésében a Baptista Lexikon, melynek célja a bevezetőt író Papp János szerint, aki a Magyarországi Baptista Egyház elnöke, az, hogy bemutassa azokat az Isten-áldotta embereket, akiket ismerni fontos, valamint azokat a helyszíneket, fogalmakat, eseményeket, melyek mind a baptisták, mind az érdeklődők számára lényegesek lehetnek.

Magát a lexikont három (bizonyos szinten) összefüggő csoportnak szerkesztették, az emlékezőknek, akik esetleg ismerhették a benne szereplő személyeket, az újabb nemzedékeknek, akik keresik a gyökereiket, valamint maguknak a baptistáknak, akik teljesebb és pontosabb képet akarnak kapni a közösségükről, tanításukról, illetve történetükről. Maga ez a történeti szál azért is lényeges, mert a kötet az anabaptisták 1523-as Kárpát-medencei megjelenésének 500., valamint az első baptista prédikátor Budapestre érkezésének 150. évfordulójára jelent meg.

A rövid bevezető gondolatsor tisztázni akarja a kötet pontos mibenlétét. A szerkesztő – sokszínű témája miatt – általános lexikonnak minősíti, majd ezt pontosítja, mivel szócikkeinek többsége a baptista egyházhoz kötődik, ezért e kötetet szaklexikonnak jelenti ki. Kicsit furcsa a külső olvasó számára, hogy nem úgy fogalmaz, hogy ez a baptista egyházhoz, hanem úgy, hogy a baptista névhez kötődik, – ez így némileg belső, kis túlzással úgy is fogalmazhatnánk „tolvaj nyelv” melyet a közösséghez tartozók bizonyára jól értenek, de a kívülállóknak idegen. A szerkesztő kijelenti, hogy a kötet elsősorban a magyar baptistákra koncentrál, a külföldi személyeket és eseményeket csak részben érinti. Ez némileg érthető, hiszen bizonyos terjedelmi korlátra szükség van, viszont a címválasztásban lehet, hogy praktikus lett volna erre kitérni, s szerencsésebb lett volna a Magyar Baptista Lexikon cím adása.

A kötetben mintegy 1400 szócikk található, melyek több csoportra oszthatóak. Az első jelentős ilyen csoport a személyek bemutatása. Itt a legjelentősebb baptista lelkipásztorok, misszionáriusok, gyülekezeti munkások, tisztségviselők mellett a baptista egyházhoz kötődő egyéb személyek, zenészek, irodalmárok, művészek szerepelnek.

A második csoportban a különféle teológiai fogalmakat találhatunk, melyet kimon-dottan a lelkipásztoroknak, teológusoknak, imaóra-vezetőknek szántak. Némileg hiányo-lom azoknál a fogalmaknál, melyekben más egyház gyakorlatát mutatják be, hogy nem kérték ki az adott egyház segítségét, mert így esetlegesen téves adatok is bekerülhettek. Ilyen szócikk például a szenteltvízről szóló, mely bár ír a szenteltvíztartóról, valamint, hogy ezzel a vízzel a katolikus templomokba való belépéskor a hívek keresztet vetnek, de magáról a szenteltvízről nem esik szó. Hasonló problémák merülnek fel, az egyik a baptista egyházat és a más történelmi egyházakat lényegében megkülönböztető kérdés-ben, a keresztség (vagy bemeztetés) témakörében, ahol a szócikk szerzője úgy fogalmaz, hogy a „népegházak által gyakorolt csecsemőkeresztség esetén a szülők és a keresztszülők tesznek a gyermek nevében fogadalmat”, ami részben igaz, de a megfogalma-zás nem törekszik pl. a katolikus keresztség pontos bemutatására. Szintén némiképpen összemérés figyelhető meg a konfirmáció – bérmálás kérdéskörben, amely valóban ha-sonló életkorban következik be, de jelentősen eltérő teológiai és egyháztagsági külön-b-ségekkel jár a katolikus egyházban, valamint a protestáns egyházakban. Természetesen tudom, hogy ez a kötet – már csak terjedelme miatt sem – törekedhetett minden kérdés teljesebb bemutatására, de talán érdemes lett volna a több egyházat érintő témakörökben külső lektort is megkérdezni.

A kiadványnak jelentős részét képezi a Győri Kornél teológiai tanár 2001-ben meg-jelent Missziós kasszótár I. kötete mintegy 400 szócikke, mely elsősorban a missziós fogalmak meghatározásában nyújt segédkezet.

Szintén lényeges csoport a különböző gyülekezetek és közösségek bemutatása, a főbb templomok, valamint az ott szolgáló személyek közzététele. A kutatást nagyban segíti, hogy a kapcsolódó szócikkeket jelzéssel látták el, valamint dőlt betűvel szedték.

Az utolsó nagy csoport a baptista hitvallás, hitelvek bemutatása, a bevezető elmondá-sa szerint pontos hitvallási idézetekkel, mivel a szerkesztő véleménye szerint ez alapján jól megismerhető a baptista gondolkodás.

Valamennyi szócikk végén szerepel a szerző rövidítése, ez alapján az írásban több, mint huszan vettek részt. Némileg furcsállom, hogy fő forrásként tekintenek a Wikipédiára, történész tanulmányaim során számtalanszor elhangzott, hogy ezt nem te-kinthetjük hiteles forrásnak. A kötet lektorálásában Győri Kornél, Hetényi Attila, Lórik Levente, Marosi Nagy Lajos, Molnár Géza, Nemeshegyi Dávid, dr. Szebeni Olivér vet-tek részt.

Különlegessége a kiadványnak, hogy néhány szócikk után – kisebb betűvel – az adott szócikkkel (főleg személlyel) kapcsolatban némileg szubjektív vélemény szerepel. Ez a lexikonokban – eddigi tapasztalataim szerint – rendkívül ritka, mondhatni kuriózum.

A Marosi Nagy Lajos szerkesztésében megjelent Baptista Lexikon nagyon szép ki-adású, jól kezelhető kiadvány, azt a néhány fentebb említett hiányosságot leszámítva jól kezelhető, hasznos mű. Bízom benne, hogy számos kiadást megér, amelyekben a mosta-ni „gyermekbetegségeket” ki lehet küszöbölni.

Dudás Róbert Gyula

VALLÁS, MINT HATALMI ESZKÖZ

Smith, Haig Z.: *Religion and Government in England's Emerging Colonial Empire, 1601–1698*, Palgrave Macmillan, UK, 2022. 292 o. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-70131-4>

Haig Z. Smith műve vallással és kormányzattal foglalkozik Anglia kialakuló gyarmati birodalmában. Könyve öt angol kereskedelmi társaság vallási kormányzatát és annak hatásait vizsgálja 1601-től 1698-ig, az Újvilágtól egészen Ázsiáig.

A könyv hét fő fejezetből áll, melyet bőséges bibliográfia követ. A fejezeteket az első és az utolsó kivételével, különböző angol társaságok külföldi vallási-, spirituális- (amely lehet lelkipásztori, teokratikus vagy ökumenikus) vagy más néven, igazságos kormányzatával foglalkozik a 17. században. Az első fejezet bevezetőként szolgál, elhelyezi, értelmezi, körbejárja, hogy mivel is kíván foglalkozni, az utolsó fejezet összegzi a 17. századi angol társaságok vallási kormányzattal és angol birodalommal kapcsolatos összefüggéseit. A vallási kormányzat a világ minden táján hozzájárult az angol kormányzat terjeszkedésének karakteréhez. Az angol társaságok sok feladatot láttak el: vallási, politikai, kereskedelmi aspektusuk mellett fontos volt az eltérő vallásokkal, népekkel való különböző kapcsolatok kialakítása. Nem tér ki minden angol társaságra, gyarmati településre és kormányzati konstrukcióra a korszakban.

A Virginia Társasággal kezd, a Plymouth- és Massachussettes Bay (Öböl) Társasággal (itt a későbbiekben MBC) folytatja, majd az Angol Kelet-indiai- és a Levantei Társaságra tér ki. Nem csak a vallási kormányzatra fordít figyelmet, hanem történelmükkel, helyzetükkel és más hatásokkal is foglalkozik az adott térségekben, mint például az ibériai (spanyol és portugál) kolóniális történelemmel, valamint katolikus- és gazdasági hálózataikkal, így adva egy átfogóbb képet az angol kormányzati terjeszkedésről, annak karakteréről és körülményeiről.

A könyv felépítése fejezetként körkörös, spirálszerűen visszatér az előző társaságokra kronológiailag későbbi időpontban. Ez talán furcsának tűnhet, hogy nem végig vesz egy-egy társaságot, hanem felbontja időszakokra, de ez egy lineáris időszervezetnek megfelel. A fejezetek felépítése magyarázható a társaságok földrajzi csoportosításával, valamint vallási kormányzatuk fajtáival.

Az író új látásmódot kíván hozni a kormányzati formációkra, társasági identitásokra, vallási- és gyarmati kormányzatokra és hatásaikra az angol expanzióban a 17. században. Új fényben világítja meg az angol hivatalnokok próbálkozásait, hogy regulálják és felügyeljék a „joghatóságuk” alatt élő emberek (akár angolok, akár helyiek) viselkedését, vallási életét, hogy betagozódjanak az angol kormányzat alá.

A felhasznált forrásbázis nagyon alapos és bőséges. A kéziratok, levéltári-, nyomtatott források mellett online forrásokat és szakirodalmat is felhasznál. Az anyagok minden említett témában sokrétűek. A korabelitől a modern kori anyagokig rengeteg forrás megtalálható benne és a bibliográfia is megfelelően van részekre bontva, amelyet index követ.

Az író hamar leszögezi három fő kérdését. Hogyan segítette elő a vállalati rugalmasság a társaságok, mint megkülönböztethető testületek létrejöttét, amelyek az angol hatóság kiterjesztéseként működtek külföldön? Hogyan fejlesztették ki ezen társaságok az angol telepesek, valamint a joghatóságuk alá tartozó népek vallási viselkedésének ellenőrzését? Vajon a vallási viselkedés „protestáns illemen” keresztül történő ellenőrzése és szabályozása kulcsfontosságú volt-e a feltörekvő gyarmati vállalkozásaik sikeréhez?

Ezen kérdésekre a válaszokat az író körültekintően körbejárja és megválaszolja könyvében.

Az első fejezetben az igazságos kormányzatról, a birodalomról, vallásról, lelkészekről és a társaságokról ír, bevezetve az olvasót az adott térbe és időbe, definiálva a legfontosabbakat és így megkönnyítve a laikus közönség további olvasását.

A második fejezetben a Virginia Társaságról és a vallási kormányzat alapjairól ír az angol kereskedelmi terjeszkedésben, valamint missziós céljairól, ezek identitásáról és a lakosság szigorú vallási törvényeiről és szabályaikról, a lelkészi felügyeletről, amelyre az őslakosok és az angol populáció miatt is „szükség” volt. Az aktív evangelizációt a katolikus és ibériai jelenlét és hatásaik miatt is fontosnak ítélték az Újvilág atlanti térségében.

Az oktatásra is nagy hangsúlyt fektetett az író, hogy az hogyan is akarta befolyásolni, felügyelni, megszervezni a térítést Virginiában. Kitér azon irányelvre, mely szerint őslakos gyermekeket a társaság elvett szüleikről, hogy megtanítsák őket az angol nyelvre és a protestantizmusra, amely elképzelés szerint ezen gyermekek, visszakérülve eredeti közösségükbe majd belülről („ügynökként”) kezdik meg a térítést. Így a gyerekrablást a kereszténység „nevében” szentesítették, hogy az őslakosok vallását megtörjék.

Az evangelizáció nem csak vallási okból kifolyólag volt fontos. Aki áttér és betagozódik a protestáns „civilizációba” az az angol uralkodó és a Virginia Társaság alá kerül, így a társaság hatalma és befolyása is nő. A hittérítés ilyen formában hatalmi eszközként is szolgált, amely nem volt egyedülálló vagy szokatlan a korszakban.

A Virginia Társaságot mintegy előfutárként lehet számon tartani az angol kormányzat külföldi alapozásához, ők voltak az elsők, akik területet (és embereket) irányítottak az angol kormány nevében külföldön.

A következő fejezetben a Plymouth- és a Massachusetts Bay Társaságokról ír a szerző. A Plymouth Társaságot puritánok alapították, nonkonformista vallási kormányzatához a kongregacionalista köztársasági alapok és presbiterianus formák is nagyban hozzájárultak, ezt az MBC is átveszi és így egy teokratikus vallási kormányzatot hoztak létre.

Vallási vezetőiket választották. Elképzelésük szerint a demokratikus kollektívizmus, a tagok megválasztásával nem enged teret a korrupciónak. A fejezetben kitér az antinomianizmus és Anne Hutchinson esetére is.

Az MBC teokratikus kormányzata idővel túlzásba esett, egyre erőszakosabbá vált és a nyomás, hogy betagozódjanak egyházukba egyre erősebb lett, osztrakizálások és üldözések kezdődtek meg.

A negyedik fejezetben az Angol Kelet-indiai- és a Levantei Társasággal foglalkozik a könyv. Itt a lelkészek személyét emeli ki, mint kulcsfontosságú szereplők a társaságoknál a lelkészi- vagy lelkipásztori kormányzat kialakulásában, mely Ázsiában és a Közel-Keleten volt jellemző, a társasági területszerzések előtt. A lelkészek, mintegy hálózat, jelennek meg társaságokon és régiókon keresztül, és mint tudósok, tárgyalók, tanácsadók, jogi- és morális felügyelők működtek, valamint a szekuláris társasági hatalom embereiként az egyének viselkedésének ellenőrzésében vettek részt.

Kitér arra, hogy miért fontos a lelkészség és hogy a lelkészek, mint egy fajta „rendőrség” működtek a hitchagyás ellen, a saját vallás betartásáért, az alkalmazottak viselkedésének felügyeletéért és hogy hogyan is érintkezzenek az alkalmazottak a többi vallással a környezetükben. A lelkészeknek a kereskedelem adott egy plusz motivációt a társaságoknál való elhelyezkedésben, valamint kapcsolati hálózatépítési esélyek és előmeneteli lehetőségek is adódtak ott számukra.

A társaságra, ezen időszakában, a passzív evangelizáció volt jellemző, mely szerint saját hitük betartása és megfelelő protestáns életvitelük elegendő, akár a megtérítésre is.

Megemlíti a Japánban lévő konfliktusokat a jezsuitákkal és a japán keresztények üldözését, valamint a nehézségeket az angol protestantizmus magyarázásával kapcsolatban.

A vallási csoportok különböző erejük lehettek, akár gazdaságilag, akár politikailag, területileg és nem minden esetben történt együttműködés a társaságokkal. Az eredeti lelkesítő vallási kormányzat Bombay megszerzése után kezdett ökumenikussá válni.

A következő fejezetben visszatér az amerikai kontinensre. Az Új-Anglia Társaságot (New England Company, itt a későbbiekben NEC) az őslakosok hittérítésére hozták létre. Különálló társaságként működött, de kapcsolatban állt az MBC-vel.

A NEC-cel elkezdődött a társaságok vallással kapcsolatos változása, mely azt eredményezte, hogy konkrétan missziós társaságokra bízták a vallással kapcsolatos teendőket a jövőben. Ennek egyik oka az volt, hogy nem tartották elegendőnek vagy megfelelőnek az evangelizációs eredményeket.

A megkeresztelkedő őslakosok új piacot is jelentettek az angolok gyarmati áruinak. Az áttért őslakosokat „imádkozó indiánoknak” („praying Indians”) nevezték és „imádkozó városokat” („praying towns”) hoztak létre számukra, de az MBC számára gyanús-nak tunk és paranoiássa hitték, hogy ötödik hadoszlopként működtek. Az áttért őslakosok így nem csak saját közösségükből kerültek ki, de a térítő sem fogadták be őket.

A Stuart-restauráció után az MBC egyre inkább kereskedelmi társaságból missziós társasággá alakult. Az MBC kormányzata megváltozott: rigid, erőszakosabb lett, nem csak a helyiekkel, de az angolokkal is és területszerzésbe kezdett a vallás nevében. Az uralkodó és a társaság közti konfliktusok végül a társaság felosztásához vezettek 1684-ban.

A hatodik fejezetben visszatér az író az Angol Kelet-indiai Társasághoz. 1661 után alakult ki az ökumenikus vallási kormányzat, mely a helyi vallási sokszínűség miatt a legjobb lehetőségnek bizonyult. Az új, ökumenikus vallási kormányzat alapjai protestánsok, de inkluzív, toleráns, több csoport bevonásával jött létre, mely bizonyos szintű politikai, jogi előnyökkel is járt és ez nagyban elősegítette a társaság politikai, gazdasági, kereskedelmi sikerét. A vallási tolerancia a zárandoklatok miatt is fontos volt, mivel ezek sok profit lehetőséget jelenthettek. Reményeik szerint a protestáns erkölcs és kegyesség hat a helyiekre és elég áttérésükre. Ez a flexibilitás segített a hagyományos angol kormányzási gondolatokat kiterjeszteni.

Smith ír az örményekről, az ibériai vallási kormányzatról, az inkvizíció működéséről a térségben és hogy mik segítették elő a vallási migrációt az Angol Kelet-indiai Társaság területeire. Ezeknek köszönhetően Bombay az Angol Kelet-indiai Társaság alatt, mintegy jobb alternatíva, menedékként szolgált több vallási csoportnak. A társaság vallási patrónussága és a passzív evangelizáció fontos volt a társaság sikeréhez és kapcsolataihoz a területszerzések után is. Az ökumenikus vallási kormányzat lehetőséget adott a vallásszabadságnak, politikai képviselőre és befolyáshoz, amelyek mind a társaság hatalmát erősítették. Kitér a muszlim-hindu konfliktusokra és a már meglévő vallási szabadságra az indiai társadalomban. A fejezetben ír még Josiah Childról, aki a holland modellt kívánta követni, amelyet „a Szabadság Amszterdamja”-ként neveztek, melynek alapja, hogy az erődökből irányították a kereskedelmet a többvallású területeken (mint például Bataviában).

Kifejti a katolikusok és a papok lojalitásának kérdését, a társaság és a katolicizmus kapcsolatát. Kitér az árvákra Bombayben, a muszlim erőszakra a keresztények ellen

(például bebörtönzések) és a boszorkány- és varázslóégetésekre. Ír a lelkészekről és a protestáns pluralizmus problémáiról, mivel ez több konfliktust okozott, például az isztentiszteletek során is.

A skála széles volt, az MBC-t végül túl teokratikusnak, az Angol Kelet-indiai Társaságot túl toleránsnak tekintették és úgy gondolták nem tettek eleget vallási teendőiknek, így végül kifejezetten vallási missziós társaságokat (NEC, Society for Promoting Christian Knowledge vagy SPCK, Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts) hoztak létre. Így, az eredetileg kereskedelmi társaságoknak, azután már nem „kellott” a vallással foglalkozniuk és egy agresszívabb birodalmi terjeszkedés „kezdődhetett el”.

A vallási kormányzat, mint alapvető eszköz jelenik meg a társaságoknál, hogy szabályozzák azon emberek viselkedését, akik valamilyen formában a hatalmuk alá kerültek.

Az exkluzivitás, inkluzivitás – különböző módszerek – de a lényeg a kereskedelem és a letelepedés sikeressége és az angol kormányzati expanzió volt, a vallási- és politikai viselkedés felügyeletével. Az észak-amerikai-, levantei- és indiai térségek különböző – akár földrajzi, akár történelmi – adottságai mellett, a helyi lakosság és a társaságok „céljai” (akár tisztán kereskedelmi, vagy letelepedési szándéktól is vezérelve) mind befolyásolták a különböző kormányzati módokat.

Smith újdonságot hozott a kora újkori angol történelem kutatása során a vallási kormányzatok beható vizsgálatával és összehasonlításával. A könyv alaposan és körültekintően vizsgálja a vallási kormányzat kérdését a 17. századi angol társaságoknál a világ több pontján. Az angol kormányzat kiterjesztéseként is működő társaságokat sok szemszögből körbejárja, sőt az adott területeken található – sok esetben – ibériai jelenletre is kitér, természetesen a helyieket sem elfeledve, mivel mind hatással voltak az angolokra.

Főbb megállapításai közé tartozik, hogy a társasági rugalmasság lehetőséget adott a társaságoknak kormányzatuk felépítésében és az angolok és a helyiek ellenőrzésére. Kérdésére, hogy a vallási viselkedés „protestáns illemen” keresztül történő ellenőrzése és szabályozása kulcsfontosságú volt-e a feltörekvő gyarmati vállalkozások sikeréhez érdemes válaszokat kapunk. Egyrészt, például, az Angol Kelet-indiai Társaságnál érzékelhető „protestáns illem” a passzív evangelizáció „stratégiájával”, saját angol közösségükre koncentrálni, nagyjából sikeres volt a lelkipásztori vallási kormányzat alatt, még ha elő is fordultak hitehagyások. Az ökumenikus vallási kormányzatuk is eredményes volt, mivel a társaság fő célját, a kereskedelemet és kapcsolati hálózat kiépítését rendkívüli módon segítette. Ezzel ellentétben viszont, ahogy bemutatja az MBC történelmén keresztül, még ha sikeres is a helyi népesség egy részének megtérítésében, ha az erőszak és paranoia túllép a „protestáns illemen” és túlzásba esik, azoknak, akik eszerint próbáltak élni, eltorzulhat a fogalom eredeti értelmezése és egészen eltérő lehet, akár radikálissá is válhat.

Az író elérte célját, hogy új szemszögből mutassa be a vallási kormányzatokat. Eredményei fontosak az alapvetően gazdasági vagy letelepedéssel foglalkozó 17. századi társaságok vallásosságával és kormányzatával kapcsolatban, amelyek kölcsönhatása a különböző térségek helyi lakosságával és vallási helyzetükkel rendkívüli módon befolyásolta az összes felet és történelmüket.

Összegezve, a társaságok az angolok és a helyiek viselkedését is kívánták szabályozni és ez befolyásolta a vallási kormányzatok és az angol terjeszkedés karakterét. A közös társasági keretrendszer ellenére a lelkesi-, teokratikus- és az ökumenikus vallási kormányzatok különböző módokon alakultak ki, amelyekre a célkitűzési-, területi-, emberi és vallási különbségek is hatással voltak.

A könyv összességében átfogóan és érthetően ír az angol vallási kormányzat kialakulásáról, sok szempontból vizsgálja meg és mutatja be a témát. Akit jobban érdekelnek a kora újkori angol (vallási) kormányzati formátumok, a terjeszkedés korai időszakában vagy a különböző társaságok keretein belül és azok kialakulásai, módozatai, hatásai, annak megfelelő olvasmány lehet ez a könyv.

Harding Noémi

FORRÁSOK A MAGYAR GÖRÖGKATOLIKUSOK TÖRTÉNETÉHEZ

5. kötet: 1926–1938.

Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontes vol. 4/5. Véghseő Tamás (szerk.),
Földvári Katalin – Varga Anett – Sárándi Tamás – Suslik Ádám (közrem.)
Nyíregyháza, 2022. 702 lap.; 6. kötet: 1939–1972. Collectanea Athanasiana II.
Textus/Fontes vol. 4/6. Nyíregyháza, 2022. 822 lap

A Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskolán 2009-ben megalakult *Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport* – amely 2018. július 1. óta az Eötvös Loránd Kutatóhálózat Lendület-kutatócsoportjaként működik –, 2022-ben két új forráskiadványt jelentetett meg. A *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez* című sorozat 2014-ben megjelent első kötete a magyar nyelvű görögkatolicizmus történelmének dokumentumait adja közre az 1778–1905 közötti időszakból.¹ A forrásfeltáró munka ezt követően 2018-ban, a Lendület-pályázat keretében folytatódott: az 1906–1916 közötti évekből 928,² 1917–1925 közötti időszakból 390 forrás került publikálásra³. A sorozat ötödik kötete az 1926–1938 közötti évek forrásaiból kínál válogatást, az utolsó, szintén 2022-ben megjelent hatodik kötet pedig az 1939–1972 közti időszak, vagyis Dudás Miklós püspök egyházkormányzatának dokumentumaiba enged betekintést.

A kiadványok összeállításához a szerkesztők olyan külföldi levéltárak anyagából válogattak, mint a Vatikáni Titkos Levéltár, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának Történeti Levéltára, a Keleti Egyházak Kongregációjának Történeti Levéltára (Vatikánváros Állam). A hazai gyűjtemények közül bemutatásra kerültek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), az Esztergomi Primási Levéltár és a Görögkatolikus Püspöki Levéltár (Nyíregyháza, Debrecen) iratai. A levéltári anyagot visszaemlékezések, a korabeli sajtóban megjelent véleménycikkek, tudósítások és olvasói levelek színesítik, amelyek többnyire kiegészítésként, néhány esetben pótlásként szolgálnak.

1 VÉGHSEŐ Tamás – KATKÓ Márton Áron (szerk.): *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez 1778–1905*. Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontes 4/1, Nyíregyháza, 2014.

2 VÉGHSEŐ Tamás (szerk.), FÖLDVÁRI Katalin – VARGA Anett – SÁRÁNDI Tamás – SUSLIK Ádám (közrem.): *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 1906–1912*, Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontes 4/2, Nyíregyháza, 2019.; VÉGHSEŐ Tamás (szerk.), FÖLDVÁRI Katalin – VARGA Anett – SÁRÁNDI Tamás – SUSLIK Ádám (közrem.): *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 1912–1916*, Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontes 4/3, Nyíregyháza, 2019.

3 VÉGHSEŐ Tamás (szerk.), FÖLDVÁRI Katalin – VARGA Anett – SÁRÁNDI Tamás – SUSLIK Ádám (közrem.): *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 1917–1925*, Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontes 4/4, Nyíregyháza, 2020.

A források az előző köteteknek megfelelően kronológiai sorrendben követik egymást, melynek köszönhetően látható, hogy milyen „görögkatolikus ügyek” haladtak egymással párhuzamosan az adott korszakban. A kiadványokban szereplő tételek felépítése azonos: a sorszámmal ellátott cím mellé került a dokumentum jellege, tárgya, valamint a szerző és a címzett neve, tisztsége. A következő adatsor az irat keletkezési helyéből és dátumából áll, melyet a levéltári jelzet és/vagy lelőhely követ. A közreadott források betűhív átirásiban kerültek publikálásra, a fogalmazványokban talált szövegváltoztatások és a később felvezetett megjegyzések a szövegek alatti lábjegyzetekben olvashatók.

Az 1926–1938 közötti időszakot felölelő 5. kötet az alábbi témák forrásaiból nyújt válogatást:

1. 1926 első hónapjait Papp Antal egykori munkácsi püspök kiutasítása határozta meg. A magyar és a csehszlovák kormány között diplomáciai jegyzékváltásra került sor, amellyel egyben ki is merültek a magyar kormány számára rendelkezésére álló eszközök. A magyar egyházat érintő ügyekben a prágai nuncius intézkedett, aki határozatával Magyarország területén egy új egyházkormányzati egységet, apostoli kormányzóságot hozott létre. Ennek élére egy olyan főpapot állított, akinek már a munkácsi székből való eltávolítása is nagy vihart kavart. A magyar kormány igényt tartott a főkegyúri jog gyakorlására, a Szentszék értelmezése szerint az apostoli kormányzók kinevezése és a kormányzóságok irányítása azonban nem tartozott a főkegyúri jogok közé.

2. Az Eperjesi és a Munkácsi Egyházmegyék Magyarországon maradt egyházközségeiből létrehozott kormányzóságot Miskolci Apostoli kormányzósággént (vagy Adminisztratúráként) nevezték, bár Miskolc városa nem tartozott hozzá. Mivel az egyházkormányzati egység területén nem volt város és a kormányzóságot finanszírozó tapolcai apátság is Miskolcon volt, Papp Antal érsek szintén itt telepedett le. Amikor azonban azt kérte a Szentszéktől, hogy a várost sorolják át a Hajdúdorogi Egyházmegyétől, az ügy Miklósy István hajdúdorogi püspök heves ellenállása miatt meghiúsult. Ez megalapozta Papp Antal érsek és Miklósy István püspök kapcsolatát. A két világháború közötti időszak sajnálatos jelensége a magyar görögkatolikus közösség megosztottsága, ami akkor sem szűnt meg, amikor Papp Antal halála után (1945) a Szentszék a hajdúdorogi püspököt nevezte ki apostoli kormányzónak.

3. A trianoni békeszerződés utáni magyar nemzetiségi politika sajátos területe volt a magyarországi románok (ortodoxok és görögkatolikusok) kisebbségi jogainak maradéktalan biztosítása. A magyarországi románok külön kormánybiztost kaptak Siegescu József prelátus személyében, aki hamarosan a nagyváradai és lugosi egyházmegyes parókiák püspöki helynöke lett. A prelátus arra is kísérletet tett, hogy a román ortodox egyházközségeket katolikussá tegye, de ez a próbálkozás nem vezetett eredményre.

4. A magyar–román görögkatolikus egyházi kapcsolatok másik problémája még a Tanácsköztársaság és a román megszállás idején keletkezett. Demetriu Radu nagyváradai püspök vezetésével a román görögkatolikus egyháziak megpróbálták elérni a Hajdúdorogi Egyházmegye felszámolását. Ennek első lépéseként rávették Valfré di Bonzo bécsi nunciust arra, hogy a román egyházmegyéktől 1912-ben a Hajdúdorogi Egyházmegyébe átsorolt parókiák kormányzását a korábbi főpásztorok kapják vissza. Bár ő maga nem tudott kapcsolatba lépni Miklósy püspökkel, aminek oka éppen az volt, hogy a püspök a román hadsereg őrzetében volt, melynek tisztjei egy, a vitatott parókiákról lemondó nyilatkozat aláírására is kényszerítették. A békeszerződés aláírása után így 14 olyan egyházközség is Magyarország területén maradt, melyek kormányzója a nagyváradai püspök volt. Utóbbi megkísérelt egy román vikariátust is létrehozni ezen egyházközségekből.

Miklós azzal érvelt, hogy a bécsi nuncius intézkedésére az ő akadályoztatása idejére volt szükség, melynek megszűnése után az érintett parókiák automatikusan visszatértek joghatósága alá.

5. A Hajdúdorogi Egyházmegyét megalapító bulla egyik jellegzetessége volt, hogy rögzítette a magyar kormány garanciavállalását az egyházmegyei intézményrendszer kiépítésére és az új egyházmegye finanszírozására. Ez azonban hátrányos következményekkel is járt, hiszen az egyházmegye kiszolgáltatottá vált a politikai erőknek, melyet jól példáz az egyházmegyei szeminárium felállításának ügye.

6. A két világháború közti évek görögkatolikus sorskérdése az volt, hogy a hívek bizánci rítushoz való ragaszkodása elég erős-e ahhoz, hogy maga a közösség fennmaradjon. A társadalomban felerősödő bizánci rítussal szembeni ellenszenv számos görögkatolikus hívő számára okozott nehézségeket. A közgondolkodás a bizánci rítust alapvetően a szláv népekkel és a románokkal kötötte össze, akikkel szemben Trianon után különösen erős volt az ellenszenv. Annak ellenére, hogy a magyar görögkatolikus értelmiség folyamatosan kihangsúlyozta a Hajdúdorogi Egyházmegye nemzeti jellegét, a hétköznapi életben a „görögkatolikus” egyfajta társadalmi stigmtát jelentett. A fővárosban és az ország azon részeiben, amelyekben a görögkatolikus népesség a belső migráció eredményeként telepedett meg, különösen erős volt a stigmatizáció. Ezekben a régiókban az egyéni életstratégiák kialakítása során született döntés a rítusváltás mellett.

7. A rítusváltással ellentétes irányú törekvés volt a főváros környéki városokban megtelepült görögkatolikus hívők szervezkedése a hatékonyabb lelkipásztori ellátás érdekében. Nehézséget okozott ugyanakkor, hogy az alapítóbulla területi hatállyal rendelkezett, vagyis a hajdúdorogi püspöknek csak a név szerint felsorolt településeken volt joghatósága. Az ország minden egyéb községében élő görögkatolikus hívek a helyi latin ordináriusok alá tartoztak. Mindezt a kötetben a pesterzsébeti görögkatolikusok Rómaig eljutó ügye illusztrálja.

8. Az 1926–1938 közötti korszak utolsó, jelentős eseménye Miklós István püspök halála és utódjának, Dudás Miklós püspöknek a kinevezése volt. A 85 éves korában elhunyt főpásztor nehéz örökséget hagyott maga után: nem ápolt jó kapcsolatot sem a latin főpásztorokkal, se a Horthy-rendszer politikai elitjével, de szentszéki körökben is a lehető legrosszabb volt a megítélése. Az új egyházfő kiválasztása rendkívül sok időt igényelt és a folyamat meglepő megoldási javaslatokban és fordulatokban bővelkedett.

9. A forráskiadványba a több dokumentummal jelen lévő ügyek mellett olyan eseményekkel kapcsolatban is kerültek be iratok, mint Novák István egykori eperjesi püspök tragikus halála, a Papp Antal érsek, apostoli kormányzó főrendiházi tagságát sürgető kérvények, vagy a Magyar Görögkatolikusok Országos Szövetségének (MAGOSZ) XI. Piusz pápához benyújtott kérvénye a máriapócsi monostor egyházzogi függetlensége érdekében.

A sorozat záró, hatodik kötetében bemutatott források korszakhatárai megegyeznek Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök főpásztori szolgálatának kezdő és záró dátumával.

1. Az új hajdúdorogi megyéspüspök kinevezésének folyamata meglepően hosszúra nyúlt, aminek elsődleges oka az volt, hogy a Szentszék szerette volna az Egyesült Államokban 1924-ben létrehozott görögkatolikus egyházszervezet problémáját is rendezni. Miután utóbbi főpásztora, Takách Bazil nem tudta magát elfogadtatni a ruszin hagyományokat őrző hívekkel, így hajdúdorogi püspöki székbe való áthelyezése ideális megoldásnak tűnt Róma számára. 1938 végére a Szentszék azonban egy névtelen, de hiteles

dokumentációt is tartalmazó levél hatására letett Takách püspök áthelyezéséről. Így került a hajdúdorogi püspök-jelöltek listájának élére a máriapócsi születésű Dudás Miklós bazilita szerzetes, akinek kinevezésére 1939. március 25-én került sor.

2. Dudás püspök kinevezésével egyidőben olyan jelentős geopolitikai változások zajlottak, melyek közelről érintették a görögkatolikus egyházat. Az első bécsi döntés (1938 novembere), Kárpátalja visszatérése (1939 márciusa), majd a második bécsi döntés (1940 augusztusa) következtében jelentősen megnőtt Magyarország görögkatolikus népessége. Ez több egyházszervezeti és egyházkormányzati kérdés rendezését szükségessé tette. A kötetbe felvett források jelentős része tárgyalja az ebbe a témakörbe tartozó kérdéseket. Ilyen például a Hajdúdorogi Egyházmegye „reintegrációja”, a Miskolci Apostoli Kormányzóság helyzetének rendezése, vagy a visszatért észak-erdélyi területeken aggasztó méreteket öltő rítus- és felekezetváltások problémája.

3. Dudás püspök kísérletet tett a Hajdúdorogi Egyházmegye székhelykérdésének megoldására, mely során a Szentszéknél Nyíregyháza mellett érvelt.

4. Sztojka Sándor munkácsi megyéspüspök halála után a Szentszék 1943 decemberében Dudás Miklóst nevezte ki munkácsi apostoli kormányzóvá. A püspök annak tudatában vállalta a feladatot, hogy a Vörös Hadsereg Kárpátalja megszállása után olyan új társadalmi rend kiépítésére fog törekedni, amiben az egyházaknak nem jut szerep. Ennek szellemében püspökké szentelte Romzsa Tódort, illetve a Szentszéknél előkészítette Chira Sándor felszentelését.

5. 1944 végén Dudás püspök már nem tudta ellátni a Munkácsi Egyházmegye kormányzását és átadta azt Romzsa Tódor segédpüspököknek. Papp Antal érsek, miskolci apostoli kormányzó halála miatt ugyanakkora újabb kormányzói feladat várt rá. Ezzel kezdetét vette az a gyakorlat, mely szerint a hajdúdorogi püspökök egyben a miskolci apostoli exarchátust is kormányozták.

6. A háború befejezése után kiépülő rendszer kommunista vezetői kemény egyházellenes harcot hirdettek, amely a görögkatolikus papságot is érintette. Egymást követték a klérus elleni támadások, rendőri atrocitások, letartóztatások.

7. 1948 nyarán a magyar külügyminisztériumban megfogalmazódott a magyar görögkatolikus egyház felszámolásának terve. Míg ez Kárpátalján, Romániában és Csehszlovákiában valósággá vált, Magyarországon a görögkatolikus egyház felszámolása nem valósult meg.

8. A világháború után újra napirendre került a „görögkatolikus szórvány” kérdése. Csak a II. Vatikáni Zsinat után tudta elérni Dudás Miklós azt, hogy a Szentszék kiterjessze a hajdúdorogi ordinárius joghatóságát az ország egész területére. 1968-ban indult meg a szórványhelynökségek szervezése.

9. Két másik, pozitívnak mondható fejlemény történt még emellett a görögkatolikus egyházban a kommunista rendszer első huszonöt évében. Az egyik a nyíregyházi hittudományi főiskola és papnevelő intézet felállítása 1950 szeptemberében. Erre az intézkedésre néhány héttel a szerzetesrendek működési engedélyének megvonását és a békepapi mozgalom megalakulását követően került sor. Meglepőnek tűnik, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyszerűen tudomásul vette Dudás Miklós bejelentését, mely szerint új főiskolát és papnevelő intézetet létesít a püspöki székházban. Ez a megengedő hozzáállás azonban nem volt indokolatlan: még érvényben volt ugyanis az 1947-ben megfogalmazott direktíva, mely szerint a magyarországi görögkatolikus egyházat is el kell szakítani a katolikus egyháztól és az ortodox egyházba kell olvasztani. Ebben a szöveghelyzetben logikus lépésnek tűnt a nyíregyházi intézményalapítás, mivel a

görögkatolikus papnövendékek képzése Budapesten, a római katolikus növendékekkel együtt zajlott. Amennyiben azonban a görögkatolikus növendékek külön intézménybe kerülnek, akkor annak működését az állampárti apparátus szorosan ellenőrizheti és befolyásolhatja.

10. A másik pozitív fejlemény az 1965. november 19-én a római Szent Péter-bazilikában a II. Vatikáni zsinat résztvevőinek jelenlétében bemutatott magyar nyelvű görögkatolikus liturgia volt. Ennek jelentősége abban rejlett, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye hivatalos nyelve az ógörög volt és az alapító bulla értelmében a magyar nyelvet kifejezetten tilos volt használni a liturgiában. Ez a liturgia tehát egyfajta gesztus volt a Szentszék részéről, mellyel jelezte a magyar görögkatolikusok felé, hogy Róma korábbi elutasító álláspontja a múlté. Ma már tudjuk, hogy a vatikáni magyar liturgia az Állami Egyházügyi Hivatal kezdeményezésére került napirendre, sőt Dudás Miklós kiutazási engedélyének feltétele is ez volt.

11. Ez a három esemény pozitívumnak számított a kommunista rendszer légkörében. Minden más, fontosabb dolgot meghatározott az 1950-ben indított békepapi mozgalom, az 1950-ben felállított Állami Egyházügyi Hivatal, illetve az 1947-től ÁVO, majd ÁVH, valamint III/III-as alosztály ténykedése. A görögkatolikus egyházban legfőbb célpontjuk Dudás Miklós püspök volt.

12. Dudás püspök működésének sajátos időszaka volt az 1957-ben a svájci Arosában, egyházi fenntartású szanatóriumban töltött idő. Miután egészségi állapota jelentősen romlott, a kezelés minden költségét a Keleti Kongregáció vállalta magára. Az Állami Egyházügyi Hivatal is megadta végül az engedélyt. Sajátos forráscsoportot képeznek a kiadványban Dudás Miklós levelei, melyeket svájci tartózkodása alatt írt a Keleti Kongregációnak, hiszen ezekben a hónapokban szabadon fogalmazhatott.

13. A közreadott források korának határát Dudás püspök 1972-ben bekövetkezett halála jelenti, a kiadvány a főpásztor utolsó éveinek dokumentumaival zárul. A „vég kezdetét” a püspök számára helyettesének, Rojkovich István helynöknek az öngyilkossága jelzi 1970 nyarán. A püspök számára a következő megrázkódtatást a papnövendékek lázadása jelentette 1971 karácsonyán. Mivel a szeminárium a püspöki székhelyen működött, az egyházi vezető pedig napi kapcsolatban volt a növendékekkel és előljáróikkal, a papnevelés megreformálását követelő „kispapok lázadása” különösen érzékenyen érintette. Olyannyira, hogy 1972 januárjában megfogalmazta lemondását, melyet azonban VI. Pál pápa nem fogadott el. Még kitartásra buzdította a püspököt, akinek egészségi állapota ekkor már végzetesen leromlott: 1972. július 15-én szívinfarktus következtében elhunyt.

A zárókötetben publikált 440 dokumentum a korábbi öt forráskiadványban közölt 2070 irattal képezi az MTA-SzAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport vizsgálatainak forrásbázisát. Az iratokat a kutatócsoport egy angol és magyar nyelven megjelenő monográfiában dolgozza fel, melyben a történeti rekonstrukció az egyházművészeti és kánonjogi fejlődés szempontjaival egészül ki. Ez az oka annak, hogy a kiadványsorozat köteteiben a források nem kerülnek elemzésre tanulmányok formájában. A 2023 tavaszára tervezett monográfia a kutatócsoport tervei szerint alkalmas lesz arra, hogy ismertesse a hazai és nemzetközi tudományos közönség, illetve az érdeklődők előtt a magyar görögkatolikusság múltját.